

PÄIJÄT-HÄMEEN RAKENNETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ

Henrik Wager

PÄIJÄT-HÄMEEN LIITTO
A159 * 2006

Julkaisun ulkoasun suunnittelu ja taitto:
Maaret Monola

PÄIJÄT-HÄMEEN RAKENNETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ
A159 * 2006
ISBN 951-637-138-8
ISSN 1237-6507

SISÄLLYSLUETTELO

ESIPUHE	7
JOHDANTO	8
PÄIJÄT - HÄMEEN RAKENNETUN KULTTUURIYMPÄRISTÖN PÄÄPIIRTEISTÄ	9
Päijät-Hämeen maisemavyöhykejako suhteessa maakunnalliseen ja valtakunnalliseen kulttuuriympäristöön	12
Päijät-Hämeen kulttuuriympäristövyöhykkeet	13
Päijät-Hämeen muinaisjäännökset	14
Päijät-Hämeen keskiaikainen asutus ja nykyinen asutus	15
Päijät-Hämeen maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	16
ARTJÄRVI	17
Artjärven maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	17
Suurikylän kulttuurimaisema	17
Ratulan ja Hietanan kylien kulttuurimaisema	19
Ratulan kartano	20
Kinttulan kartano	21
Villikkalan kylän kulttuurimaisema	22
Vuorenmäen kasarmialue	22
ASIKKALA	23
Asikkalan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	23
Asikkalan kirkonkylän kulttuurimaisema	24
Vääksyn kanava ympäristöineen	25
Anianpelto	26
Salonsaaren kulttuurimaisema	26
Vähimaan kylän kulttuurimaisema	27
Kurhilan, Hillilän ja Syrjäntaustan kylien kulttuurimaisema	27
Myllykselän kylän kulttuurimaisema	27
Viitailan ja Reivilän kulttuurimaisema	28
Vähä-Äimön ja Pätiälän kylien kulttuurimaisema	28
Pulkkilanharjun kulttuurimaisema	29
Kalkkisen kylän kulttuurimaisema	29
Kalkkisten koski ja kanava	30
Vesivehmaan kylän kulttuurimaisema	30
Särkijärven kylän kulttuurimaisema	31
Urajärven kylän kulttuurimaisema	31
Urajärven kartano	32
HARTOLA	33
Hartolan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	33
Kirkonkylä ja ympäröivä kulttuurimaisema	33
Hotilankosken kulttuurimaisema	35
Ruskealan ja Kirkkolan kylien kulttuurimaisema	35
Pohjolan kartano ja kulttuurimaisema	36
Kalhon entinen ratsutila Taurala ja ympäröivä kulttuuriympäristö	37
Vuorenkylän pohjoisosan kulttuurimaisema	37
Hangastaipaleen Mikkolan talo ja kyläkauppa	38
HEINOLA	39
Heinolan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	39
Heinolan keskustan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	40
Maaherranpuiston ja rantapuiston kulttuuriympäristö	41
Harjupuisto	42
Asemanseutu	43
Jyrängönkosken kulttuuriympäristö	43
Heinolan kirkko, pappila ja hautausmaa	43
Sahanniemen asuinalue	44
Veljeskylän asuinalue	44

Högforsin valimon teollisuusympäristö	44
Reumasäätön sairaala	44
Heinolan kirkonkylän kulttuuriympäristö	44
Hujansalon kylän kulttuurimaisema	45
Tuusjärven kylän kulttuuriympäristö	46
Paason kylän kulttuurimaisema	46
Nynäsin kartano	47
Heponiemi	47
Sulkavan mylly	48
Suomen urheiluopisto	48
HOLLOLA	49
Hollolan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	49
Hollolan kirkonkylän kulttuurimaisema	50
Pyhäniemen kylän ja kartanon kulttuuriympäristö	51
Kutajoen kulttuurimaisema	51
Uskilan kylän kulttuurimaisema	51
Hatsinan kylän kulttuurimaisema	52
Herralan tilitehtaan ja aseman seutu	52
Hankaan kylän kulttuurimaisema	52
Vesalan, Nokkolan, Untilan ja Utulan kulttuurimaisema	52
Korpikylän ja Vaavialan kylien kulttuurimaisema	52
Tennilän ja Voistion kulttuurimaisema	53
Kastarin ja Toivolan kylien kulttuurimaisemaa	53
Okeroisten kulttuurimaisema	53
Laitialan kartano	54
Paimelan kylän kulttuurimaisema	54
Kalliolan kulttuurimaisema	54
Isosaaren huvilayhdyskunta	54
HÄMEENKOSKI	55
Hämeenkosken maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	55
Kirkonkylän kulttuuriympäristö	56
Hankalankosken pellavaloukku	57
Kurjalan kartano ja Käikälän kylän kulttuurimaisema	57
Leinelän, Hyväneulan ja Töykkylän kylien kulttuurimaisema	57
Etolan kylän kulttuurimaisema	58
Hyrkkälän ja Putulan kylien kulttuurimaisema	58
KÄRKÖLÄ	59
Kärkölän maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	59
Kärkölän kirkonkylä ja ympäröivä kulttuurimaisema	60
Järvelän asemanseutu, Sahanmäki, Vanha maantie ja koulukeskus	61
Marttilan kylä	62
Tienmutkan (Uusikylä) kulttuurimaisema	63
Hongiston kulttuurimaisema	63
Lapinnummen kulttuurimaisema	64
Valkjärven kulttuuriympäristö	64
Öljymäki, Koulumäki, Myllymäki ja Vellinginmäki	64
Radanrakentajien kalmisto	66
LAHTI	67
Lahden maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	67
Lahden keskustan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	68
Rautatieasema	70
Ahtialan rautatieasema	70
Mariankadun akseli ja kauppatorin ympäristö	70
Kaupungintalo ympäristöineen	71
Harjukadun länsiosan pientaloalue ja ortodoksinen kirkko	72
Vuorikadun koulu	72

Aleksanterinkadun asuin- ja liikerakennukset	73
Radiomäki	74
Entinen Mallasjuoman tehdas	74
Lahden kulttuurikeskus	74
Kansanopiston ja sairaalan alue	74
Paasikiven aukio	75
Fellmaninpellon kulttuuriympäristö	76
Salpausselän urheilukeskus	76
Vesijärven sataman ympäristö	77
Rautatien varikkoalue	77
Tornator Oy:n rullatehdas	78
Hennalan kasarmialue	78
Sopenkorven teollisuus- ja pientaloalue	78
Mytäjäisten pientaloalue	79
Asko Oy:n ja Upo Oy:n teollisuusalue	79
Mukkulan kartano	80
Enonsaaren huvila-asutus	80
Pajurinteen (Jalkarannan) huvila-asutus	80
Myllysaari	80
Kariniemen asuinalue	80
Anttilanmäen pientaloalue	81
Kerinkallion pientaloalue	81
Etelä-Paavola	82
Launeen pientaloalue, pumppuasema ja vaivaistalo	82
Pyhättömän länsiosan pientaloalue	83
Tapanilan pientaloalue	83
Västeräsin pientaloalue	83
Ruolan asuinalue	84
Mukkulan asuinalue	84
Liipolan lähiö	84
Riihelän pientaloalue – Käpykylä	85
Ämmälän kyläkeskuksen kulttuuriympäristö	85
Koiskalan kartanon kulttuuriympäristö	85
Okeroisten kylän kulttuurimaisema	86
NASTOLA	87
Nastolan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	87
Kirkonseudun kulttuurimaisema	88
Salpausselän parantola-alue	89
Orrilanmäen kulttuurimaisema	90
Erstan kartano	90
Pensuon asutustila-alue	90
Tapiolan tila ja viljelymaisema	90
Seestan kartano	90
Toivonojan kartano	91
Uudenkylän kulttuurimaisema	91
Uudenkylän entinen vaivaiskoti	91
Immilänjoen ja Immilän myllymäen kulttuurimaisema	91
Järvisen kyläkulman kulttuuriympäristö	92
Ruuhijärven kylän kulttuuriympäristö	93
Kalkkolan Linnavuoren kulttuuriympäristö	94
Kumian mylly	94
Niinirinteen lähiö	94
Radanrakentajien kiviaita	94
ORIMATTILA	95
Orimattilan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	95
Orimattilan keskustan maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	96
Kirkonkylä	96
Käkelä	98
Niinikosken kylän kulttuurimaisema	98

Kaitalan kylän kulttuurimaisema	98
Koskusten kylän kulttuurimaisema	99
Kuivannon kylän kulttuurimaisema	99
Heinämaan kylän kulttuurimaisema	100
Virenojan kylän kulttuurimaisema	100
Karkkulan kylän kulttuurimaisema	100
Mallusniemen kartanon kulttuurimaisema	100
Mallusjoen kylän kulttuurimaisema	101
Ruhan kartano	101
Terriniemen kartano	101
Tönnön koskimiljö ja Porvoonjokilaakson kulttuurimaisema	102
Niemenkylän kulttuurimaisema	103
Viljaniemen kylän kulttuurimaisema	103
Luhtikylän ja Tuorakan kylien kulttuurimaisema	103
Keiturin kylän kulttuurimaisema	104
Vähä-Hennan kulttuurimaisema	104
Kokki-Hennan kulttuurimaisema	104
PADASJOKI	105
Padasjoen maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	105
Kirkonkylän kulttuuriympäristö	106
Nyystölän kulttuurimaisema	107
Maakesken kulttuurimaisema	107
Mainiemen sahan kulttuuriympäristö	108
Mainiemen kulttuurimaisema	108
Virmailansaaren kulttuurimaisema	108
Auttoisten kylän kulttuuriympäristö	108
Vesijaon kylän kulttuurimaisema	109
Palsan saha ja mylly	110
Kasiniemen kulttuuriympäristö	110
Ansion kartano	110
Toritun kylän kulttuurimaisema	111
Kaukelan kylän kulttuurimaisema	111
Arrakosken teollisuusyhdykskunnan kulttuuriympäristö	112
SYSMÄ	113
Sysmän maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt	113
Majutveden pohjoisosan kulttuuriympäristö – Suurikyä, Kirkonkylä, Otamo	114
Suopellon huvila-asutus	115
Rapalan kartano ja kulttuurimaisema	116
Tainionvirran ja Virtaankosken kulttuurimaisema	116
Nikkaroisten kylän kulttuurimaisema	116
Karilanmaan kulttuurimaisema	116
Nuoramoisten kylän kulttuurimaisema	117
Ravioskorven karjalaisasutus	117
Rannan kartano ja kulttuurimaisema	118
Särkilahden kulttuurimaisema	118
Liikolan kulttuurimaisema	118
Valittulan kylän kulttuurimaisema	118
LÄHTEET	119
Painetut lähteet	119
Painamattomat lähteet	121
Valokuvat	121

ESIPUHE

Päijät-Hämeessä liikkuessamme eteemme avautuu arvokas ja monipuolinen rakennettu kulttuuriympäristö. Se on kuin elävä, avoin historian kirja, josta voi lukea miten ihmiset ovat täällä ennen meitä eläneet ja asuneet ja miksi he ovat asettuneet tänne. Silmiemme eteen levittäytyvää rakennettua ympäristöä lukiessamme sen sivuilta löytyy niin kappaleita rakennusperinteestä, kyläasumisesta, kartanoista, maanomistuksen muutoksista kuin myös kertomuksia yhdyskuntarakenteen leviämisestä kirkonkyläksi, taajamiksi ja kaupungeiksi, lukuja elinkeino-, hallinto-, ja kirkkohistoriasta. Yhtä kaikki, se kertoo myös menneiden aikojen palvelurakenteesta; koululaitoksen synnystä, vanhustenhoidosta ja terveydenhoidosta. Rakennuskannassa on myös muistumia aikalaisia vaivanneista kulkutaudeista ja epidemioista. Eri aikojen rakennettuun kulttuuriympäristöön on vaikuttanut kulloisenkin aikakauden ikärakenne. Rakennetussa ympäristössä on niin ikään merkkejä kansainvälisten vaikutteiden leviämisestä ja muuntumisesta päijäthämäläisiin oloihimme sopiviksi.

Maakuntatunnuksemme Vellamo muistuttaa meitä siitä, miten Päijät-Hämeen rakennetun kulttuuriympäristön syntymiseen ovat vaikuttaneet maakuntaa halkova Päijänne ja poimuilevat pitkät harjut. Ne ovat tarjonneet kautta historian suotuisan ja viihtyisän asuinympäristön, joka on mahdollistanut kulloiseenkin aikakauteen sopivat elinkeinot ja liikenne yhteydet. Vellamon oikean käden kohdalle asetunut lintu, käki viittaa seudun karjalaisväestöön. Rakennetusta ympäristöstä on luettavissa myös siirtolaisväestön asumisen vaiheet ja sotien jälkeisen jälleenrakennuskauden voimakas rakentamisen aika. Vellamon vaalittavana onkin nyt yksiin kansiin koottuna yli 200 maakunnallisesti arvokasta rakennetun kulttuuriympäristön helmeä.

Rakennettu ympäristö antaa elämälle puitteet ja tilan. Vaikka ihminen onkin luonut itse rakennetun ympäristönsä, on yksittäisen ihmisen aika tapahtumien ketjussa kuitenkin lyhyt, mutta tärkeä. Joudumme usein pohtimaan suhdettamme rakennettuun kulttuuriympäristöön yhteiskunnallisten muutosten ristiaallokoissa. Meille päijäthämäläisille jääkin kunnia-asiaksi, että osaamme tehdä omat ratkaisumme viisaasti ja kauaskantoisesti niin, että jätämme omasta ajastamme, arvoistamme ja itsestämme kauniin kerrostuman rakennettuun kulttuuriympäristöön. Päijät-Häme haluaa tarjota tulevaisuudessakin historiallista syvyyttä sisältävän, sopusuhtaisen ja maiseman kanssa yhdessä kauniin kulttuuriympäristökokonaisuuden, jota ihmiset arvostavat ja jossa he viihtyvät.

Lahdessa Vellamon päivänä 3.12.2006

Esa Halme
maakuntajohtaja

JOHDANTO

Inventoinnin tarkoituksena on tunnistaa ja tuoda esille Päijät-Hämeen rakennetun kulttuuriympäristön ominais- ja erityispiirteet, arvot ja merkitykset. Selvitys palvelee maakuntakaavaa nostamalla esiin maakunnallisesti merkittävät kulttuuriympäristöt ja –maisemat. Inventoinnin tuottamia tietoja ja perusteluja on hyödynnetty maakuntakaavan kaava-merkintöjä ja alue-varauksia sekä suunnittelu- ja suojelumääräyksiä laadittaessa. Selvityksen on myös tarkoitus palvella kuntien maankäytön suunnittelua ja rakentamisen ohjausta sekä tuottaa tietoa ja kulttuuriympäristön hoitoa palvelevaa aineistoa maakunnan asukkaiden, oppilaitosten, kulttuurimatkailun ja –elinkeinojen sekä viranomaisten käyttöön.

Inventointihankkeen taustalla oli Päijät-Hämeen liiton, Hämeen ympäristökeskuksen ja Museoviraston välinen kolmikantasopimus. Museovirastossa selvitys liittyi lisäksi inventointien kehittämishankkeeseen. Hankkeessa testattiin Museoviraston tietosisällön mukaan määriteltyä tallennusvälinettä ja historiallisen paikkatiedon tuottamista kulttuuriympäristöselvityksen yhdeksi tausta-aineistoksi maakunnallisesti merkittävien kulttuuriympäristöjen tunnistamisessa. Kulttuuriympäristövyöhykkeet ja maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt käyvät ilmi inventoinnin liitteenä olevasta paikkatiedosta. Inventointi on tallennettu Museoviraston määrittelyn mukaan tehtyyn tietokantasovellukseen. Vuokrasovelluksesta on ajettu staattinen sivusto, joka on selattavissa Päijät-Hämeen liiton sivujen kautta osoitteesta <http://www.paijat-hame.fi/maka/selvitykset/MARYNET/fmary.html>

Hanketta varten asetettu ohjausryhmä on ollut suurena apuna inventointia laadittaessa. Päijät-Hämeen liitto on ollut suurena tukena inventointia laadittaessa ja antanut hyvät lähtökohdat inventoinnin läpiviemiselle. Tästä erityinen kiitos erityisasiantuntija Mirja Karila-Reposelle. Intendentti Johanna Forsius Museovirastosta, ylitarkastaja Irmeli Kaartokallio Hämeen ympäristökeskuksesta ja tutkijat Riitta Niskanen ja Päivi Siikaniemi Päijät-Hämeen maakuntamuseosta ovat olleet keskeisessä roolissa inventoinnin sisältökysymyksiä ja aluerajauksia mietittäessä. Niskanen ja Siikaniemi ovat myös kommentoineet kuntakuvauksia ja erityisesti Lahtea. Lahden teksti on ollut myös kommentoitavana Lahden kaupungin maankäytön yksikössä. Kiitokset heille. Lahden ammattikorkeakoulun yliopettaja Eeva Aarrevaara, Itä-Hämeen museon museonhoitaja Vesa Järvinen Hartolasta sekä Heinolan museon johtaja Kari-Paavo Kokki ja Heinolan kaupungin suunnitteluarkkitehti Ritva-Maija Kuuskoski ovat kommentoineet tekstiä, mistä heille kiitos. Selvitysraportin ulkoasun on tehnyt Päijät-Hämeen liiton visuaalinen suunnittelija Maaret Monola ja tekstin on oikolukenu Päijät-Hämeen liitossa Asta Kortesaari, mistä heille kiitos. Teksteissä on kunnittain eroavaisuuksia, johtuen lähinnä käytettävissä olleesta lähdeaineistosta. Yhtä kaikki selvityksen sisällöstä vastaa allekirjoittanut.

Kirjallisista lähteistä keskeisimpiä ovat olleet Päijät-Hämeen kaupunkien ja kuntien tarinat, laaditut inventoinnit sekä kulttuuriympäristöjä käsittelevät tutkimukset ja raportit. Päijät-Hämeen maakunnan kehityksen hahmottamisessa suurena apuna on ollut Jouko Heinosen tutkimus Päijät-Hämeestä. Teppo Korhosen tutkimukset maaseudun rakennuskulttuurista ja Riitta Niskasen sekä Timo Tuomen tutkimukset Lahden kaavoitus- ja arkkitehtuurihistoriasta ovat niin ikään olleet tämän selvityksen kannalta tärkeitä.

Samanaikaisesti maakuntainventoinnin kanssa tehdyt yksityiskohtaisemmat kuntakohtaiset inventointihankkeet ja niiden tekijöiden antamat tiedot ovat auttaneet tämän inventoinnin tekemistä. Erityisesti Teija Aholan inventointien tuloksia voitiin hyödyntää tätä selvitystä laadittaessa. Nämä inventoinnit liittyivät kuntien ja Hämeen ympäristökeskuksen EAKR-rahoitteisiin inventointihankkeisiin. Inventointiin käytetty kuuden kuukauden aika ei mahdollistanut varsinaista arkistotutkimusta. Yksityiskohtaisuudessaan se ei olisi myöskään palvellut tämän inventoinnin yleispiirteistä luonnetta. Taustaselvitykset, kenttätyöt ja raportin kirjoittaminen tehtiin elokuun 2004 ja tammikuun 2005 välisenä aikana. Toimitustyölle varattiin kaksi lisäkuukautta. Pääosa kenttätöistä tehtiin syksyn ja talven aikana, mistä johtuen osa valokuvista on tummanpohjaisia. Toisaalta kulttuuriympäristöihin liittyvät myös vuodenaikojen vaihtelut, minkä vuoksi myös eri vuodenaikoina otetut kuvat puolustavat paikkaansa.

Lahden kaupunginmuseosta ja Heinolan kaupungilta saatu valokuva-aineisto on tarkoitettu vain tähän selvitykseen. Sen erikseen julkaisemisesta ja käytöstä on pyydetty erillistä lupaa kaupunginmuseolta tai Heinolan kaupungilta. Myös Teija Aholan valokuvat on tarkoitettu vain tähän selvitykseen. Valokuvien käyttöoikeus on ao. kunnilla ja Hämeen ympäristökeskuksella, ja niiden käytöstä on pyydetty erillistä lupaa ao. kunnilta tai Hämeen ympäristökeskukselta.

Maakunta muodostuu yksittäisistä kunnista. Maakunnallisesti arvokkaiden alueiden ja kohteiden määrittämisen keskeisenä kriteerinä on tästä johtuen ollut Päijät-Hämeen kuntien historialliseen kehitykseen liittyvien ominais- ja erityispiirteiden näkyminen rakennetussa kulttuuriympäristössä ja rakennuskannassa. Kustakin maakunnan kunnasta saatu tieto on omalta osaltaan auttanut muodostamaan kokonaiskuvaa koko maakunnan historiallisesta kehityksestä ja sille ominaisista tai erityisistä piirteistä sekä niiden näkymisestä rakennetussa ympäristössä.

Ennen varsinaisia kaupunki-, kunta- ja aluekuvauksia esitetään yleisluontoinen katsaus Päijät-Hämeen rakennetun kulttuuriympäristön pääpiirteistä 1960-luvulle saakka. Kappaleen tarkoituksena on sijoittaa Päijät-Hämeen kulttuuriympäristön muotoutuminen laajempaan viitekehukseen. Kappaleessa on pyritty yleisellä tasolla avaamaan niitä seikkoja, jotka muodostavat kulttuuriympäristöön nivoutuvia arvoja ja merkityksiä yleisesti ja Päijät-Hämeen osalta erityisesti. Ne voivat olla Päijät-Hämeelle joko tyypillisiä, erityisiä tai harvinaistuneita. Varhainen yhä näkyvä maankäyttö, kuten keskiaikaisperäinen kylärakenne, viljelymaisema tai tiestö ovat arvoja, joita tulee vaalia myös jatkossa. Lisäärvä kyseisen kaltaisille elementeille tuo hyvin säilynyt vanhempi, pääasiassa 1800- ja 1900 -lukujen vaihteeseen palautuva, perinteistä agraaria rakentamista edustava rakennuskanta. Toisaalta rakentaminen voi olla selkeästi nuorempaakin, mikäli se on säilynyt alkuperäisellään ja yhtenäisenä. Tällaisia alueita ovat esimerkiksi jälleenrakennuskauden asutustila- ja omakotitaloalueet tai 1960-luvun lähiöajatteluun rakentuneet kerrostalolähiöt. Yhtä kaikki, hyvin säilynyt ja yhtenäinen rakennettu kulttuuriympäristö - iästä riippumatta - on konkreettinen muistuma tietyistä ajanjaksosta ja tuolloin vallinneista olosuhteista, ihanteista ja pyrkimyksistä.

Kulttuuriympäristökappaletta seuraavat aluekuvaukset kaupungeittain ja kunnittain. Kustakin kunnasta ja kaupungista on laadittu aluksi yleisluontoinen kuvaus niiden historiasta ja rakentumisesta. Kappaleen on tarkoitus avata kaupungille tai kunnalle ominaiset ja erityiset piirteet, sekä kuinka ne näkyvät rakennetussa kulttuuriympäristössä. Yleistekstiä seuraavat yksityiskohtaisemmat aluekuvaukset kunnan tai kaupungin rakennetuista kulttuuriympäristöistä.

Varsinaista yhteenvetoa ei ole tarkoituksella laadittu loppuun, vaan kulttuuriympäristön pääpiirteiden kuvauksen on myös tarkoitus kiteyttää ja nivoa yhteen Päijät-Hämeen rakennettu kulttuuriympäristö ja mistä siinä on kyse.

PÄIJÄT - HÄMEEN RAKENNETUN KULTTUURIYMPÄRISTÖN PÄÄPIIRTEISTÄ

Suomen asutus vakiintui ns. Suomensjärven kulttuurin aikana n. 7000 - 4200 eKr. Päijät-Hämeen ensimmäiset asukkaat tulivat idästä ja etelästä Ancyclus -ajan alussa n. 7250 eKr. Lahden Renkomäessä sijaitsevaa Ristolaa pidetään todennäköisesti Suomen vanhimpana asuinpaikkana. Suomensjärven kulttuurin aikana asutusta on inventoiduilla alueilla Päijät-Hämeessä ollut ilmeisesti ainakin Nastolassa sekä mahdollisesti Heinolan maalaiskunnassa.

Kampakeraamisen ajan (n. 4200 - 2000 eKr) asuinpaikkoja on Päijät-Hämeestä löydetty mm. Orimattilasta, Lahdesta, Asikkalasta, Hollolasta, Padasjoelta, Heinolasta ja Hartolasta. Pronssikautisia (n. 1500 eKr) löytöjä Päijät-Hämeessä on tehty Asikkalasta. Mahdollisesti pronssikaudelle ajoittuvia Lapinraunioita on löydetty Heinolasta, Asikkalasta, Hartolasta, Nastolasta, Orimattilasta ja Sysmästä. Nastolasta on lisäksi löydetty pronssikautinen asuinpaikka. Pronssikautisia asutuksen jälkiä on tavattu lisäksi Hollolasta, Sysmästä ja Hämeenkoskelta.

Päijät-Hämeen asutus vakiintui rautakauden aikana ja rökkiökalmistot levisivät 300 - 400 -luvulla jKr pitäjän pohjoisosiin, Sysmään saakka. Päijät-Hämeessä on myös merovingi- ja viikinkiaikaisia rökkiö- ja polttokenttäkalmistojä. Päijät-Hämeen tiedossa olevat muinaisjäännökset on esitetty inventoinnin liitteenä olevassa paikkatiedossa.

Omaksi kulttuurialueekseen Päijät-Häme kehittyi viikinkiajalle tultaessa. Tuolloin rakennettiin koko Etelä-Hämettä kiertävä linnavuorijärjestelmä, joka kiertää Lammin, Hollolan ja Nastolan kautta päättyen Iitin Hiidenvuoreen. Päijät-Hämettä suojaasi pohjoisessa Linnasenmäki Jämsänkoskella. Päijät-Hämeestä tunnetaan useita linnavuo-ria: Hollolassa Kiilolinna, Asikkalassa Linnamäki, Heinolassa Sui-

naturin vuori, Padasjoella Linnasaari ja Varpusenlinna, Hartolassa Linnavuori ja Sysmässä Jättiläislinna. Artjärvellä Kinttulan kartanon eteläpuolella sijaitsevalla Linnaniemellä on muinaislinnan kehämuurin jäänteitä. Myös Nastolassa Salajärven itärannalla, Kalkkolan kylässä sijaitsevalla Linnakalliolla on kehävallin jäännökset. Kalkkolan linnavuori on Iitin Hiidenvuoren ohella itäisin Hämeen linnavuorista.

Peltoviljelyyn siirtyminen mahdollisti esihistoriallisen ajan päättyessä kiinteän asutuksen leviämisen. Asutus syntyi viljavimmille paikoille, aluksi Hollolaan sekä Sysmään ja edelleen muualle maakuntaan. Kaskenpoltolla ja eränkäynnillä oli yhä suuri merkitys taloudessa. Ne myös edistivät asutuksen leviämistä. Viimeistään viikinkiajalla asutus oli levinnyt koko Päijät-Hämeeseen. 1000 - 1500 -lukujen välinen aika oli vilkkaan asutustoiminnan aikaa, jolloin asutus myös tihentyi. Pysyvien talojen jakautuessa syntyi kyliä. Päijäthämäläiset tekivät omalla alueellaan koko maan mittapuun mukaan erittäin laajan 1500-luvulle jatkuneen rai-vaustyön. Tämän tuloksena Päijät-Hämeeseen ja Itä-Uudellemaalle syntyi suuria 20 talon kyliä. Lähes kaikki nykyiset kylät olivat olemassa jo 1500-luvulla ja usein niiden taloluku ylitettiin vasta 1800-luvulla.

Turusta Viipuriin johtaneen tärkeän keskiaikaisen kauppareitin Ylisen Viipurintien linjauksia on jäljellä monin osin Päijät-Hämettä, kuten esimerkiksi Asikkalassa ja Padasjoella. Myös myöhäiskeskiaikaisen, sisämaasta Porvooseen johtaneen Mertien linjauksia on säilynyt esimerkiksi Kärkölässä. Maakunnassa on säilynyt myös useita muita historiallisia tielinjauksia. Tieverkoston tilanne 1700-luvun lopussa käy ilmi inventoinnin liitteenä olevasta paikkatiedosta.

Asutuksen lisääntymisen vuoksi Päijät-Häme jaettiin 1300- ja 1400-luvulla kolmeksi hallintopitäjäksi: Tennilään vuonna 1390, Asikkalaan vuonna 1443 ja Hollolaan vuonna 1445. Alueen keskuksiksi ja tärkeimmäksi pitäjäksi keskiajalla muodostui Hollola, jonne rakennettiin kirkko 1400-luvulla. Keskiajan loppuun mennessä koko Päijät-Häme oli saanut kiinteän, mutta harvan maanviljelijäasutuksen. Keskiaikaisesta rakennustoiminnasta muistuttavat Hollolan ja Sysmän kirkot.

Keskiaikaisen ryhmäkylän hajottanut ja maaseudun rakennettua kulttuuriympäristöä muuttanut isojako käynnistyi, kun isojakoasetus annettiin vuonna 1757 (uusi 1762). Isojako eteni kuitenkin hitaasti talonpoikien vastustuksen vuoksi. Valtaosa isojakotoimituksista Päijät-Hämeessä tehtiin vasta 1800-luvulla ja viimeiset 1900-luvun alussa. Kyläkuvalle oli 1800-luvun lopussa tyypillistä yhtenäiset hirsirakennusten muodostamat kylät ja niiden ympäriltä avautuvat viljely- ja laidunalueet. Keskiajalta lähtien Etelä-Suomessa on suosittu umpipihaa. Rakennukset sijoitettiin neliömäisesti joko yhden tai kahden talon ympärille. Ratkaisusta luovuttiin paloturvallisuuden vuoksi, mutta sen perusrakenne on yhä havaittavissa. Päärakennuksen ympärille sijoittuneet talous- ja ulkorakennukset muodostavat kolmelta sivustalta suljetun pihapiirin, yhden sivun ollessa avoin.

Arkkitehtonisesti maaseudun rakentaminen noudatti pääosin kansanomaista rakennusperinnettä. Rakentajilta puuttui rakennus- ja suunnittelukoulutus ja taito periytyi sukupolvelta toiselle. Kansanomaisen rakennustaidon parhaat esimerkit ovat mittasuhteiltaan ja muodon hallinnaltaan vaikuttavia, sekä ympäristöönsä hyvin sopeutuvia. Mainitunkaltaisista sekä rakennuskannaltaan että ryhmäkylämäisen tiiviin luonteensa säilyttäneistä kylistä Päijät-Hämeessä mainittakoon esimerkiksi Auttoisten kylä Padasjoella ja Vähimaan kylä Asikkalassa. Pienimittakaavaisen ja monikerroksisen rakenteensa hyvin säilyttäneitä kirkonkyläjä ovat mm. Hartolan, Sysmän, Padasjoen ja Hämeenkosken kirkonkylät.

Päijät-Hämeessä on säilynyt lukuisia vanhoja kartanoita. Kartanoita ja suurtiloja on keskittynyt etenkin Hartolaan ja Sysmään, mutta myös esimerkiksi Nastolassa on säilynyt edustavia kartanomiljööitä. Esimerkiksi Sysmän lukuisat kartanot ovat vaikuttaneet kulttuuriympäristön muotoutumiseen. Kartanoiden vaikutus sekä rakennustensa että peltoviljelyn ja laiduntamisen kautta on selkeästi havaittavissa Nuoramoisjärven ympäristössä. Myös suurtilat ovat vaikuttaneet merkittävästi kulttuuriympäristön muotoutumiseen. Esimerkiksi maatalousvaltaista Hollolaa hallitsevat useissa kylissä suurten tilakeskusten vaikutuksesta muotoutuneet laajat ja avoimet viljelymaisemat. Maisemallista vaikutusta korostaa peltojen voimakas kumpuilevuus.

Päijät-Hämeen varhainen teollisuus käsitti lähinnä pieniä kotitarvesaahoja, joita perustettiin useisiin pitäjiin 1700-luvun puolivälin ja lopun aikana. Päijät-Häme oli myös merkittävä pellavan tuottaja 1700- ja 1800-luvuilla. Muistumana pellavan tuotannosta Hämeenkoskella on säilynyt Suomen ensimmäinen, vuonna 1888 valmistunut Hankalankosken koneellinen pellavanpuhdistuslaitos. Höyrysahaaja perustettiin 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa useisiin pitäjiin. Padasjoen Mainiemeen vuonna 1880 perustetun sahan tuotantorakennukset uusittiin vuonna 1910 sattuneen tulipalon jälkeen. Saha ja sitä ympäröivät asuinrakennukset ovat merkittävä muistuma Päijät-Hämeessä harjoitetusta sahatoiminnasta.

Päijät-Hämeen merkittävimpiin teollisuuslaitoksiin lukeutui kapteeni C.L. von Essenin vuonna 1857 perustama Kosken (Hämeenkosken) verkatehdas. Tehdas oli toiminnassa vielä 1910-luvulla. Teollisesta toiminnasta muistuttavat yhä työntekijöiden asuinrakennukset kirkonkylän kupeessa. Muita keskeisiä teollisuuslaitoksia Päijät-Hämeessä olivat mm. väki- ja virvoitusjuomatehtaat sekä panimot ja myllyt. Panimotoiminnasta muistuttaa Lahdessa sijaitseva vuonna 1912 perustettu Mallasjuoman entinen tehdas. Useissa kunnissa on säilynyt myllyjä tai myllyjen jäänteitä. Esimerkiksi Nastolassa merkittäviä myllynpaikkoja ovat olleet Kumian koski ja Immilänjoki. Immilänjoen alajuoksun koskissa on ollut myllyjä todennäköisesti keskiajalta lähtien. Immilän myllypiirin vuonna 1901 rakennettu mylly on säilynyt. Muista myllyistä on jäljellä korkeat kiviperustukset. Kosken äärellä on säilynyt myös mylly- ja sahatoimintaan liittyviä rakenteita.

Meijereitä perustettiin lähes joka paikkakunnalle 1890-luvulta lähtien. Vuoden 1901 osuustoimintalain myötä osuusmeijerit valtasivat alaa 1900-luvun alussa. Sysmän kirkonkylässä vuonna 1906 aloittanut suurmeijeri oli Suomen suurin voimeijeri. Meijerirakennus on yhä jäljellä muistuttamassa meijeritoiminnasta.

Hyvän sijainnin ja liikenneyhteydet omaava Lahti houkutteli teollisuutta 1800-luvulta lähtien. Merkittäväksi teollisuusalueeksi muotoutui Vesijärven ympäristö, joka on nykyisin muuttunut asuin- ja vapaa-ajan alueeksi. Lahden mittavasta teollisuudesta muistuttavat mm. valtatie 12:n ja rautatien rajoittamalle suurelle teollisuusalueelle muotoutunut eri-ikäisten, punatiilien teollisuusrakennusten kudelma, joka hallitsee ympäristöään maamerkin tavoin. Myös hyvät liikenneyhteydet omaava Nastola on houkuttellut runsaasti teollisuutta etenkin 1960-luvulta lähtien. Radan vaikutus näkyy myös Kärkölässä, jossa radan varrella on säilynyt vanhempia teollisuusrakennuksia ja työväenasuinalueita, kuten esimerkiksi Lappilassa sijaitsevilla Öljymäellä, Koulunmäellä ja Vellinginmäellä. Hyvin säilyneisiin vanhoihin teollisuuskyliin Päijät-Hämeessä lukeutuu Padasjoella sijaitseva Arrakoski.

Merkittävä vesireitin parannus Päijät-Hämeessä oli Asikkalassa sijaitsevan Vääksyn (Vesijärven) 1,3 kilometriä pitkän kanavan rakentaminen vuosina 1868-1871. Kalkkisten kanavan valmistuminen vuonna 1878 laajensi Päijänteen laivaväyliä itään.

Päijät-Häme on houkuttellut kesäasukkaita jo varhain. Esimerkiksi Asikkalaan rakennettiin huviloita 1880-luvulta lähtien. Asikkalassa palstoitettiin useita huvilatontteja 1910-1920 -luvulla ja Vääksystä sekä Pulkkilanharjasta tuli kesäkeskuksia. Pitäjässä oli 1930-luvulla satoja huviloita ja määrä moninkertaistui 1950-luvulta lähtien.

Päijät-Hämeeseen perustettiin useita sairaaloita 1920-luvulla. Esimerkiksi Lahden kulkutautisairaala valmistui vuonna 1920 ja kaupunginsairaalan laajennukset vuosina 1928 ja 1933. Nastolaan valmistui vuonna 1925 Vähävaraisten keuhkotautisten avustamisyhdistyksen 60-paikkainen tuberkuloosiparantola alle 14-vuotiaille lapsille. Säilyneet rakennukset muistuttavat sairaalarakentamisen ihanteista ja pyrkimyksistä. Kansakouluja perustettiin koululaitoksen uudistuessa 1800-luvun lopussa useisiin kyliin. Myös 1920- ja 1930-luvulla sekä etenkin jälleenrakennuskaudella kouluja rakennettiin paljon. Nuorisoseuran ja työväentaloja rakennettiin niin ikään useita 1900-luvun alusta lähtien.

Vuoden 1939 lopussa Hämeen läänissä oli noin 84 000 siirtolaista luovutetuilta alueilta. Sotien päätyttyä siirtolaisia oli noin 102 000. Vuonna 1941 Hämeen läänissä oli noin 1 100 pika-asutustilaa ja Itä-Hämeessä noin 200. Päijät-Hämeen merkittävin asutustila-alue on alkuperäisellään säilynyt laaja Ravioskorven asutustila-alue Sysmässä. Myös Nastolassa sijaitseva Pensuon yhtenäinen asutustila-alue on säilynyt hyvin. Maaseudun rakennustoimintaa ohjasivat jälleenrakennuskaudella Maatalousseurojen Keskusliiton Asutusvaliokunnan alaiset asutustoimikunnat. Valiokunta laati myös tyyppipiirustuksia. Siirtolais- ja rintamamiestilojen rakentamista ohjasivat keskitetysti Maataloushallituksen tai asuntotuotantoviranomaisten laatimat vakiopiirustukset. Päijät-Hämeen asutustila-alueilla edellä mainitut vaikutteet ovat selkeästi havaittavissa.

Jälleenrakennuskausi Päijät-Hämeessä näkyy voimakkaimmin Lahdessa. 1940-luvun lopun ja 1950-luvun lopun aika oli sodanjälkeisen Lahden aktiivisinta rakentamisen kautta. Vaikka 1950-luvulla rakennettiin määrällisesti paljon, tuotettiin ajanjaksona myös korkeatasoista arkkitehtuuria. Jälleenrakennuskaudella Lahdessa rakennettiin mm. useita kouluja, kuten apulaiskaupunginarkkitehti Irma Kolsin vuonna 1947 suunnittelema Kivimaan koulu sekä hänen vuonna 1949 suunnittelema Kärpäsen koulu. Jälleenrakennuskauden kerrostaloalueista Lahdessa muistuttavat mm. arkkitehtien Mauri Karkulahden ja Eino Tuompon suunnittelemat ns. Hakatornit (1951-1956) Fellmanin pellolla.

Kaupunkikuvallisesti eri ajanjaksoja edustavia kokonaisuuksia Päijät-Hämeessä ovat Lahden kauppatori, Mariankadun akseli ja eri-ikäisten, korkeatasoista arkkitehtuuria edustavien asuin- ja liikerakennusten rajaama Aleksanterinkatu sekä Heinolan kaupunkikuvaan ja kaupungin varhaisempaan kaavoitus- ja rakennusvaiheeseen liittyvä Maaherranpuisto, Perspektiivi. Maaherranpuisto on toinen suomalaisista 1700-luvun julkisista puistoista, Vaasan Hovioikeuden puistikon ollessa toinen.

VALTAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Artjärvi: Suurikylän-Vuorenmäen kulttuurimaisema, Kintulan kartano ja kulttuurimaisema, Ratulan-Hietanan kulttuurimaisema.

Asikkala: Asikkalan kirkonkylän ja Pulkkilan kulttuurimaisema, Vähä-Äiniön kylä ja kulttuurimaisema, Kalkkisten kylä ja Kymenvirran kulttuurimaisema, Vääksyn kanava ympäristöineen ja Anianpellon markkinapaikka, Vesivehmaan kylä ja kulttuurimaisema, Urajärven kulttuurimaisema.

Hartola: Tainionvirran kulttuurimaisema, Ruskealan ja Kirkolan kylien kulttuurimaisema.

Heinola: Maaherranpuisto ja seminaarialue, Heinolan kirkko, tapuli ja entinen pappila, Harjupuisto, Jyrängön kulttuurimaisema, Kirkonseudun kulttuurimaisema (entisen maalaiskunnan alueella), Nynäsän kartano ja puisto, Vierumäen urheilupuisto ympäristöineen.

Hollola: Hollolan kirkonkylän kulttuurimaisema, Laitialan kartano ja kulttuurimaisema, Voistion ja Tennilän kulttuurimaisema.

Hämeenkoski: Kirkonkylän ja Teuronjoen kulttuurimaisema, Kurjalan kartano ja kulttuurimaisema.

Kärkölä: Kärkölän kirkonkylä ja ympäröivä kulttuurimaisema, Uusikylän kulttuurimaisema, Järvelän rautatieasema.

Lahti: Lahden ydinkeskusta, Lahden urheilukeskus, Salpausselkä, Vesijärven sataman ympäristö, Anttilanmäen esikaupunkialue, Hennalan kasarmialue, Tapanilan puutaloalue, Mukulan kartanomiljö.

Nastola: Kirkonkylän kulttuurimaisema, Erstan kartano ja puisto, Seestan kartano ja kulttuurimaisema, Toivonojan kartano ja kulttuurimaisema.

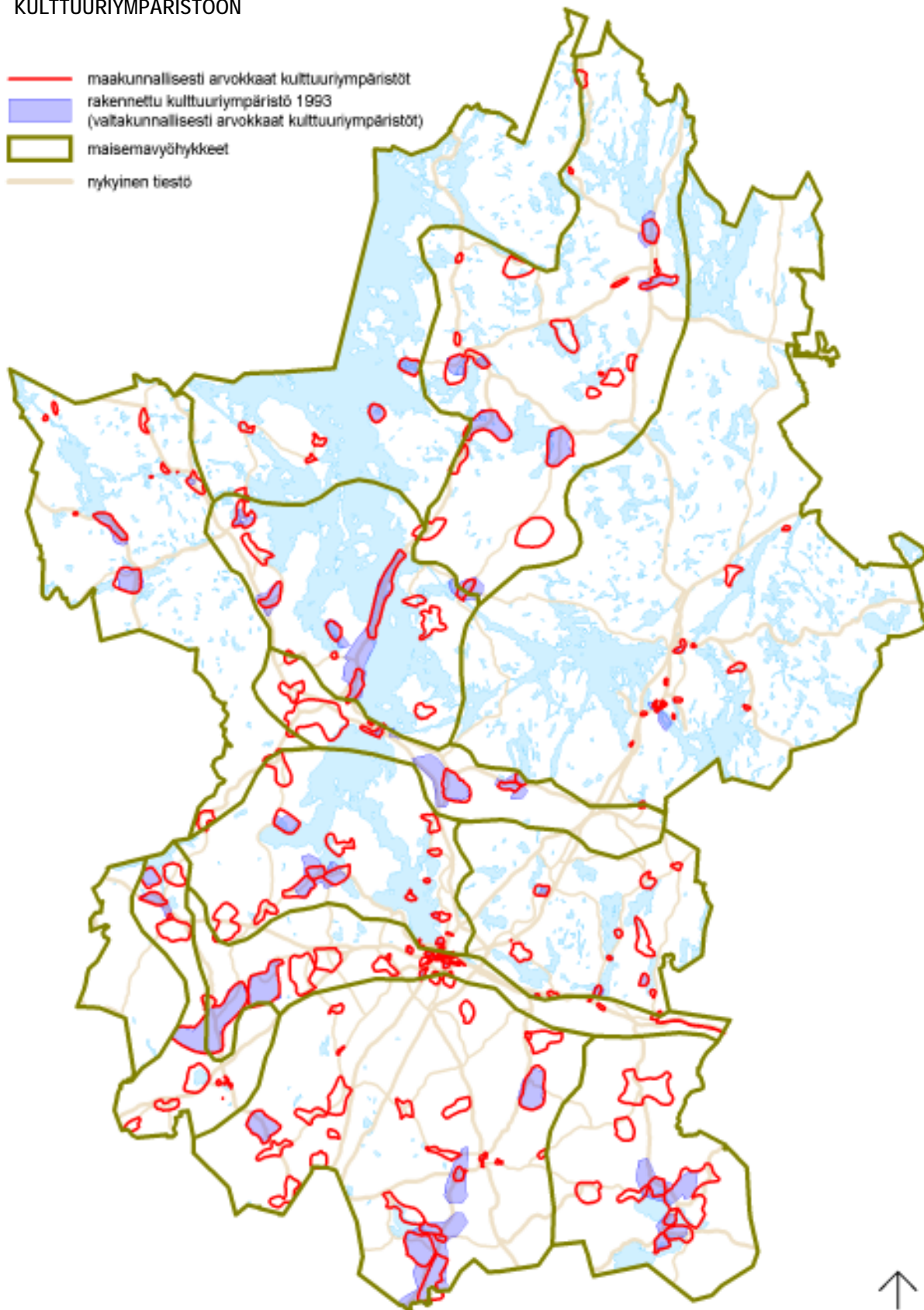
Orimattila: Orimattilan kirkonmäki, Porvoonjokilaakson kulttuurimaisema, Mallusjärven-Porvoonjoen kulttuurimaisema, Heinämaan kylä ja kulttuurimaisema.

Padasjoki: Padasjoen kirkonkylä, Saksalan kartano ja kulttuurimaisema, Mainiemen sahan ympäristö, Arrakosken kulttuurimaisema, Auttoisten kylä ja kulttuurimaisema, Vesijaon kylä ja kulttuurimaisema, Maakesken kylä ja kulttuurimaisema.

Sysmä: Sysmän kirkonseutu, Otamon kylän kulttuurimaisema, Rapalan kartano ja kulttuurimaisema, Tainionvirran ja Virtaankosken kulttuurimaisema, Nuoramoisten kulttuurimaisema, Suopellon huvila-asutus.

PÄIJÄT-HÄMEEN MAISEMAVYÖHYKEJAKO SUHTESSA MAAKUNNALLISEEN JA VALTAKUNNALLISEEN KULTTUURIYMPÄRISTÖÖN

- maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt
- rakennettu kulttuuriympäristö 1993 (valtakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt)
- maisemavyöhykkeet
- nykyinen tiestö

Rakennettu kulttuuriympäristö 1993 © Museovirasto Rakennushistorian osasto
Maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt © Päijät-Hämeen liitto
Pohjakartan maisemavyöhykkeet, tiestö ja vesistö © Päijät-Hämeen liitto

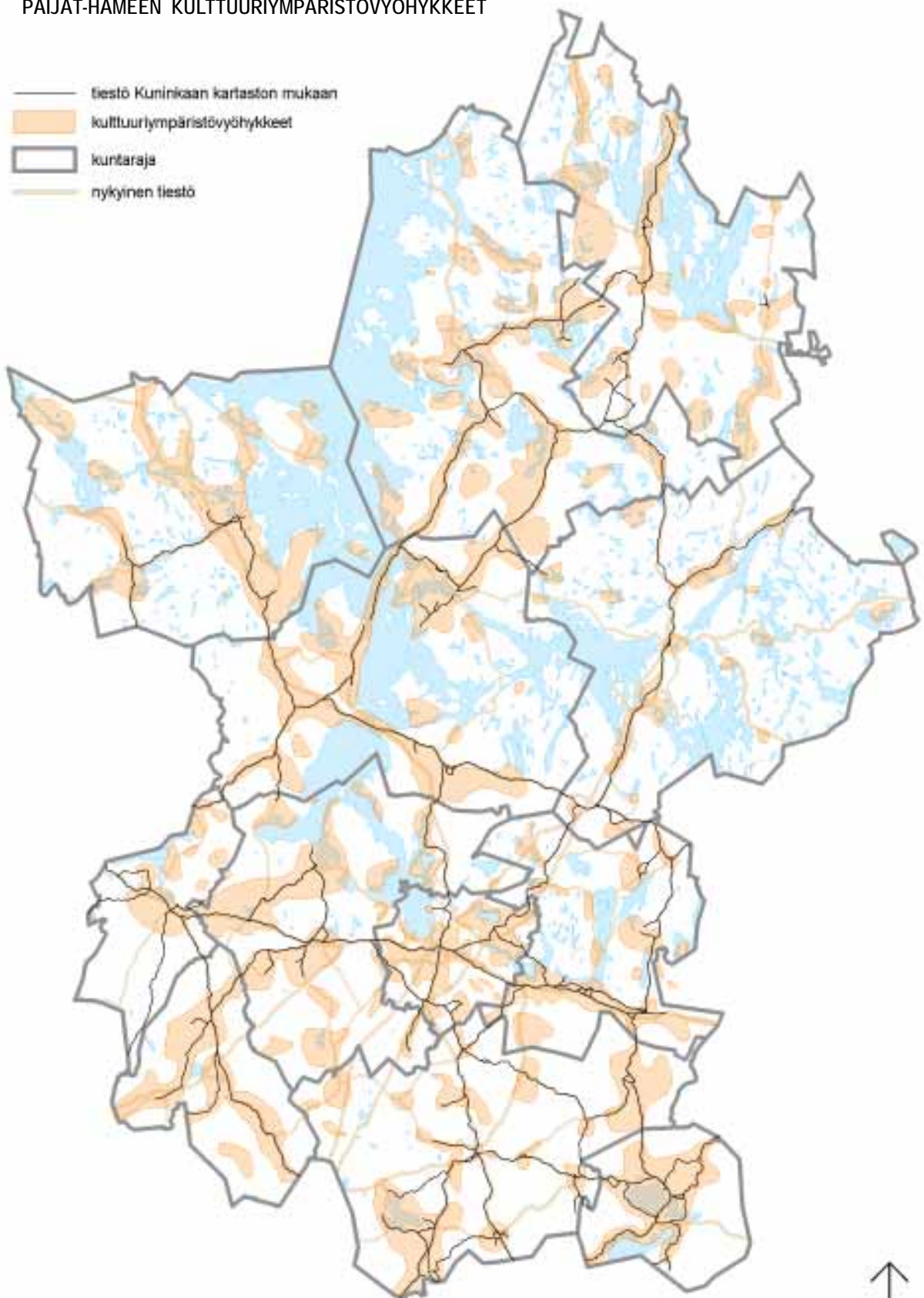
10km

20km

PÄIJÄT-HÄMEEN KULTTUURIYMPÄRISTÖVÖYHKKEET

- tiestö Kuninkaan kartaston mukaan
- kulttuuriympäristövyöhykkeet
- kuntaraja
- nykyinen tiestö

Tiestö Kuninkaan kartaston mukaan © Museovirasto Rakennushistorian osasto
Kulttuuriympäristövyöhykkeet © Museovirasto Rakennushistorian osasto
Pohjakartan kuntarajat, tiestö ja vesistö © Päijät-Hämeen liitto

10km

20km

PÄIJÄT-HÄMEEN MUINAISJÄÄNNÖKSET

- asuinpaikat
- hautapaikat
- kivirakenteet
- kultti- ja terinapaikat
- muinaisjäännösryhmät
- puolustusvarustukset
- taide, muistomerkit
- työ- ja valmistuspaikat

- kuntaraja
- nykyinen tiestö

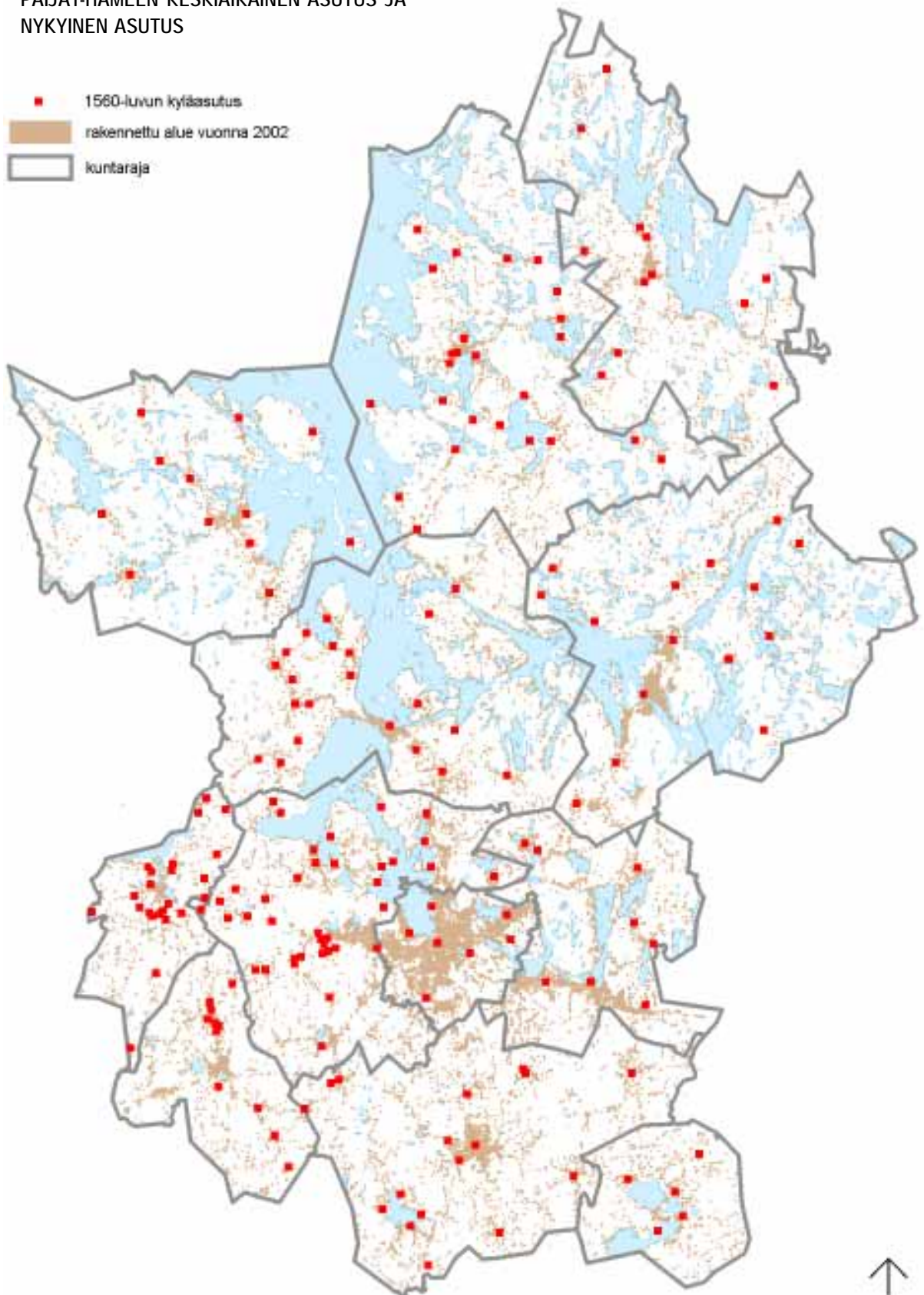

Muinaisjäännöstiedot © Museovirasto Muinaisjäännösrekisteri 2006
Pohjakartan kuntarajat, tiestö ja vesistö © Päijät-Hämeen liitto

0 10km 20km

PÄIJÄT-HÄMEEN KESKIAIKAINEN ASUTUS JA NYKYINEN ASUTUS

- 1560-luvun kyläasutus
- rakennettu alue vuonna 2002
- kuntaraja

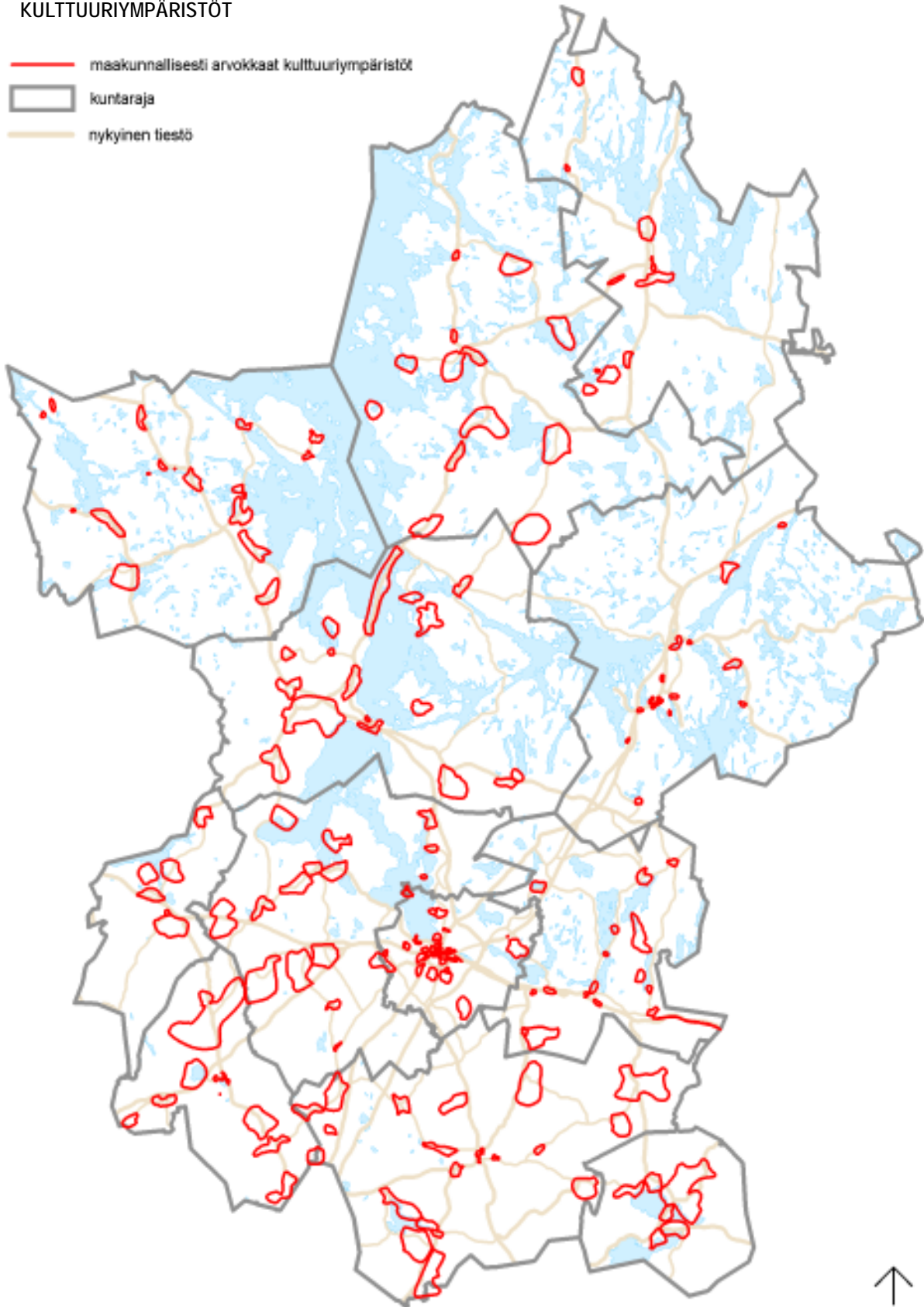

1560-luvun kyläasutus © Museovirasto Rakennushistorian osasto
Rakennustiedot © Väestötietojärjestelmä Väestörekisterikeskus 04/2002
Pohjakartan kuntarajat ja vesistö © Päijät-Hämeen liitto

0 10km 20km

PÄIJÄT-HÄMEEN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

- maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt
- kuntaraja
- nykyinen tiestö

Maakunnallisesti arvokkaat kulttuuriympäristöt © Päijät-Hämeen liitto
Pohjakartan kuntarajat, tiestö ja vesistö © Päijät-Hämeen liitto

0 10km 20km

ARTJÄRVI

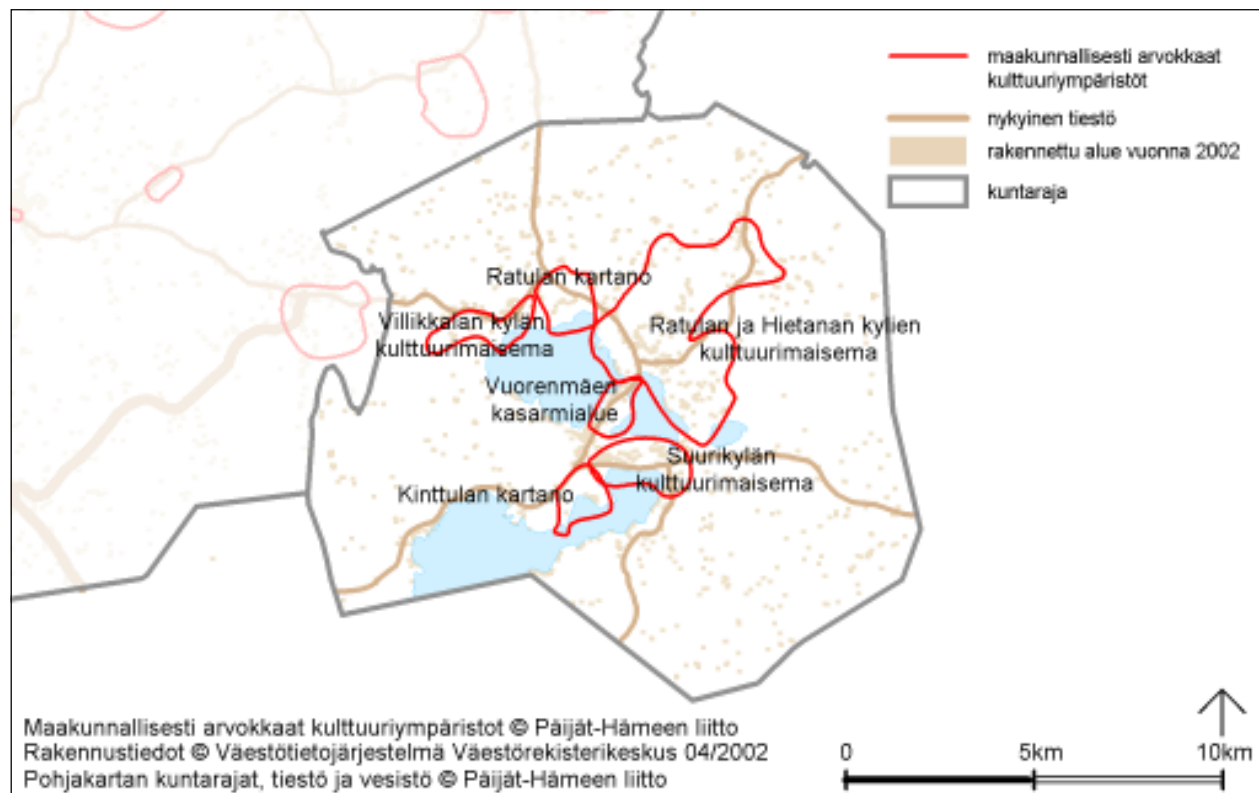
Artjärven keskiosaa hallitsevat Villikkalanjärvi, Pyhäjärvi ja Säyhteenjärvi. Myös kylät ja laajimmat viljelymaat ovat keskittyneet järvien ympäristöön. Maatalousvaltaisen pitäjän luonne näkyykin selkeimmin laajoissa ja avoimissa viljelymaisemissa, etenkin Ratulan ja Hietanan kulttuurimaisemassa. Pitäjän asutus palautuu esihistorialliseen aikaan, mihin viittaavat tehdyt esinelöydöt. Pysyvä asutus Artjärvelle muotoutui ilmeisesti 100-200 -luvulla jkr.

Pitäjän vanhimpiin asuttuihin paikkoihin lukeutuva Suurikylä on sijoittunut Säyhteenjärven ja Villikkalanjärven väliselle kannakselle. Suurikylässä sijaitsee myös Artjärven vuonna 1839 valmistunut kirkko. Artjärvestä muodostettiin Lapinjärven kappeli 1636. Itsenäinen seurakunta Artjärvestä tuli vuonna 1865.

Kinttulan kartanon eteläpuolella sijaitsevalla Linnaniemellä on tavattu muinaislinnan kehämuurin jäänteitä. Muinaislinna liittyy ilmeisesti Hämeen rautakautisten linnojen ketjuun. Artjärvi kuului keskiajalla Hollolaan ja uuden ajan alussa Uudenkylän hallintopitäjään. Vuonna 1572 pitäjän viidessä keskiaikaan palautuvassa kylässä oli taloja seuraavasti: Suurikylä (Artjärvi kk) 19, Ratula 20, Villikkala 7, Kinttula 8 ja Hietana 8. Pitäjän kaksi kartanoa: Kinttulan ja Ratulan kartanot muodostettiin 1630-1640 -lukujen taitteessa. Päärakennukset ovat 1830-luvulta.

Villikkalanjärven ja Säyhteen väliin sijoittuvalla Vuorenmäelle sijoitettiin vuonna 1882 Artjärven Reservikomppania (Uudenmaan tarkka-ampujapataljoona). Maa-alue lunastettiin Ratulan kartanolta. Alueella on säilynyt vanha kasarmi ja rakennussuojelulla suojeltu ns. Päällikön talo.

ARTJÄRVEN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Suurikylän kulttuurimaisema

Suurikylä (Artjärven kylä) sijoittuu Säyhteen ja Pyhäjärven väliselle kannakselle. Kylää ympäröi laaja ja avoin järviin rajautuva viljelymaisema, joka koillisessa nivoutuu Ratulan kylän viljelymaisemaan. Maisema on tilakeskuksia lukuun ottamatta rakentamatonta viljelysmaata. Kylän halki kulkeva tie (Kirkkotie) palautuu todennäköisesti keskiajalle.

Kuva 1. Suurikylän viljelymaisemaa. Mäen laella häämöttää meijeri. Henrik Wager 2004.

Suurikylä oli keskiajalla pitäjän suurin kylä. Kylän alue on jaettavissa kolmeen, ajallisesti ja toiminnallisesti eriytyvään, mutta toisiinsa nivoutuvaan kokonaisuuteen.

Kylän länsiosassa, Kirkkotien varrella sijaitsee nauhamaisesti rintamamiesten ja karjalaisten rakentamia alkuperäisellään säilyneitä tyyppitalovaikutteisia pientaloja. Kylän keskivaiheilla sijaitsee kirkko, seurakuntasali, lainajvästö ja entinen suntion talo. Itäosassa sijaitsee seuratalo ja sen lähetyvillä kylätien varrella tiheänä ryhmittymänä talouskeskusten muodostama kyläkeskus sekä entinen vaivaistalo (nyk. vanhainkoti). Rakennukset ovat pääosin 1900-luvun alkupuolelta. Kylän pääteenä idässä on vuonna 1927 valmistunut entinen meijeri. Kirkon ja jälleenrakennuskauden talojen välisellä alueella on joitakin 1930-luvun pientaloja sekä kaksi 1980-1990 -luvun pientaloa.

Kuva 2. Kirkko pohjoisesta. Henrik Wager 2004.

Artjärven empirevaikutteisen, päätytornillisen ristikirkon on suunnitellut intendentinkonttorin arkkitehti Anders Fredrik Granstedt. Piirustukset hyväksyi C.L. Engel vuonna 1839 ja kirkko valmistui vuonna 1840. Artjärven ensimmäinen kirkko valmistui vuonna 1639, seuraava vuonna 1663 ja nykyistä kirkkoa edeltänyt kirkko vuonna 1739. Vanha kirkkomaa sijaitsee kirkkomäen alapuolella, kylätien varrella. Uusi hautausmaa perustettiin kirkon viereen. Vanhalla hautausmaalla on ilmeisesti nykyistä kirkkoa edeltäneen kirkon perustuksia. Kirkon vieressä oleva seurakuntasali valmistui vuonna 1927. Aluksi vain katoksena olleeseen rakennukseen rakennettiin seinät myöhemmin. Nykyasu on 1980-luvulta, jolloin rakennusta laajennettiin ja muutettiin arkkitehti Tauno Niemiojan piirustusten mukaan.

Kirkon pohjoispuolella sijaitseva tiilinen, rapattu lainajvästö valmistui vuonna 1825. Jvästö lakkautettiin vuonna 1951. Se on kotiseutuyhdistyksen käytössä. Jvästön vieressä on kirkossa kävijöitä palvellut hevostalli. Pitäjänmakasiinin koillispuolella sijaitseva entinen suntion asuintalo lienee 1900-luvun alusta. Talon ulkoasu on muuttunut peruskorjauksen myötä. Kirkon eteläpuolella, kirkkomäen alapuolella sijaitseva uusi pappila on vuodelta 1958.

Vanha pappila sijaitsee Ratulassa Säyhteen itärannalla. Kehitysvammaisten kesäleirikeskuksena (Aulakoti) olevan entisen pappilan alkuperäisellään oleva päärakennus on 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Pihapiirissä on kaksi samanikäistä väentupaa.

Kirkon itäpuolella sijaitseva kyläkeskus käsittää 1870-luvulla rakennetun seurataloksi (Säilä) 1800-1900 -lukujen vaihteessa muutetun Artjärven poikakoulun, kaksi Nikulan taloa, Rutilan talon sekä pitäjän ensimmäisen vaivaistalon (nyk. vanhainkoti). Mainittujen rakennusten lähetyvillä on samanikäisiä, mutta hieman pienempiä asuinrakennuksia. Nikulan talojen pihoja rajaavat luhtiaitat ja vaivaistalon puoleista taloa lisäksi lohkokivinavetta. 1900-luvun alussa

rakennetun vaivaistalon ulkoasu on muuttunut myöhempien peruskorjausten ja 1980-luvulla siihen kiinni rakennetun laajennuksen vuoksi. Vaivaistalon vieressä on 1920-luvulla rakennettu mielenterveyspotilaiden osasto. Se on asuinkäytössä. Vanhainkodin lähetyville on rakennettu pienehköjä vanhusten asuintaloja.

Kuva 3. Suurikylän entinen kansakoulu, nykyinen nuorisoseurantalo. Henrik Wager 2004

Kuva 4. Raitin varrella sijaitseva pohjoisempi Nikulan talo. Henrik Wager 2004

Suurikylän itäpuolella avautuva viljelymaisema rajautuu pohjoisessa Säyhteeseen, etelässä Pyhäjärveen ja idässä peltoilta kohoavaan rinteeseen, jonka laella sijaitsee vuonna 1927 rakennettu Artjärven osuusmeijerin rakennus. Asuinkäytössä olevan rakennuksen ulkoasu on muuttunut käyttötarkoituksen muutoksesta johtuvan peruskorjauksen vuoksi. Entisen meijerin vieressä sijaitsevan Vilkkilän tilakeskuksen päärakennus lienee 1920-luvulta. Meijerin maa-alue, Raatalin mäki, ostettiin Vilkkilän tilalta.

Suurikylän eteläpuolella sijaitsevassa Töyrylän entisessä, ulkoasultaan muuttuneessa meijerissä toimii vesiväritehdas. Sen vieressä sijaitsevan Töyrylän talon voimakkaan siniset julkisivut ovat vieraat talon luonteelle. Pihapiirissä on 1800-luvulle palautuva hirsinen viljamakasiini.

Ratulan ja Hietanan kylien kulttuurimaisema

Artjärven maatalousvaltainen elinkeinotoiminta näkyy pitäjän kulttuurimaisemassa selkeimmin ja vaikuttavimmin Ratulan ja Hietanan kyliä ympäröivässä laajassa ja avoimessa, vuosisatoja viljeltyssä maisemassa. Koillisessa kylien viljelykset nivoutuvat toisiinsa ja kaakossa hallitsevat Ratulan kylän laajat ja avoimet pellot. Viljelykset rajautuvat lounaassa Säyhteeseen ja Villikkalanjärveen.

Kuva 5. Hietana-Ratulan viljelymaisemaa suurikylän suuntaan. Henrik Wager 2004.

Tilakeskusten rakennuskanta on pääasiassa jälleenrakennuskaudelta, mutta esim. Hietanan Alikylässä, maantien varrella maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsevan tilakeskuksen suurikokoinen kaksikerroksinen päärakennus lienee 1910-luvulta.

Kuva 6. Hietana-Ratula -tien risteyksessä olevia talousrakennuksia. Henrik Wager 2004

Alueen läpi kulkevan Lanskinjoen Ratulankoskessa on sijainnut mylly. Se on purettu, mutta ilmeisesti 1920-1930-luvulta oleva myllärintupa on säilynyt. Tupaa vastapäätä sijaitsee samanikäinen tilakeskus. Myllyn rakenteita on säilynyt kosken partaalla.

Alueen koillisosassa sijaitseva Hietanan kyläkeskus on säilyttänyt kylän halki kulkevan keskiaikaisperäisen tien varrelle, tiiviisti ryhmittyneiden tilakeskusten kautta ryhmäkylämäisen luonteensa. Ulkoasultaan alkuperäisellään olevien tilakeskusten rakennuskanta on pääosin 1900-luvun alusta ja luvun ensi vuosikymmeniltä. Raitin varrella on myös ilmeisesti 1930-luvulle palautuva kaupan rakennus. Ensimmäinen kauppa Hietanaan perustettiin vuonna 1894. Osuuskauppa kylässä toimi 1930-luvulla.

Kyläkeskuksen eteläpuolella sijaitsee Hietanan 1800-luvun lopussa rakennettu kansakoulu. Yksityisomistuksessa oleva rakennus on ulkoasultaan alkuperäisellään. Koululta avautuu laaja viljelymaisema etelään.

Hietanan kyläkeskus sijaitsee mäen laella ja laskeuduttaessa Ratulan suuntaan avautuvat Ratulan laajat metsiin rajautuvat peltovainiot, joiden laitamille tilakeskukset sijoittuvat. Maisema on tilakeskuksia lukuun ottamatta rakentamatonta ja näin ollen säilyttänyt hyvin alkuperäisen agraarin luonteensa. Hietanasta Ratulaan johtava tie on myös ilmeisesti keskiaikaisperäinen. Tielinjaus on muuttunut osittain.

Hietanan kyläkeskus, entinen koulu ja myllyn paikka ilmentävät selkeästi 1800-1900-lukujen vaihteen kylärakennetta ja kylätoimintoja.

Kuva 7. Päärakennus pohjoisesta. Henrik Wager 2004.

Ratulan kartano

Kuningatar Kristiina lahjoitti Ratulan kylän kenraali Arvid Forbukselle vuonna 1639. Ratulan tila on muodostettu Jakkarilan kartanon lahjoitusmaista 1600-luvulla. Kartanon päärakennuksen rakennutti Bernd Magnus Stackelberg 1780-luvulla.

Villikkalanjärven pohjoispuolella kohoavan rinteen laella sijaitsevaa Ratulan kartanoa ympäröi englantilaistyyppinen puisto, joka lännessä muuttuu luonnonpuistoksi. Kartanolle johtaa koivukuja, joka jatkuu maantien pohjoispuolella. Kartanon empirevaikutteinen viljamakasiini sijaitsee luonnonpuiston reunassa. Kartanon pohjoispuolella avautuu laaja ja avoin viljelymaisema.

Nykyisen asunsa kartanon päärakennus sai vuosina 1836-1837 tehdyissä laajennus- ja muutostoissa kartanon ollessa ministerivaltiossihteeri Alexander Armfeltin hallinnassa. Arkkitehti C.L. Engelin laatimien suunnitelmien mukaan rakennusta korotettiin kerroksella ja rakennettiin pylväsparien kannattelema keskirisaliitti kolmiopäätyineen. Rakennus vuorattiin empirelaudoituksin ja listoituksin.

Rakennusta muutettiin 1890-luvulla arkkitehti Carl Armfeltin laatimien suunnitelmien mukaan ja siinä tehtiin entistävä korjaus vuonna 1922.

Luonnonpuiston länsiosassa sijaitsee Ratulan kartanon omistajan agronomi Gustaf Alexander Rotkirchin vuonna 1923 perustama ulkoilmamuseo. Kotiseutuyhdistyksen hallinnassa olevassa museossa on mm. Villikkalan Mäkelästä siirretty tuulimylly.

Kinttulan kartano

Kinttulan tila muodostettiin n. vuonna 1640 kenraali Arvid Forbuksen hankkimasta ostorälssitilasta. Ratulan kylän Forbus oli saanut haltuunsa vuotta aiemmin. Säteriratsutila Kinttulasta muodostettiin vuonna 1691. Kinttulan nykyiseen miljööseen vaikuttivat keskeisesti senaatin kopistin Karl Duncker ja hänen poikansa valtiopäivämies Edvard Duncker, joiden hallinnassa Kinttula oli 1800-luvulla. Kartanon puutarha perustettiin Dunckerien aikana 1860-luvulla.

Kartanon empirevaikutteinen päärakennus sijaitsee Suurikylän lounaispuolella, Pyhäjärveen koillisessa työntyvän niemen kärjessä. Ympäröivää viljelymaisemaa maamerkin tavoin hallitsevaan kartanoon johtaa Dunckerin n. 120-130 vuotta sitten rakennuttama, kilometrin pituinen koivukuja, joka on katkaistu maantien linjauksen vuoksi. Vanha tie kulki kartanon talouspihan editse. Kartanon lähetyvillä sijaitsevalta Linnamäeltä on tavattu muinaislinnan jäänteitä.

Kuva 8. Näkymä Kinttulan kartanolle pohjoisesta. Henrik Wager 2004.

Kartanon päärakennus on rakennettu arkkitehti Anders Fredrik Granstedtin suunnitelmien mukaan vuosina 1837-1838. Kartanon talouspihaa rajaavat arkkitehti Väinö Vähäkallion vuonna 1927 suunnittelema sivurakennus ja entinen pehtorin asuinrakennus. Sen runko on mahdollisesti 1600-luvulta. Kuningas Kustaa III on ilmeisesti asunut rakennuksessa. Savesta ja kanervista murattu talli on ilmeisesti 1870-luvulta ja sementtitiilinen navetta vuodelta 1947. Se rakennettiin palaneen

Kuva 9. Päärakennus pohjoisesta. Henrik Wager 2004.

navetan tilalle. Rakennukset muodostavat kartanolle suojaisan pihapiirin. Talouspihan laidalla on kaksi 1800-1900 -luvun vaihteesta olevaa väentupaa.

Villikkalan kylän kulttuurimaisema

Villikkalan kylä on ollut asutettuna mahdollisesti 1300-luvulta lähtien. Kylä sijaitsee Villikkalanjärveen laskevien Köylinjoen ja Litinjoen yhtymäkohdassa. Litinjoen Sammalkoskessa sijaitsee ilmeisesti 1900-luvun alussa rakennettu, yhä toimiva Sammalkosken mylly. Paikalla lienee ollut mylly jo varhemmin. Myllyn yläpuolella olevassa rinteessä sijaitseva myllytupa on 1910-luvulta. Se rakennettiin kylän sepän entisestä talosta.

Artjärvi-Orimattila -tien eteläpuolella kulkevan, ilmeisesti keskiaikaisperäisen tien varrelle on ryhmittynyt 1800-luvun loppuun palautuva huonokuntoinen, tyhjillään oleva asuinrakennus, ilmeisesti 1930-luvulta oleva kaupan rakennus ja asuintalo, samanikäinen Kaivolon tilan päärakennus sekä 1900-luvun alussa rakennettu seuratalo. Ensimmäinen kauppa Villikkalaa perustettiin vuonna 1909 ja osuuskauppa 1930-luvun vaihteessa.

Köylinjoen huonokuntoisen kiviholvisillan iästä ei ole tietoa. Maisemallisesti näyttävällä paikalla Villikkalanjärveltä nousevan rinteiden laella sijaitsevan seuratalon ulkoasu on muuttunut mineriittiverhouksen myötä.

Artjärvi-Orimattila -tien varsi on säilyttänyt 1900-luvun alkuun palautuvan ilmeensä. Tien varrella sijaitsevien Kyösti-län ja Mäkelän tilojen päärakennukset lienevät 1900-luvun alusta. Jälkimmäisen tiilipilarinavetta sijaitsee tiessä kiinni, toimien kylän maamerkinä. Kyösti-län länsipuolella sijaitseva Villikkalan suurehko, kaksikerroksinen klassistisvaikutteinen koulu on valmistunut vuonna 1926. Se on asuinkäytössä. Tien eteläpuolella avautuu avoin viljelymaisema, jonka halki Köylinjoki virtaa.

Vuorenmäen kasarmialue

Villikkalanjärven ja Säyhteen väliin sijoittuvalle kapealle kannakselle, Vuorenmäelle sijoitettiin vuonna 1882 Artjärven Reservikomppania (Uudenmaan tarkka-ampujapataljoona). Maa-alue lunastettiin Ratulan kartanolta. Alueella on säilynyt vanha 360 hengen kasarmi ja rakennussuojelulailla suojeltu ns. Päällikön talo. Kasarmi on siirretty nykyiselle paikalleen 1920-luvulla suojeluskunnan ostaessa sen itselleen, jolloin kasarmi muutettiin arkkitehti Lars Sonckin piirustusten mukaan. Kasarmin alkuperäinen ulkoasu on muuttunut täysin 1950-luvulla tehtyjen muutosten vuoksi. Päällikön talon ulkoasu on palautettu alkuperäiselleen entistävissä peruskorjauksessa.

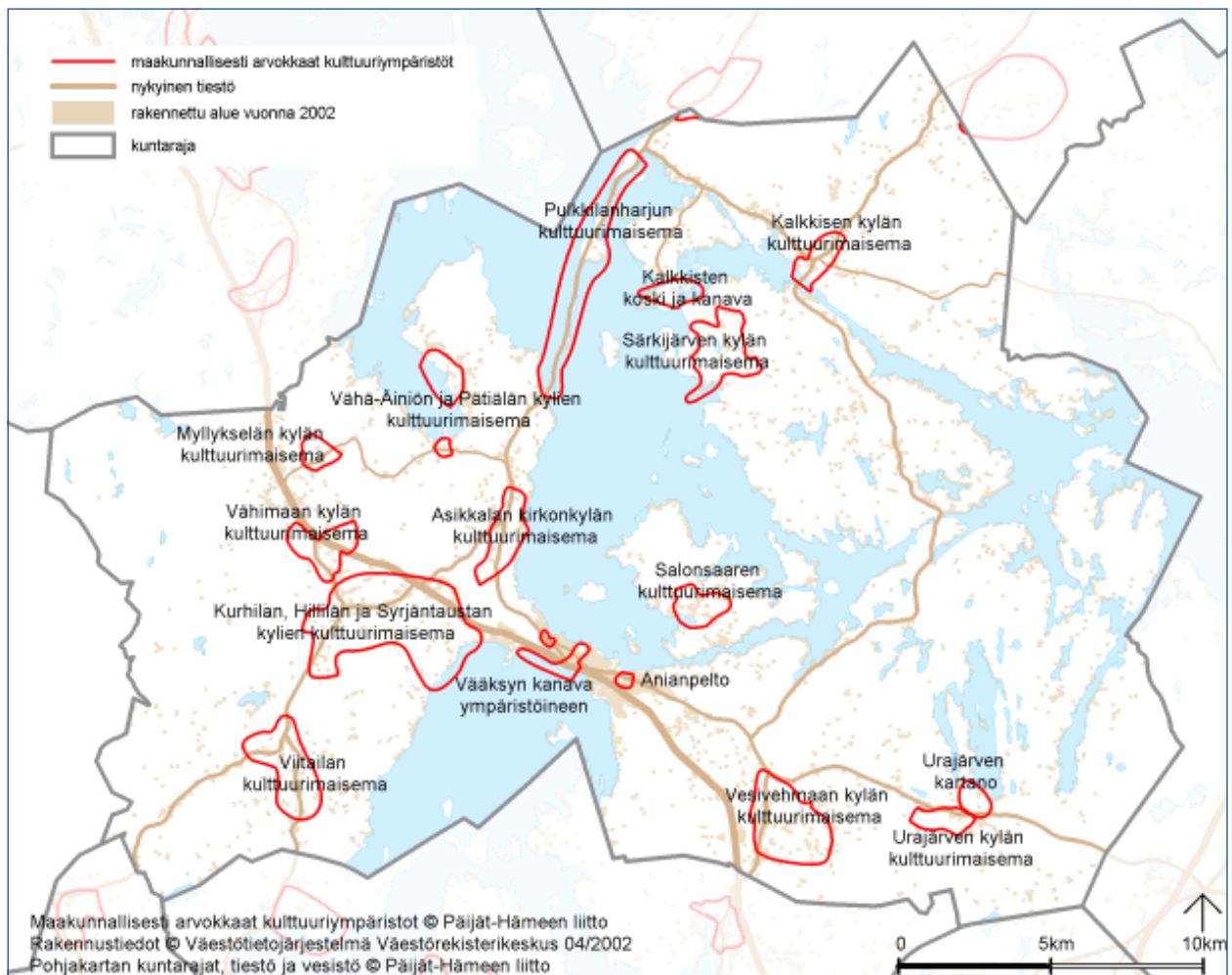
Kuva 10. Jokimaisema. LAKES/Tarmo Valmela.

ASIKKALA

Asikkalan luonnonmaisemaa hallitsevat suurikokoiset ulapat ja kapeat lahdet. Vesijärven pohjoispäätä ja Päijänteen Asikkalanselkää erottaa kapea Vääksyn kannas. Pitäjän halki kulkee sisempi Salpausselkä sekä useita pitkittäisharjuja, jotka muodostavat korkeita maastokohtia. Kunnan pohjoisosassa sijaitseva Pulkkilanharju muodostaa luonnonmukaisen sillan Asikkalanselän yli. Vesistöjen runsaus on vaikuttanut asutuksen muodostumiseen, minkä vuoksi kylät sijaitsevat hajallaan ja verraten etäällä toisistaan. Pitäjän keskukseksi on muotoutunut Vääksyn kannas ja sen halki vuonna 1871 valmistuneen kanavan ympäristö.

Asikkala on ollut asuttu varhain. Kivikautisia asuinpaikkoja on löydetty Särkijärveltä, Vähä-Äiniöltä, Anianpelosta, Pulkkilanharjulta, Suivasta ja Keltaniemeltä. Merkittävänä on pidetty Kalkkisten Kotasaaren (Peltosaari) asuinpaikkaa Rajalan tilan mailla. Kotasaaresta ja Korpilahdelta on tehty myös pronssikautisia löytöjä. Asikkalassa on lisäksi mahdollisesti pronssikaudelle ajoittuvia Lapinraunioita. Rautakaudelta on tavattu kalmistoja Vähä-Äiniön Yttölästä ja Äpätistä. Salosaaren Ala-Pietilän mailta on löydetty kaksi kalmistoa. Viitailasta, Maunulan talon lähistöltä on löydetty kolmikuoppainen uhrikivi. Viikinkiajalla rakennettuun, Etelä-Hämettä kiertävään linnavuorijärjestelmään on Asikkalassa kuulunut ilmeisesti Linnamäki.

ASIKKALAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Alueellisena kokonaisuutena Asikkala mainitaan ensimmäisen kerran käräjillä vuonna 1443 vahvistettaessa Sysmän ja Asikkalan rajat. Asutuksen lisääntymisen vuoksi Päijät-Häme jaettiin 1400-luvulla kolmeksi hallintopitäjäksi, joista Asikkala oli yksi. Kaksi muuta olivat Tennilä (1390) ja Hollola (1445). Omana hallintopitäjänä Asikkala mainitaan vuonna 1445.

Vanhimmista kylistä on mainintoja 1300-luvun puolivälistä. Talojen lukumäärä käy ilmi vuoden 1539 ensimmäisestä maakirjasta. Osa kylistä on ollut taloluvultaan suuria (vuoden 1539 talojen lukumäärä suluissa). Vanhin maininta kylistä on Anianpellosta vuodelta 1365 (7). Asikkalan kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1442 (17), Hillilä vuonna 1445 (10), Kalkkinen vuonna 1445 (9), Muikkula vuonna 1448 (4), Kurhila oli ilmeisesti osa Asikkala-Hillilä-Kurhilan suurkylää, mainintoja 1440-luvulta (31), Myllys (lautamiesten asuinpaikka) vuonna 1471 (Myllyksellä 5 taloa), Paakkola (kuului Lammin hallintopitäjään vuonna 1487, 4 taloa), Pätiälä (mahdollisesti osa Äiniön suurkylää, 1 talo), Salo (lkm ei tiedossa), Urajärvi vuonna 1467 (17), Vehmaa (Vesivehmaa) vuonna 1539 (23), Viitaila (Viitarla) (32), Vähimaa vuonna 1486 (4) ja Äiniö Äiniö jaettiin Iso- ja Vähä-Äiniöön uuden ajan alussa (Vähä-Äiniö 11 taloa, Iso-Äiniö 10 taloa).

Useat Asikkalan taloista ovat olleet saman suvun hallussa pitkään. Läänitys- ja lahjoituskauden päättyessä 1680-luvulla Asikkalassa oli neljä kartanoa: Viitailan, Kurhilan (sotilasvirkamiestalo), Urajärven ja Salon kartanot. Säteriratsutiloja olivat Pätiälä, Kurhila, Urajärven Huovila-Eskola ja Kalkkinen.

Asikkalasta tuli Hollolan kappeli ennen vuotta 1547, mutta itsenäinen kappeli siitä muodostettiin vuonna 1848. Kirkonkylään vuosina 1608-1612 rakennettu, kirkkotarhassa sijainnut puukirkko purettiin vuonna 1892. Nykyinen uusgoottilainen tiilikirkko rakennettiin arkkitehti Georg Wileniuksen piirustusten mukaan vuosina 1877-1880.

Asikkalalla on pitkäkööt perinteet kesäasukkaiden osalta. Ensimmäisiin kuului kenraalimajuri Aleksander Järnefelt, joka vuokrasi 1880-luvulla huvilan (Rantala) Vääksynjoen yläpuolelta. Tunnetuimpia Asikkalan huviloista on valtioneuvos J.R. Danielson-Kalmarin huvila, jossa hän vietti kesä 1890-luvun alusta 1930-luvulle. Järnefeltin huvila on purettu, mutta jälkimmäinen on säilynyt Vääksyn kanavan varrella. 1910-1920 -luvulla huvilatontteja palstoitettiin runsaahkosti, mm. sisäministeri Heikki Ritavuori rakennutti yhä vapaa-ajankäytössä olevan huvilan Pulkkilanharjulle. Vääksestä ja Pulkkilanharjasta tuli kesäkeskuksia, ja 1930-luvulla pitäjässä oli satoja huviloita. Määrä on moninkertaistunut 1950-luvulta lähtien.

Maatalousvaltainen Asikkala on ollut tunnettu pellavan- ja perunanviljelystä sekä karjataloudesta. Myös teollisuus on ollut keskittynyt pääasiassa maataloustuotteiden jalostamiseen. Pitäjässä toimi 1960-luvulla mm. mylly ja kolme meijeriä.

Merkittävä vesireitin parannus Päijät-Hämeessä oli Vääksyn (Vesijärven) 1,3 kilometriä pitkän kanavan rakentaminen vuosina 1868-1871. Se uusittiin vuosina 1908-1911. Kalkkisten kanavan valmistuminen vuonna 1878 laajensi Päijänteen laivaväyliä itään päin. Kalkkisten kanavaa uudistettiin vuonna 1965. Yli kilometrin pituisen ja 20 metriä leveän Kalkkisten kanavan 500 metriä pitkä sulkuallas on Suomen suurin. Uittokanavan lähetyvillä sijaitsee Päijänteen vedenjuoksua säätelevä pato. Laivaliikenteen lisäksi kanavilla oli keskeinen merkitys puukuljetuksissa.

Asikkalan kirkonkylän kulttuurimaisema

Kirkonkylä mainitaan kirjallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1462. Kylän keskusta on rakentunut kirkkomäelle, jossa sijaitsevat kirkko, pitäjänmakasiini ja koulu. Kirkkomäki rakennuksineen on säilyttänyt hyvin 1800-luvun luonteensa. Kirkonkylä on säilyttänyt agraarin luonteensa hyvin kaupallisen keskuksen ja sen mukana seuraneen rakentamisen siirtyessä Vääkseyn.

Kirkonkylän vanha vuosina 1608-1612 rakennettu kirkko sijaitsi kirkkotarhassa. Se purettiin vuonna 1892. Nykyinen uusgoottilainen tiilikirkko rakennettiin arkkitehti Georg Wileniuksen piirustusten mukaan vuosina 1877-1880. Kirkon edessä sijaitseva hirsinen pitäjänmakasiini on vuodelta 1840 ja kirkon lähetyvillä sijaitseva seurakuntasali sekä kappalaisen asunto (Pikku-Pappila) 1800-luvun lopusta. Kirkkomäen eteläpuolella on pientaloja 1800-1900-lukujen vaihteesta. Kirkonkylän vuonna 1892 valmistunut koulu on yksi Asikkalan vanhimmista. Se rakennettiin osittain vanhan kirkon hirsistä.

Kuva 1. Kirkko ja pitäjänmakasiini. Henrik Wager 2004.

Kirkonkylän raitin alkuosassa sijaitsevat Lukkarila (1800-1900 -luvun vaihe), Suintiala (1904) ja Suintioli (1928) sekä Pohjosen kauppa (1800-luvun loppu, 1920-luku) Vähä-Laukkalan ja Leinon talot (1920-1930 -luvuilla). Raitin varressa sijaitseva pappila on vuodelta 1952. Se on rakennettu 1700-luvulla rakennetun ensimmäisen pappilan paikalle. Rakennukset muodostavat tiiviin, porttimaisen ryhmittymän saavuttaessa kirkonmäelle.

Vanhan pappilan pihamaalla sijaitsee Asikkalan kotiseutumuseo, jossa on pitäjän eri osista siirrettyjä rakennuksia. Pulkkilan Vähä-Hanskalasta siirretty talomuseon päärakennus on vuodelta 1786.

Kirkonkylän koillis- ja kaakkoispuolella avautuu laaja, Pulkkilan kylään ulottuva viljelymaisema. Kirkon torni ja hautausmaa on maisemassa näkyvä elementti. Vääksystä

Vääksyn kanava ympäristöineen

Kapealla kannaksella sijaitseva Vääksy muotoutui Päijänteen ja Vesijärven yhdistävän kanavan valmistumisen (1868-1871) myötä Asikkalan keskuksiksi. Kanavan valmistuminen oli merkittävä vesireitin parannus Päijät-Hämeessä. Yksisulkuinen kanava on n. 1,3 kilometriä pitkä ja yhdeksän metriä leveä. Se uusittiin vuosina 1908-1911. Kanavaan liittyvistä rakennuksista on säilynyt vuonna 1910 rakennettu odotushuone ja kanavan kasöörin piharakennus 1860-luvulta. Kanavan ylittävä Lahti-Jämsä -tien kaarisilta on vuodelta 1959.

Kanavan vieressä virtaava Vääksynjoki on ollut historiallinen myllypaikka keskiajalta lähtien. Vesimyllyistä on mainintoja 1400-luvulta. Nykyisen, myllymuseona toimivan, myllyrakennuksen kanavanpuoleisen osan hirsirakenne on ilmeisesti 1700-luvulta. Etuosa on 1930-luvulta.

Kanavan lähiympäristöön muodostui huvila-asutusta 1800-luvun lopusta lähtien. Vanhin säilynyt huvila on valtioneuvos J. R. Danielson-Kalmarin huvila. Hän osti 1890-luvun alussa valmistuneen huvilan vuonna 1892. Huvilan itäpuolella on lähes samanikäinen Sirkkusen huvila. Lahti-Jämsä maantien eteläpuolella sijaitseva Ahtolan huvila on rakennettu vuonna 1910. Sen länsipuolella sijaitsee entinen ruotusotamiehen torppa Piha-Ahtola ja neljä 1920-luvulla rakennettua pientä huvilaa Vesijärven rannalla. Huviloita on purettu vuosien saatossa ja säilyneiden huviloiden ympäristö on muuttunut voimakkaasti. Danielson-Kalmarin huvilaa ympäröi seurakuntatalo ja kerrostaloja 1970-1980 -luvulta sekä 1950-luvulla valmistunut kunnantalo.

Kanavan ympäristö on pirstaloitunut melko voimakkaasti, etenkin sen itäpuolella. Anianpellon ja Vääksyn keskustan välissä sijaitseva Mikkolan kartano (päarak. 1868/1928) on jäänyt uuden tielinjauksen ja liikekeskustan puristuksiin. Mikkolan pihapiiriä rajaa kuusiaita. Mikkolalta kanavalle johtavan tien varteen sijoittuva kunnantalo, vuonna

Sysmään johtavan tien varrella on rakennuskannaltaan 1800-1900 -lukujen vaihteesta olevia tilakeskuksia. Näkymältään maisema on yhtenäisin Ylä-Lusilan tilakeskuksen ja hautausmaan välisellä alueella. Ylä-Lusila siirrettiin nykyiselle paikalleen ryhmäkylästä 1900-luvun alussa. Pihapiirin asuinrakennukset ovat vuosilta 1895-1896. Vanhan pihapiirin ulkopuolella on uusi, vuonna 1975 rakennettu punatiilinen päärakennus (ark. H. Stenroos). Ylä-Lusilan lähtettyvillä olevan Ala-Lusilan päärakennus on vuodelta 1919.

Asikkalan vaivaistalo, sittemmin vanhainkoti perustettiin Piekkolan ratsutilalle vuonna 1895. Päärakennus paloi vuonna 1918, jonka jälkeen (1920-luvulla) rakennettiin alueen nykyisin vanhin rakennus "Hourula". Vanhainkodin uusi päärakennus rakennettiin 1940-luvun lopussa. Vanhainkodin toiminta lakkasi 1990-luvun puolivälin jälkeen.

Kuva 2. Vääksyn kanava. Henrik Wager 2004.

Kuva 3. Danielson-Kalmarin huvila. Henrik Wager 2004.

1925 rakennettu entinen koulu, Saran talo 1800-luvulta (korotus 1930-luvulta) ja Kanavan kahvila 1920-luvulta ovat fragmentaarisia muistumia Vääksyn varhaisemmasta historiasta. Yhtenäistä kokonaisuutta ne eivät enää muodosta.

Kuva 4. Vääksyntien liikerakennuksia. Henrik Wager 2004.

Yhtenäisimmän rakennetun ympäristön kokonaisuuden Vääksyn historian ilmentäjänä muodostaa kanavan länsipuolella sijaitseva Vääksyn varhaisen liike-elämän keskus. Vääksyntien varrella sijaitsevassa puutalojen rivistössä on harjoitettu kauppa- ja teollisuustoimintaa 1910-luvulta lähtien. Opistotalona tunnetun rakennuksen piharakennuksessa toimi 1920-luvulla limonaditehdas. Itse talossa oli apteekki. Verhon talossa oli kanavan rakentamisen aikoihin työmaaruokala. Vuonna 1916 korotetussa talossa on sittemmin toiminut mm. väri- ja tapettikauppa. Liikerakennusten pohjoispuolella sijaitsee vanhempaa 1910-1920-luvun rakennuskantaa, mm. Mäkisen ja Vuorisen talot. Jälkimmäisessä toimi täysihoitola vuodesta 1927 lähtien. Näkyvimpiä rakennuksia Vääksyntien varrella on tiettävästi arkkitehti Yrjö Lindegrenin suunnitelmien mukaan 1950-luvulla rakennettu liike- ja kerrostalo.

Vääksyntien alkupäässä, koillisessa sijaitsee vuonna 1927 rakennettu Länsi-Asikkalan osuusmeijeri. Päijänne-talona nykyisin tunnetun rakennuksen ulkoasu on muuttunut peruskorjauksen myötä. Meijeriä vastapäätä sijaitsee vuonna 1942 rakennettu, yhä toimiva Vääksyn mylly. Rakennus on maisemallisesti hallitseva.

Vääksyntien Vesijärven puoleisessa osassa sijaitsee 1920-luvulla rakennettu Päijänne-hotelli. Klassistisvaikutteinen rakennus sijaitsee näyttävällä paikalla Vääksyntien ja Rilltien risteyksessä. Tyhjiään olevan entisen hotellin takana on kolmen 1900-luvun alussa rakennetun puurakennuksen rivistö.

Vääksyn länsipuolella sijaitsevan toiseen Salpausselkään kuuluvan Aurinkovuoren pohjoispuolella, Päijänteen rannalla sijaitsee rakennuskannaltaan yhtenäinen Honkaniemi III:n pientaloalue. 1940-luvulta lähtien rakentuneella alueella on sekä rintamamiestaloja että jälleenrakennuskauden omakotitaloja. Alueelle on rakennettu myös nuorempia pientaloja.

Anianpelto

Asikkalan vanhimpiin kyliin kuuluvasta Anianpellostä tuli Helsingin ja Porvoon porvareiden markkinapaikka vuonna 1727. Vanhalla markkinapaikalla kasvaa rauhoitettu ikihongikko.

Kuningas Kustaa III kaavaili vuonna 1775 Anianpeltoa perustettavan kauppalan paikaksi, mutta hanke raukesi.

Salonsaaren kulttuurimaisema

Salonsaaresta tavatut rautakautiset maansisäiset polttokalmistot muistuttavat saaren varhaisesta asutushistoriasta. Salonsaaren kylä esiintyy vuoden 1560 Suomen asutuksen yleisluettelossa. Kylä paloi vuonna 1897.

Saaren keskivaiheilla sijainneen ryhmäkylän paikkeilla on tiiviikkö, peltojen ympäröimä tilakeskusten keskittymä ja saaren eteläosassa 1900-luvun alussa rakennettujen kesähuviloiden pienimuotoinen rakennusryhmä. Saaren lounaisosassa sijaitseva saha aloitti toimintansa vuonna 1915. Sahan rakennukset ovat uusiutuneet.

Kyläkeskusta on rakentunut kylätien risteuksen ympärille, ympäröiviltä pelloilta nousevan kumpareen laelle. Risteystä hallitsee Salon tilan 1800-luvun lopussa rakennetun kavinavetan raunio. Navetan luoteis- ja koillispuolella sijaitsevat Eskolan ja Saukkolan tilakeskukset ovat maisemallisesti hallitsevia. Tilojen päärakennukset ovat 1900-luvun alusta. Talojen pihapiirejä rajaavat aittarakennukset

Kuva 5. Saukkolan päärakennus ja 1800-luvulta peräisin oleva kaksikerroksinen luhtiaitta. Henrik Wager 2004.

ja navetat. Saukkolan koillispuolella on Keinumäen yhtenäinen mäkitupalaisalue, jossa on sekä 1800-luvun rakennuskantaa että 1920-luvulla siirrettyjä rakennuksia.

Vähimaan kylän kulttuurimaisema

Kylä on säilyttänyt tiiviin ryhmäkylämäisen luonteensa. Valtatielle antava hoidettu kyläkuva on edustava. Kylän keskellä olevaa aukiota pidetään kylän keskuksena. Mittakaavallisesti yhtenäinen rakennuskanta on pääosin 1900-luvun alkuvuosikymmeniltä. Rakennukset sijoittuvat tiiviisti kylän halki kulkevan raitin molemmin puolin. Kylää ympäröi viljelymaisema. Kylän luoteispuolella sijaitseva Äinä-Vähimaan koulu on rakennettu vuonna 1927.

Kurhilan, Hillilän ja Syrjäntaustan kylien kulttuurimaisema

Kahdeksi keskuksiksi maantien varteen keskittyneet kylät muodostavat suurmaisema-kokonaisuuden. Sitä hallitsevat laajat, Vesijärveen rajautuvat viljelyalueet ja niiden ympärillä sijaitsevat tilakeskukset. Asutus sijoittuu nauhamaisesti päätien varteen ja kumpareiden eteläpuoleisille rinteille. Rakennuskannan uusiutumisesta huolimatta alue on säilyttänyt selkeän agraarin luonteensa.

Vierekkäin sijaitsevat Hillilän ja Kurhilan kylät muodostavat historiallisen ja maisemallisen kokonaisuuden. Kylät mainitaan kirjallisissa lähteissä 1440-luvulla. Kylänraitti noudattaa keskiaikaista Hämeenlinna-Viipuri -tietä. Tieltä avautuu laaja Vesijärveen rajautuva viljelymaisema. Kurhila Kurhilan porttina tunnettu kyläkeskus muodostaa tiiviikhön, rakennuskannaltaan pääosin 1900-luvun alkuun palautuvan, hyvin säilyneen kokonaisuuden. Kylä-Hoimelan paritupapohjaisen päärakennuksen vanhin osa lienee 1750-luvulta. Liikola ja Kunnas ovat 1910-luvulta. Talot sijaitsevat vanhan ryhmäkylän paikkeilla. Maiseman taustana on toinen Salpausselkä. Syrjäntausta on osa Kurhilan ja Hillilän suurmaisemaa.

Kopposelan (Keisterin) tilakeskuksen rakennukset lukeutuvat alueen vanhimpiin. Paritupatyypin päärakennuksen vanhin osa on ilmeisesti 1600-luvulta. Tupaosa on 1800-luvulta. Pihapiiriä rajaavat lisäksi talli, kaksi aittaa ja liituri. Alueella on myös runsaahkosti 1900-luvun alun ja alkuvuosikymmenten rakennuskantaa. Uudisasutus on sijoittunut luontevasti huomioiden kylän historiallisen rakenteen.

Myllykselän kylän kulttuurimaisema

Myllys -nimisenä tunnettu kylä mainitaan lautamiesten asuinpaikkana vuosina 1471 ja 1484. Vuoden 1539 maakirjan mukaan kylässä oli viisi taloa. Kylän tilakeskukset ja niitä ympäröivät peltovainiot sijoittuvat nauhamaisesti kylän halki kulkevan tien varrelle. Vastakkain sijaitsevat Riukan ja Tupalan (Rehtilän) kantatilat mainitaan vuonna 1539.

Kuva 6. Vähimaan kylän raittia. Henrik Wager 2004.

Kuva 7. Kurhilan portti. Henrik Wager 2004.

Niiden länsipuolella, kylätien varrella sijaitsee mallipiirustusten mukaan vuonna 1914 rakennettu Myllykselän vanha kansakoulu. Koulu ja tilakeskukset muodostavat ajallisesti monikerroksisen sekä tiiviin peltojen ympäröimän kyläkokonaisuuden, jonka halki kylätie kulkee.

Kuva 8. Tupala. Henrik Wager 2004.

Riukan vuodelta 1951 olevaa päärakennusta ympäröi joukko vanhempia talousrakennuksia, kuten aumakattoinen kivinavetta. Tupalan rakennukset muodostavat harvinaistuneen umpipihan. Päärakennus on vuodelta 1841, mutta korotus ja mansardikatto ovat vuodelta 1921. Pihapiiriä rajaa riihi on 1600-luvulta. Riukan ja Tupalan itäpuolella on Tiirikan tilakeskus, jonka mailla on ollut mylly 1400-luvulla. Kyläkeskuksen ulkopuolella, Äinäänjoen kosken varrella sijaitsevat Joenniemen 1900-luvun alusta olevat mylly ja myllärin asuinrakennus.

Viitailan ja Reivilän kulttuurimaisema

Keskiaikaisperäisten teiden risteyksessä sijaitsevassa Viitailassa oli vuoden 1539 maakirjan mukaan 32 taloa. Vaihtelevassa maisemassa sijaitsevat peltojen ympäröimät tilakeskukset sijoittuvat nauhamaisesti teiden varsille. Rakennuskannaltaan vanhimpiin lukeutuvat, Lammintien varrella sijaitsevat 1800-luvulla rakennetut Uuden Rälssin ja Anttilan talojen päärakennukset. Viitailan seuratalo on vuodelta 1923 ja koulu valmistui vuonna 1936. Seuratalon ulkoasu on 1950-luvulta. Koulu on yksityisomistuksessa.

Viitaila käsitti keskiajalla kaksi ryhmäkylää. Toisen ryhmäkylän paikkeilla sijaitsevien Kartanon ja Rouvalan tilakeskukset sijaitsevan maisemallisesti näkyvällä paikalla, pelloilta kohoavan kumpareen laella. Kartanon päärakennus on 1800-luvulta ja Rouvalan vuodelta 1912. Niiden pohjoispuolella oleva Konkosen talo sijaitsee pienemmän ryhmäkylän paikkeilla, lähes kiinni maantiessä. Päärakennus on vuodelta 1903. Kartanolta etelään nauhamaisesti

tien varrella sijaitsevat Söyringin kauppa 1910-luvulta, Liekkolan tilakeskus ja viljelymaiseman päätteeksi Iso-Heikkilän tila. Liekkolan tilan mansardikattoinen päärakennus vuodelta 1925 ja navetta sijoittuvat maisemaan maamerkin tavoin. Iso-Heikkilän kookas, mansardikattoinen päärakennus on vuodelta 1915.

Viitailan koillispuolella sijaitsevan Reivilän kulttuurimaisemalle on ominaista harvakseltaan sijaitsevat tilakeskukset. Ne sijoittuvat Reivilän halki kulkevan kylätien varrelle. Tiloista Ala- ja Ylä-Vetikko muodostavat tiiviikhön rakennusryhmän. Siikaniemen päärakennus on 1920-luvulta. Reivilän varhaisen asutushistoriaan viittaa siellä sijaitseva muinaislinna ja Kuoppamäen uhrikivi.

Vähä-Äiniön ja Pätiälän kylien kulttuurimaisema

Vähä-Äiniön kylä muodostettiin ilmeisesti 1500-luvulla jaettaessa Äiniön suurkylä Iso- ja Vähä-Äiniöön. Jälkimmäinen käsitti yksitoista ja edellinen kymmenen taloa. Myös yhden talon kylä Pätiälä oli mahdollisesti osa Äiniötä. Asutushistorialtaan Vähä-Äiniö on vanha, mistä muistuttavat kivistä asuinpaikat ja rautakautinen kalmisto.

Vähä-Äiniön luonnonmaisemaa hallitsee sen itäpuolella oleva harju, jonka reunustalla kulkevalta kylätieltä avautuvat kylän laajat, Vähä-Äiniön lahteen rajautuvat pellot ja niiden laitamilla olevat Norokosken, Yttälän ja Vanhakartanon tilakeskukset. Vähä-Äiniön tien pohjoispäässä on rakennuskannaltaan ilmeisesti 1800-luvulta oleva Niemelän tilakeskus.

Kuva 9. Näkymä Vähä-Äiniön lahteen. Henrik Wager 2004.

Pätiälän tilakeskus sijoittuu maisemallisesti näkyvälle paikalle Vähä-Äiniön lahden pohjukkaan. 1680-luvulla toimineelle ratsutilalle saavutaan Myllykylästä mutkaista, peltojen reunustamaa tietä pitkin. Arkkitehti Paatelan suunnitelmien mukaan vuonna 1913 rakennettua jugend -vaikutteista päärakennusta ympäröi hoidettu pihapiiri. Pihaa rajaa Asikkalan kirkon työmaalta jääneistä tiilistä rakennettu rapattu tiilinavetta, jonka hirsiosien hirret ovat mahdollisesti kuuluneet Asikkalan vanhaan kirkkoon. Pihan toinen asuinrakennus on rakennettu vuonna 1918 ja pihaan johtavan tien varrella oleva talo on vuodelta 1920. Talon puistossa on ikihongikko.

Myös Yttälä on vanha ratsutila. Tilan suurikokoinen, kaksikerroksinen päärakennus rakennettiin arkkitehti Irma Kolsin suunnitelmien mukaan vuonna 1945. Maisemallisesti hallitsevalla paikalla olevan tilakeskuksen vanhin rakennus lienee

vanha tupa, joka on rakennettu mahdollisesti 1650-luvulla. Vanha navetta lienee 1700-luvulta. Pihaan johtaa vaahterakuja.

Yttälän eteläpuolella olevan Norokosken tilan päärakennus lienee 1800-1900 -luvun vaihteesta. Yttälästä länteen sijaitsee alueen ensimmäisiin kantatiloihin kuuluva Vanhakartano. Rungoltaan mahdollisesti 1700-luvulta olevan päärakennuksen julkisivua hallitsee 1800-luvulla rakennettu suuri lasikuisti. Pihapiirin ulkopuolella oleva mansardikattoinen navetta on rakennettu 1900-luvun alussa. Puistomaisessa pihapiirissä on lisäksi pakarirakennus, makasiini ja luhtiaitta.

Bomarsundin valloituksen vuoksi Turun ja Kokkolan telakat siirrettiin vuonna 1856 Kuoreniemeen. Satoja telakkatyöläisiä ja yli tuhatta venäläistä sotamiestä noin 15 vuoden ajan työllistäneellä telakalla rakennettiin pääasiassa sotalaivoja. Päijänteen ensimmäinen höyrylaiva Suomi rakennettiin telakalla sen perustamisvuonna 1856. Telakasta muistuttaa muistomerkki.

Pulkkilanharjun kulttuurimaisema

Päijänteen yli lounais-koillissuunnassa olevan Pulkkilanharjun molemmiin puoliin avautuvat Päijänteen laajat selät. Pulkkilanharjun Syttäneeltä on löydetty esihistoriallisen ajan asuinpaikka. Harjun laella on kulkenut tie 1500-luvulta lähtien. Sysmään johtanut paikallistie muutettiin ratsupoluksi 1700-luvulla. Käkisalmen yli rakennettiin ensimmäinen silta vuonna 1677. Nykyinen kaarisilta rakennettiin vuonna 1940. Karisalmen ylittävä riippusilta valmistui vuonna 1967. Pulkkilansalmi täytettiin vuonna 1969.

Kuningas Kustaa III:n kaupunkien perustamishankkeisiin liittyen myös Pulkkilanharjulle kaavailtiin vuonna 1775 kaupunkia, Vääkseen suunnitellun Anianpellon kaupungin vaihtoehdoksi. Maanmittari Henrik Gestrin laati Liipolanniemeen perustettavaa Kukonharjun kaupunkia varten ruutuasemakaavan, mutta kaupunkia ei toteutettu.

1800-luvulla alkaneen Päijänteen höyrylaivaliikenteen laivarannoiksi tulivat Käkisalmen ranta ja Kukonharjun laituri nykyisessä Liipolanniemessä. 1910-luvulla käynnistyneen huvila-asutuksen varhaisin edustaja Pulkkilanharjulla

Kuva 10. Ritavuoren huvila. Henrik Wager 2004.

on helsinkiläisen lakimiehen Heikki Ritavuoren vuonna 1911 valmistunut samanniminen huvila. Harjulla on huviloita usealta vuosikymmeneltä. 1920-luvulla mm. arkkitehti W.G. Palmqvist suunnitteli ja rakennutti itselleen huvilan Käkisalmen rantaan.

Kalkkisen kylän kulttuurimaisema

Kymenvirran varrella sijaitseva Kalkkinen mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1445. Vuonna 1539 kylässä oli yhdeksän taloa. Pulkkilanharjulta kylään johtavan tien varrella on vanhempaa rakennuskantaa. Maisemallisesti näkyvällä paikalla, Kymijoen äärellä sijaitseva Iisakkilan kartanon omistajat tunnetaan 1500-luvulta lähtien. Vuonna 1845 rakennettun hirsirunkoisen päärakennuksen julkisivut on rapattu ja siihen on maalattu vaaleanpunaista kvaaderijäljitelmaa. Pihapiirissä on väenrakennuksia 1800-luvulta, joista vanhin on vuodelta 1816. Tiiliset talli- ja navettarakennukset on rakennettu 1800-luvulla ja tien vieressä oleva tiilinen makasiini on samanikäinen.

Pitäjän pohjoisosassa oleva kylä on sijainnut etäällä ja huonojen liikenneyhteyksien päässä pitäjän muista kylistä. Tästä johtuen kylästä on muotoutunut omavarainen, mikä näkyy sen rakennuskannassa. Kyläkeskukseen ovat sijoittuneet koulu, kirkko, kauppa ja pankki. Vuonna 1909 rakennettu kirkko (vuoteen 1961 saakka rukoushuone) sijaitsee kyläkeskuksen keskivaiheilla. Sen vieressä, kylän halki kulkevan tien risteyksen molemmiin puoliin sijaitsevat kaupan ja baarin 1950-1960-luvulta olevat rakennukset. Tien varrella on myös 1950-luvulla rakennettu pankki ja Huovilan tilan vuonna 1914 valmistunut päärakennus.

Kirkon itäpuolella avautuvan pellon laidalla sijaitsee kylän kaksi koulua käsittävä koulukeskus. Vanhempi kouluista on vuodelta 1892 ja nuorempi vuodelta 1927. Koulut ovat käytössä. Koulujen vieressä sijaitseva Vierulan tilan entinen päärakennus muutettiin terveysasemaksi 1960-luvulla. Sen ulkoasu on samanikäinen. Kouluilta pohjoiseen, kyläkeskuksen ulkopuolella sijaitsevan Rintalan tilan päärakennus on 1800-luvulta. Pihapiiriä rajaa kaksi luhtiaittaa.

Kalkkisten osuusmeijeri perustettiin 1920-luvun lopussa. Vuonna 1928 valmistunut meijeri sijaitsee kylän lounaispuolella, Kymenvirran äärellä. Alkuperäisellään säilyneen meijerin läheisyyteen on rakennettu pienimittakaavaisia vapaa-ajan asuntoja.

Kuva 11. Kalkkisen koulukeskus. Henrik Wager 2004.

Kuva 12. Kalkkisen kirkko. Henrik Wager 2004.

Kuva 13. Kalkkisen kanavaa itään. Henrik Wager 2004.

Kalkkisten koski ja kanava

Kalkkisten yksisulkuisen kanavan valmistuminen vuonna 1878 laajensi Päijänteen laivaväyliä itään päin. Kanava rakennettiin ensi sijassa uittoa varten. Kanavan uudistustyöt valmistuivat vuonna 1965 ja sen nykyasu tältä ajalta. Yli kilometrin pituisen ja 20 metriä leveän Kalkkisten kanavan 500 metriä pitkä sulkuallas on Suomen suurin. Uitokanavan lähetyvillä sijaitsee Päijänteen vedenjuoksua säätelevä pato. Kanavan kaakkoispuolella, Kalkkisten kosken äärellä sijaitsevalta Kotasaarelta on tehty kivi-, pronssi- ja rautakautisia löytöjä. Kasvaneen laivaliikenteen myötä kanavan lähetyville syntyi 1910-luvulta lähtien huvila-asutusta. Kotasaaren rannassa on 1800-luvulta oleva entinen uittoyhdistyksen talo.

Vesivehmaan kylän kulttuurimaisema

Vesivehmaan kylä kuului Asikkalan suurimpiin keksiaikaisiin kyliin. 1400-luvulla ensi kerran mainittu Vesivehmaan (Vehmaan) kylä käsitti vuoden 1539 maakirjan mukaan 23 taloa. Kylän pohjoispuolitse kulkee keskiaikaisperäinen Ylinen Viipurintie. Kylän maisemakuvaa hallitsevat laajat kumpuilevat pellot sekä mäenkumpareiden ja laaksojen luoma vaihtelevuus.

Kuva 14. Ylä-Vähälä. Henrik Wager 2004.

Kylän asutus on sijoittunut nauhamaisesti pohjois-eteläsuuntaisen kyläraitin varrelle. Raitti on entinen Helsinki-Jyväskylän kantatie. Maisemallisesti hallitsevalle paikalle, raitilta nousevan mäen laelle, vuonna 1915 rakennetun jugend -vaikutteisen nuorisoseurantalokan lähetyville on keskittynyt tiivihkö tilakeskusten keskittymä. Iso-Pietilän, Sipilän, Ylä-Vähälän ja Metsäkankaan tilakeskusten 1900-1910-luvulla rakennetut päärakennukset ovat Heinosen ta-

loa lukuun ottamatta säilyttäneet alkuperäisen ulkoasunsa. Jälkimmäisessä, rungoltaan 1800-luvulta olevassa talossa on toiminut mm. Vesivehmaan vanhin kauppa. Tilojen pihapiiriä rajaavat talousrakennukset.

Raitin pohjoispäässä sijaitsevan Sokkalan ja etelässä olevan Ylä-Vähälän talojen välinen raitin osa on säilyttänyt rakennuskannaltaan 1900-luvun alkuun palautuvan agraarin luonteensa hyvin. Ylä-Vähälän eteläpuolella olevat nuorehkot rivitalot ja uusi koulu muodostavat oman kerrostumansa kyläkuvaan. Niiden eteläpuolella sijaitseva rukoushuone sijaitsee näyttävällä paikalla tien risteyksessä. 1930-luvun lopussa rakennetun rakennuksen ulkoasu on 1960-luvulta. Raitin eteläosassa, maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitseva Keskitalo (Ruukala) on raitin rakennuksista vanhin. 1800-luvulla rakennettu päärakennus on alkuperäisellään.

Särkijärven kylän kulttuurimaisema

Särkijärven kylän vanhin asutus palautuu kivikauteen, mistä kertovat Ali-Marttilan ja Hurtan asuinpaikkalöydöt. Kailaniitynkalliolla sijaitseva kiviröykkiöhauta on mahdollisesti vanhemmalta rautakaudelta.

Nykyinen kyläasutus palautuu myöhäiskeskiajalle. Tuoloin muotoutunut tiivis ryhmäkylä harveni isojaon myötä 1900-luvun alussa. Ryhmäkylän paikkeilla olevat nykyiset tilakeskukset Yli-Tommola, Rusila ja Ali-Marttila muodostavat niiden halki kulkevan kylän raitin varrelle sijoittuvine rakennuksineen tiiviihkön ja eheän kokonaisuuden. Kahden ensin mainitun tilan päärakennukset ovat 1930-luvulta ja Ali-Marttilan 1900-luvun alkupuolelta.

Ryhmäkylästä siirretyt Ylä-Marttilan, Ali-Tommolan, Yli-Mikkolan, Tohtorin, Rippolan ja Yli-Rusilan tilat sijoittuvat kylän laitamille. Laajahkolla alueella sijaitsevien tilojen pellot nivoutuvat osittain toisiinsa, muodostaen yhtenäisen viljelymaiseman. Tilakeskusten 1900-luvun alussa ja alkuvuosikymmeninä rakennetut päärakennukset ovat säilyneet pääosin alkuperäisenä. Pihapiirejä rajaavat talousrakennukset, kuten aitat, riihet ja navetat. Raitti jatkuu Päi-

Kuva 15. Vesivehmaan nuorisoseurantalo. Henrik Wager 2004.

Kuva 16. Särkijärven raittia keskiaikaisen kylätontin paikkeilta. Henrik Wager 2004.

jänteen rantaan, Lauttaniemeen, jossa on toiminut saha vuodesta 1922. Sahan toiminta on loppunut. Kylän vuonna 1916 rakennettu, yksityisomistuksessa oleva koulu sijaitsee kylän itäosassa, Rippolan tilan lähetyvillä.

Urajärven kylän kulttuurimaisema

Urajärven kylä mainitaan ensi kerran vuonna 1467. Ryhmäkylä sijaitsi Kirilänmäellä, jossa nykyinenkin kyläkeskittymä sijaitsee. Talot, koulu ja seuratalo sijoittuvat kyläkeskittymän halki kulkevan raitin varrelle. Raitti on osa keskiaikaisperäistä Ylinen Viipurintietä. Kylään avautuu kumpuilevien peltovainioiden ja rinteiden sekä laaksojen yli suurmaisemanäkymä sen pohjoispuolitse kulkevalta Asikkala-Vierumäki -tieltä. Vanha raitti on jäänyt syrjään uuden tielinjauksen myötä. Raitin rakennuskanta on uusiutunut melko voimakkaasti 1940-1960 -luvuilla.

Asikkalan vanhimpiin koulurakennuksiin kuuluva kansakoulu on säilynyt ulkoasultaan hyvin. Sen rakentamisajankohta ei ole tiedossa. Kauppana ja kievarina toiminut rakennus vuokrattiin kouluksi vuonna 1888. Nykyasun se sai vuoden 1897 laajennuksen ja peruskorjauksen myötä. Raitin länsiosassa sijaitseva 1950-luvulla rakennettu nuorisoseurantalo on myös säilyttänyt alkuperäisen ulkoasunsa. Raitin keskivaiheilla sijaitsevan koulun lisäksi raitin varrella on yhtenäisten 1930-

Kuva 17. Urajärven kylän kulttuurimaisemaa. Henrik Wager 2004.

luvulta olevien pientalojen ja pihapiirien muodostama kokonaisuus. Maisemallisesti näkyvällä paikalla, mäen laella sijaitsee vuonna 1930 rakennettu meijeri. Meijeritoiminta lopetettiin vuonna 1966.

Urajärven kartano

Vuonna 1653 muodostettu Urajärven kartano kuului Heidemansuvulle vuosina 1672-1916. Kartano lahjoitettiin Suomen muinaismuistoyhdistykselle (Museovirasto) vuonna 1917 ja kartanomuseo avattiin vuonna 1928.

Kartano sijaitsee Urajärven työntyvän niemekkeen kärjessä. Kartanon edustuspihaa rajaavat rungotaan 1700-luvulta oleva päärakennus ja 1780-luvulla kahdessa osassa rakennettu vanha päärakennus sekä 1700-luvulta oleva aittarivi. Päärakennusta korotettiin vuonna 1812 ja peruskorjattiin vuonna 1909.

Pihapiirin ulkopuolella sijaitsevat talousrakennukset, kuten mm. suurikokoinen kiviavetta 1850-luvulta ja entinen meijeri sekä vaunu- ja liiterivaja ja väentupa. Navetassa sijaitsee Helsingin yliopiston kirjavarasto ja meijeri toimii kesäkahvilana.

Kartanon geometristä jäsentelyä noudattava puutarha edustaa 1900-luvun alussa suosittua englantilaista maisemapuistoa. Puisto on kartanon omistajan Hugo von Heidenmanin suunnittelema. Puistoon on sijoitettu maisemankatselupaikkoja ja pystytetty historiallis-romanttisia rakennelmia. Puistometsässä on Harry Röneholmin suunnittelema antiikin temppeleä jäljittelevä von Heidemaniensukuhauta. Vuonna 1913 näköalapaikaksi rakennettu puolipyyöreä valhallapylväikkö hallitsee järveltä avautuvaa maisemaperspektiiviä.

Kuva 18. Urajärven kartanon päärakennus. Henrik Wager 2004.

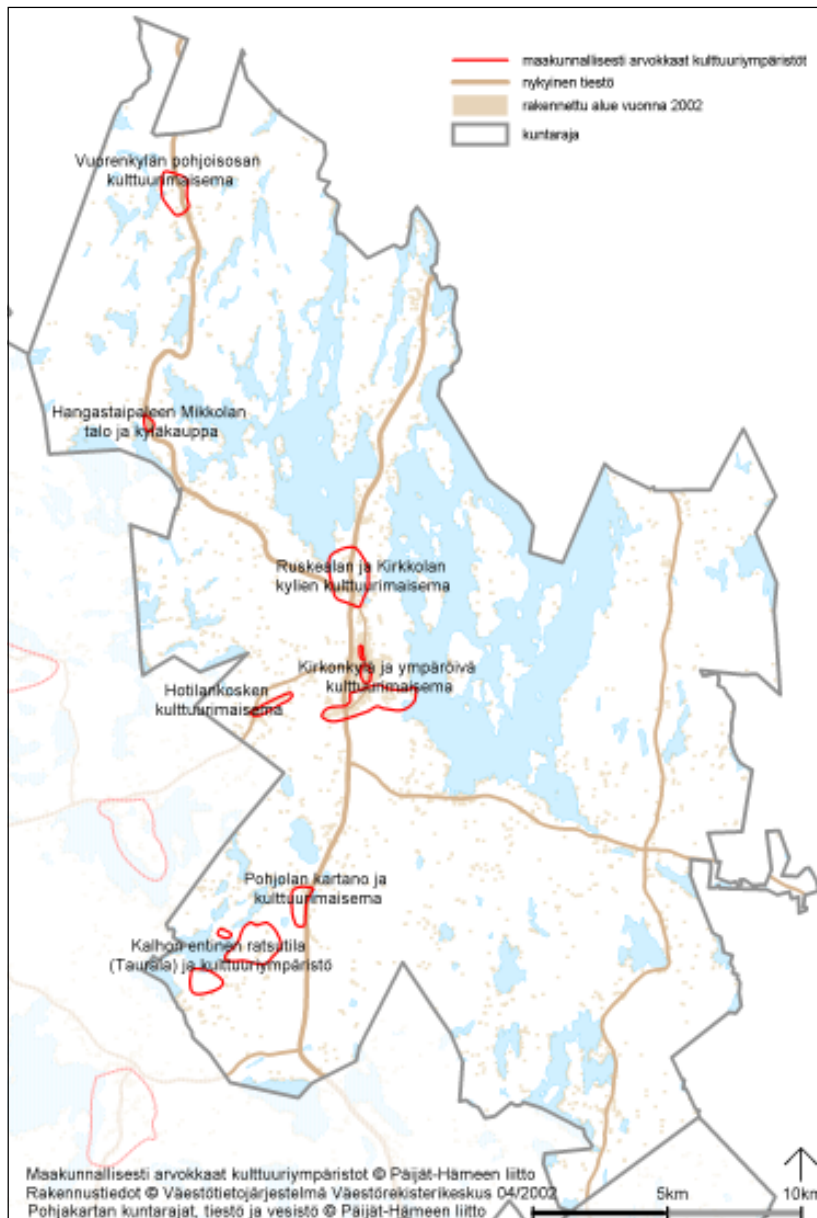
HARTOLA

Maisemallisesti Hartolan pohjoisosaa hallitsevat lukuisat järvet. Tihein asutus ja laajimmat pellot ovat syntyneet kirkonkylän ympäristöön sekä pitäjää halkovan harjun liepeille. Hartolasta on paikannettu lukuisia esihistoriallisia muinaisjäännöksiä. Löytöjen perusteella asutuksen alkuaika on ajoitettu n. 3000-1600 eKr. Pronssikaudelta löytöjä on niukasti. Rautakautinen pysyväisluonteinen asutus keskittyi ilmeisesti kirkonkylän lähetyville, Tainionvirran pohjoispuolelle ja Putkijärven tienhaaran vaiheille. Putkijärvellä sijaitsee lisäksi Etelä-Hämettä kiertävään linnavuorijärjestelmään kuuluva viikinkiajalla rakennettu linnavuori.

Keskiajalla Hartolan tienoille oli kasvanut asutuskeskus, jonka ydinkylinä olivat Hartola, Kirkkola, Ruskeala ja Putkijärvi. Kirkkopitäjänä Hartola mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1398 paavin annekirjeessä Hartolan kirkossa käyviä varten. Sysmän kappelina Hartola oli vuodesta 1540 ja itsenäisenä seurakuntana vuodesta 1784. Ensimmäiset maininnat Hartolan kylistä ovat 1400-luvun alusta. Hartola mainitaan vuonna 1443, Kalho vuonna 1405, Pohjola vuonna 1430, Putkijärvi vuonna 1437, Kirkkola vuonna 1443, Koskipää vuonna 1443 ja Ruskeala vuonna 1462.

Hartolassa oli kaksi rälssisäteriä, Koskipää perustettiin 1500-luvun lopussa ja Putkijärvi 1650-luvulla. Rustholleja Hartolassa oli neljä; Pohjola, Kirkkola, Tollinmäki ja Leppäkoski. Kalhon kylässä sijaitseva Kalhon kartanona tunnettu

HARTOLAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Taurala oli Hartolan ainoa kruununratsutila. Koskipäätä erotettiin lisäksi Eekuun (Ekon) kartano itsenäiseksi kartanoksi 1700-luvun lopussa. Putkijärvelle 1600-luvun puolivälissä perustettu rälssisäteri on hävinnyt.

Vanhemmat kulttuuriympäristöt Hartolassa ovat muodostuneet kartanoiden vaikutuksesta. Nuorempaan kerrostumaan lukeutuu kirkonkylän keskusta. Hartolan kartanoista Koskipään ja Ekon kartanot ovat sijoittuneet Tainionvirran varrelle ja Kalhon, Pohjolan, Kirkkolan ja Tollinmäen kartanot valtatie 4:n varrelle tai sen läheisyyteen. Pitäjän pohjoisosassa, Putkijärven lähetyvillä olevat Purrin, Ruulin ja Harjun tilakeskukset muodostavat oman kulttuuriympäristökokonaisuuden. Pitäjän itäosa käsittää pienehköjä hajallaan olevia tilakeskuksia.

Kirkonkylä ja ympäröivä kulttuurimaisema

Hartolan kirkonkylä lähiympäristöineen käsittää pitäjän historiaan keskeisesti nivoutuvia rakennuksia ja rakennettuja kokonaisuuksia. Kirkonkylän alue on jaettavissa kahteen kokonaisuuteen.

Ensimmäinen kokonaisuus käsittää Tainionvirran kulttuurimaiseman. Tainionvirta on maisemallisesti ja alueen rakentamiseen keskeisesti vaikuttanut elementti, jonka varrella on yhä säily-

nyt mylly sekä myllyjen ja sahojen jäänteitä. Erityisesti Hotilan mylly ja kylämiljöö ovat säilyttäneet pienimittakaavaisen luonteensa. Myllyn ympärillä on 1940-1950 -luvulla rakennettuja omakotitaloja sekä pieniä tilakeskuksia.

Kirkonkylän vanhimpiin rakennettuihin kokonaisuuksiin lukeutuvat toistensa lähetyville sijoittuvat Koskipään kartano (Itä-Hämeen museo) ja Ekon kartano (Itä-Hämeen kansanopisto) sekä arvokkaan jokimaiseman muodostava Tainionvirran kulttuurimaisema. Koskipään ja Ekon kartanot alkuperäisellään säilyneineen rakennuksineen kuuluvat pitäjän vanhimpiin rakennettuihin ympäristöihin.

Koskipään kartano sijaitsee Tainionvirran rannalla ja liittyy Tainionvirran kulttuurimaisemaan. Kartano muodostettiin 1580-luvulla. Koskipäätä pidetään Itä-Hämeen huomattavimpana kartanona. Kartano siirtyi 1660-luvulla Tandefeltin suvulle. Robert Tandefelt rakennutti uuden uusklassistisen päärakennuksen vuonna 1828 lähelle vanhaa päärakennusta. Piirustukset oli laatinut rakennusmestari Jacob Nygréénin Suomenlinnassa vuonna 1792. Vanhaa, 1780-luvulla rakennettua päärakennusta nimitetään Keltaiseksi Koskipääksi (Alatalo) ja uutta päärakennusta Vihreäksi Koskipääksi (Ylä-Koskipää). Kartanoa ympäröi vanha puisto. Koskipään päärakennus myytiin vuonna 1929 kotiseutumuseoksi. Museo perustettiin kirjailija Maila Talvion aloitteesta vuonna 1928. Ala-Koskipään oli ostanut Hartolan meijeri. Kartanon muita rakennuksia ovat mm. 1600-luvulle palautuva pirtti ja empiiretyylinen pehtoorin asunto sekä aitta.

Kuva 1. Vanha koskipää. Henrik Wager 2004.

Kuva 2. Hartolan myllyn ja meijerin alue. Henrik Wager 2004.

Tainionvirran äärellä sijaitsee myös Hartolan meijerin alue. 1920-luvulla rakennettua meijeriä on laajennettu useaan otteeseen. Meijerin ympäristöä hallitsee meijerin 1950-luvulla rakennettu tiilinen voima-asema savupiippuineen sekä vuonna 1947 valmistunut Hartolan mylly. Meijerialue myllyineen on muistuma Hartolan mylly- ja meijeriperinteestä. Lähes meijerialueessa kiinni on Koskipään vanhin säilynyt torppa Isula. Sen ulkoasu on muuttunut peltivuorauksen vuoksi.

Koskipään kartanon, vuosina 1864-1910 toiminut majatalo Koskela sijaitsee Koskipään lähetyvillä, kirkonkylän keskustaan johtavan tien pohjoispuolella. Rakennusta on laajennettu myöhemmin.

Toinen kirkonkylään sijoittuva kokonaisuus on Koskipään ja Ekon kartanoiden pohjoispuolella sijaitseva Hartolan kirkon ja hautausmaan sekä kirkonkylän keskustan muodostama kokonaisuus. Arkkitehti Josef Stenbäckin suunnittelema kirkko rakennettiin vuosina 1911-1913. Sen julkisivut ovat harmaagraniittikvaaderia ja interiööriä hallitsevat ruoteiden jäsentämät holvit. Hartolan vanha, vuonna 1684 valmistunut puinen ristikirkko siirrettiin vuonna 1928 Pertunmaalle. Pertunmaalaiset pystyttivät vanhan kirkon paikalle kuusi tonnia painavan ja kuusi metriä pitkän muistokiven. Vanha kirkkotarha on käyttämätön. Varsinainen hautausmaa sijaitsee uuden kirkon läheisyydessä. Hautausmaalla on ilmeisesti 1760-luvulle palautuva pienehkö hirsinen ruumishuone. Hautausmaan takana on uuden kirkon kellonsoittajan torppa. Rakennusta on laajennettu ja sen ulkoasu on 1920-luvulta.

Kirkonkylän raitin varrelle ovat sijoittuneet sekä osuuspankin että säästöpankin kaksikerroksiset rapatut liikarakennukset ja Hartolan motelli. Kirkonkylä on säilyttänyt uudisrakentamisesta huolimatta hyvin pääosin 1950-luvulle palautuvan ilmeensä. Säästöpankki, entinen motelli sekä kaksi liikerakennusta muodostavat yhtenäisen 1950-luvulle palautuvan nauhan raitin varrella. Raitin itäpuolella sijaitsevat pääosin 1960-luvulla rakennetut rakennukset nou-

dattavat pienimittakaavaista rakentamista. Kirkkoa vastapäätä oleva uusi marketti parkkialueineen rikkoo hieman kokonaisuutta. Kirkko ja hautausmaa lukeutuvat kirkonkylän vanhempaan kerrostumaan.

Motellin pohjoispuolella on kaksi pienekköä 1950-luvun lopussa rakennettua yksikerroksista liikerakennusta. Raitin varrella on myös vuonna 1937 valmistunut kaksikerroksinen, funktionalistisvaikutteinen, valkoiseksi rapattu nuorisoseuratalo.

Hieman raitista sivummalla on 1950-luvun lopussa rakennettu paloasema. Paloasemaa on laajennettu ja siellä toimii myös kirjasto. Kirkonkylän pohjoispuolella sijaitseva Hartolan sairaala on rakennettu 1950-luvulla. Kirkonkylän keskustan pohjoispuolella oleva hyvin säilynyt rintamamies-taloalue tyypitaloineen ja tontteineen on muistuma pitäjän sotien jälkeisestä asuttamisesta. Aluetta on jatkettu 1960-luvulla rakentuneella omakoti- ja rivitaloalueella.

Hotilankosken kulttuurimaisema

Tainionvirran Hotilankoskella on pitkä mylly- ja sahaperinne. Hartolasta tunnetaan 1700-luvulta kolme sahaa ja vesimyllyjä pitäjässä oli 1900-luvun alussa kahdeksan kappaletta (Hotila, Leppäkoski, Lamminjoki, Karakoski, Haapakoski, Wassila, Jokela ja Konttikoski). Putkijärven ja Haran kylien välisellä alueella pitäjän pohjoisosassa oli lisäksi tuulimyllyjen keskittymä.

Hotilan kaksikerroksinen hirsinen mylly on muutettu sähköä tuottavaksi 1930-luvulla. Se on edelleen toiminnassa. Tainionvirran yläjuoksulla on myllyn patoallas. Myllyn yhteyteen on tehty vanhan mallin mukaan pärehöylä. Myllyn lähetyvillä on vanha sahan paikka. Hotilan mylly ja kylämiljöö on säilyttänyt pienimittakaavaisen luonteensa. Myllyä ympäröi 1940-1950-luvulla rakennettuja omakotitaloja sekä pieniä tilakeskuksia.

Ruskealan ja Kirkkolan kylien kulttuurimaisema

Ruskealan kylän rautakautisesta asutuksesta muistuttavat uhrikivet sekä rautakauteen palautuva, pitäjän vanhimpiin lukeutuva peltomaisema. Keskiajalla Ruskeala oli Hartolan, Kirkkolan ja Putkijärven ohella pitäjän ydinkylä. Ensimmäinen maininta kylästä on vuodelta 1462. Kylän keskeisestä asemasta kertovat kartanoiden lisäksi sinne sijoittuneet kansakoulu sekä synnytyssairaala ja vanhainkoti.

Ruskealan kantatila ja siitä erotettu Uusi-Ruskeala sijoittuvat toistensa vierelle muodostaen kiinteän ja hyvin säilyneen maatilakokonaisuuden 1800-luvun lopusta. Tiloista luoteeseen Putkijärventien risteyksessä sijaitsevat entisen vanhainkodin kaksi hyvin säilynyttä kaksikerroksista kivirakennusta 1930-luvulta ja alkuperäisellään oleva Ruskealan entinen 1920-luvun lopusta oleva kansakoulu. Koulun pihapiirissä on entinen opettajan asuinrakennus. Vanhain-

Kuva 3. Hartolan kirkko. Henrik Wager 2004.

Kuva 4. Kirkonkylän raittia. Etualalla kaksi 1960-luvun liikerakennusta. Taustalla hämmöttää kirkonkylän 1950-luvulla valmistunut motelli. Henrik Wager 2004.

Kuva 5. Ruskealan entinen kansakoulu. Henrik Wager 2004.

Kuva 6. Kirkkola. Henrik Wager 2004.

kolan uusklassistisen päärakennuksen on arvioitu valmistuneen mahdollisesti vuonna 1818 hirsiseinästä löytyneen vuosiluvun perusteella. Kartanon pihapiirin laidalla oleva viljamakasiini on todennäköisesti 1770-luvulta.

Tollinmäen rustholli on kuulunut 1700-luvun puolivälistä 1800-luvun alkupuolelle Toll-suvulle. Kartano siirtyi Hartolan kunnan omistukseen 1900-luvun alussa. Hartolan kunnansairaala toimi kartanon savirakenteisessa entisessä muonamies-ten asuinrakennuksessa vuosina 1922-1956. Päärakennus oli yllilääkärin asuinrakennuksena. Tollinmäen empireä noudattava päärakennus on ilmeisesti 1810-luvun alusta. Rakennukseen on tehty muutoksia myöhemmin (mm. avokuisti vuonna 1972 ja yläterassi vuonna 1987). Pihalla sijaitseva erikoinen vesitorni- ja pesutuparakennus on vuodelta 1923. Puistomaisessa ympäristössä on yhä havaittavissa jälkiä Toll -suvun aikaisesta pengerpuutarhasta.

Kuva 7. Tollin kartanon vesiasema ja -torni. Henrik Wager 2004.

Kuva 8. Kirkkolan pappila. Henrik Wager 2004.

kodin pihalla on entinen hirsinen synnytyssairaala 1900-luvun alusta. Rakennus on tyhjillään ja vanhainkoti on poikakotina. Kansakoulu on asuinkäytössä. Sekä koululta että vanhainkodilta on näkymäyhteys peltovainioiden yli Kirkkolan kartanoon sekä Ruskealaan ja Uusi-Ruskealaan.

Ruskealan ja Kirkkolan kylien kulttuurimaisemat nivoutuvat Kirkkolan ja Tollinmäen kartanoita ympäröivien peltojen välityksellä toisiinsa. Kulttuurimaisemat muodostavat yhtenäisen ja laajan sekä ajallisesti ja toiminnallisesti kerroksellisen kokonaisuuden, jonka keskiössä kartanot ovat. Valtatie 4 kulkee peltoaukeiden halki. Tollinmäen kartano sijoittuu tien itäpuolelle, peltoaukealta nousevan kummun päälle ja Kirkkolan kartano sijaitsee tien länsipuolella. Jälkimmäisen pellot on raivattu Rautaveden rantaviivaan asti ja ne jatkuvat Kirkkolan entiselle pappilalle saakka. Kirk-

Entinen kirkkoherran pappila sijaitsee Kirkkolan kartanon pohjoispuolella. Alkuperäisellään säilynyt, vuonna 1850 rakennettu pappila on yksityisomistuksessa ja asuinkäytössä.

Pohjolan kartano ja kulttuurimaisema

Pohjolan kartano (Malmgård) muodostettiin 1620-luvulla kahdesta autioutilasta. Ensimmäinen tiedossa oleva maininta Pohjolan kylästä on vuodelta 1430. Kartano sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla valtatie 4:n varrella. Kartanolle johtaa valtatieltä koivukuja. Kartanoa ympäröivät laajat peltovainiot ja kartano erottuu peltojen keskeltä omalla saarekkeenaan. Kartanoa ympäröi puutarha. Kartano oli Tandefeltin suvulla 1700-luvulla ja suvusta muistuttavat vanhat portinpylväät, joihin on kaiverrettu Tandefeltin nimi ja vuosiluku 1779, jolloin ensimmäinen päärakennus rakennettiin. Kartanon peltojen keskellä olevaan kiveen on myös hakattu vuosiluku 1779 ja kaiverrettu Fredrik Tandefeltin nimi sekä maininta, että hän omistaa kartanon. Kartanon kaksikerroksinen empirevaikutteinen päärakennus on rakennettu 1860-luvulla.

Kartanon läheisyydessä sijaitsee 1950-luvulla rakennettu Pohjolan koulu. Kartanon pohjoispuolella sijaitsee Pohjolan raitiksi nimetty torppa-alue, joka käsittää useita kylätien varrelle sijoittuneita torppia.

Kalhon entinen ratsutila Taurala ja ympäröivä kulttuuriympäristö

Ensimmäinen historiallinen maininta Kalhon kylästä on vuodelta 1405. Hartolan vanhimpiin kartanoihin kuuluvalla Kalholle myönnettiin säterivapaus vuonna 1669. Kartano jaettiin kahtia vuonna 1795, mutta virallisesti jako toteutui vuonna 1824. Kalho on jaettu useampaan tilaan: Uuteen-kartanoon, Keihäsniemeen, Lukkolampeen (Huuri) ja Näsiin sekä kolmeen metsätilaan, joilla ei ole rakennuksia. Kalhon kartanon läheisyydessä on rautakautinen asuinalue peltoineen. Tilakeskukset rakennuksineen ja viljely- ja laidun- sekä metsämaineen muodostavat laajahkon kulttuuri-maisemakokonaisuuden.

Kalhon kartanon vuonna 1828 rakennettu päärakennus nuorempine talousrakennuksineen sijaitsee näkyvällä paikalla Kalhon jokeen viettävän rinteen laella. Kartanon eteläpuolelta avautuvat laajat, metsiin rajautuvat peltoainiot. Iso osa nykyisistä peltoalueista on näkyvissä nykyisessä laajuudessaan Kuninkaankartastossa niittyinä ja peltoina. Kartanon päärakennus on säilyttänyt hyvin empiren aikaisen asunsa.

Uusikartano erotettiin Kalhon kartanosta vuonna 1824. Nykyinen suurikokoinen vuoraamaton hirsinen päärakennus valmistui vuonna 1926. Rakennus on säilyttänyt pääosin alkuperäisen asunsa. Enojärven etelärannalla sijaitsevan Keihäsniemen hirsinen päärakennus on vuodelta 1923. Lukkolammen (Huuri) alkuperäisellään oleva päärakennus on rakennettu 1930-luvulla.

Tilan suurikokoinen tiilipilarinavetta, hirsinen talli sekä työväen asuinrakennus sijaitsevat pihapiirin ulkopuolella. Näsi sijaitsee Enojärven rannassa tien päätteellä. Nykyinen päärakennus ja navetta ovat 1950-luvulta. Sivurakennus lienee 1910-luvulta. Enojärven rannassa sijaitsee vuoraamaton 1910-1920 -luvulta oleva hirsirakennus, jossa Mika Waltari kirjoitti teoksiaan.

Vuorenkylän pohjoisosan kulttuurimaisema

Vuorenkylästä pohjoiseen sijaitsee kolmen tilakeskuksen (Purri, Ruuli ja Harju) muodostama kokonaisuus. Tiloista vanhemmat Purri ja Ruuli sijaitsevat maisemallisesti näkyvällä paikalla kylätien varrella. Harjun nuorempi tila sijaitsee hieman sivussa kylätieltä.

Purri sijaitsee alueen korkeimmalla kohdalla ja sen länsipuoliset pellot on raivattu tilalta laskevaan rinteeseen. Pohjoisessa Purrin ja Ruulin pellot nivoutuvat toisiinsa. Purrin itäpuoliset pellot ovat olleet merkittyinä Kuninkaankartastoon. Myös Ruulin ympärillä on ollut Kuninkaankartastoon merkitty pienehkö peltoalue. Purrin pohjoispuolella sijaitseva Ruuli sijaitsee myös kylätieltä nousevan rinteiden laella, jolta aukeaa metsä- ja peltomaisema. Purrin päärakennus on mahdollisesti 1910-luvulta ja Ruulin 1800-luvulta, mut-

Kuva 9. Kalhon päärakennus. Henrik Wager 2004.

Kuva 10. Uusikartanon päärakennus. Henrik Wager 2004.

ta etenkin Purrin päärakennuksen ulkoasu on muuttunut myöhempien muutostöiden vuoksi. Ruulin päärakennus on säilynyt ulkoasultaan hyvin. Ruulin tuulimylly on siirretty Itä-Hämeen museolle 1960-luvulla. Pihalla on myös navetan kiviperustukset. Purrin pihapiirissä on hirsiaittoja.

Kuva 11. Ruuli. Henrik Wager 2004.

Kuva 12. Mikkola. Henrik Wager 2004.

Harjun päärakennus on todennäköisesti 1920-luvulta. Päärakennus pihapiireineen sijaitsee pienehköiltä peltovainioilta kohoavan kumpareen laella. Tilan kavinavetta sijaitsee pihapiirin laidalla. Harjua ympäröivät kaskeamiseen viittaavat koivikot.

Hangastaipaleen Mikkolan talo ja kyläkauppa

Mikkolan talo ja Hangastaipaleen kyläkauppa antavat hyvän kuvan agraaripitäjän kaupan ja maatalouden rinnakkain elämisestä 1900-luvun ensi vuosikymmenillä. Kunta- ja kartastossa yksinäistaloksi mainitun Mikkolan talon todennäköisesti 1850-luvulla rakennettu päärakennus pihapiireineen sijaitsee kylätien varrella, mäen harjanteella. Pihapiirissä on aitta ja tien toisella puolella tiilinen navetta. Tilan pellot avautuvat mäen eteläpuolella.

Mikkolan pohjoispuolella, mäen alaosassa on Hangastaipaleen vanha, ilmeisesti 1930-1940 -lukujen vaihteesta oleva kyläkauppa. Tasakattoinen, funktionalistisvaikutteinen rakennus on tyhjillään. Osuuskaupan sivumyymälä Hangastaipaleelle oli avattu vuonna 1919. Toimivia kyläkauppoja kylätien varrella on yhä Vuorenkylässä sekä Haran tien risteyksessä oleva Sysmän vanhin, 1920-luvun alussa perustettu Siltasuon kyläkauppa. Se on toiminnassa vain kesäisin.

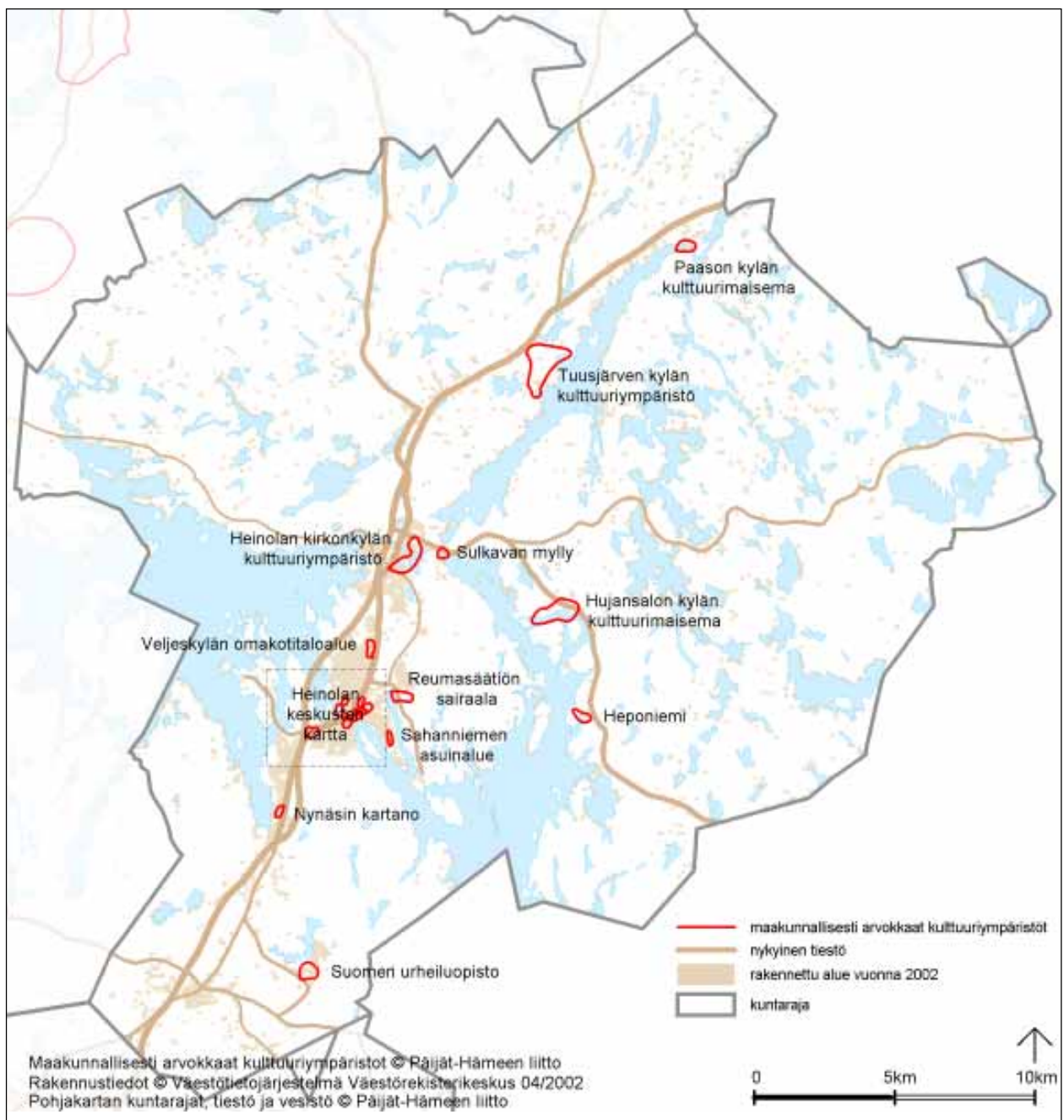
Kuva 13. Hangastaipaleen kyläkauppa. Henrik Wager 2004.

HEINOLA

Heinolan varhaisin asutushistoria palautuu esihistorialliselle ajalle, mistä muistuttavat pitäjältä tehdyt kivikautiset asuinpaikkalöydöt. Rautakautisesta asutuksesta kertoo Paason kylästä tavattu rautakautinen polttokalmisto. Rautakautinen asutus sijoittui vanhan sisämaareitin varrelle, joka tunnettiin 1400-luvulta lähtien Suurena Savontienä. Tie oli tärkeimpiä Hämettä ja Savoia yhdistäneitä maareittejä.

Heinolan pitäjän luonnonmaisemalle ovat tunnusomaisia pitäjän etelä- ja keskiosissa kulkevat harjut. Heinolassa ei ole laajoja viljely- tai laidunalueita ja asutus on ollut ilmeisesti aina suhteellisen harvaa. Asutus ja viljely ovat sijoittuneet keskiajalta lähtien hajalleen kallioiden ja harjujen väliin jääviin laaksoihin. Vuoden 1539 maakirjan mukaan Heinolassa oli 11 kylää; Heinolan (6 taloa), Hirvisalon (1 talo), Hujansalon (1 talo), Härkälän (7 taloa), Imjärven (1 talo), Jyrängön (10 taloa), Lusin (8 taloa), Myllykylän (1 talo), Paistjärven (3 taloa), Taipaleen (2 taloa) ja Tuusjärven (2 taloa) kylät.

HEINOLAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Harvinta asutus on pitäjän itäosissa. Kylät ovat pieniä ja nykyisin rakennuskannaltaan uusiutuneita. Uudet tielinjatukset ja uudisrakentaminen ovat muuttaneet agraaria kulttuuriympäristöä voimakkaasti mm. Lusissa. Hujansalon ja Tuusjärven kylien kulttuurimaisema rakennuksineen on puolestaan säilyttänyt agraarin luonteensa. Myös kirkonkylä on säilyttänyt pienimittakaavaisen ilmeensä. Kirkonkylän keskivaiheilla sijaitseva vuonna 1755 valmistunut kirkko ja vuonna 1862 rakennettu pappila ovat kirkonkylän kulttuuriympäristöä hallitsevia elementtejä.

Heinolan kaupunkikehitys alkoi vuonna 1776, kun kuningas Kustaa III jakoi Kymenkartanon läänin kahtia ja uuden läänin hallinto sekä maaherran asuinpaikka siirrettiin Loviisasta Heinolaan. Heinolan residenssin rakennuspaikaksi valittiin Jyrängön virran eli Kymin virran pohjoisranta. Lääninhallitus muutti uuteen sijoituspaikkaansa vuonna 1778. Idässä alue rajoittui maisemaa hallitsevaan Heinolanharjuun ja etelässä sekä lännessä Kymijokeen.

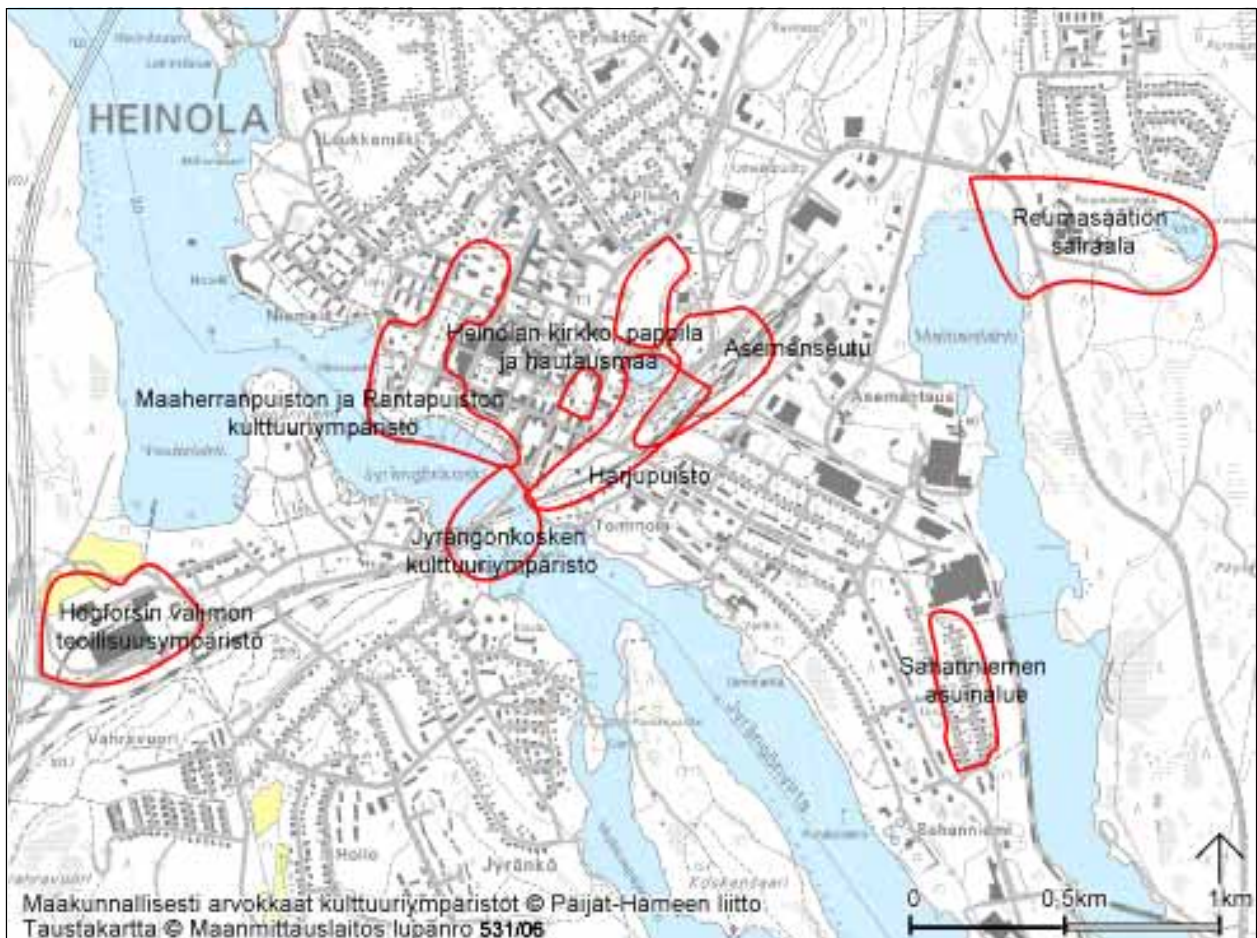
Ensimmäisen ruutuasemaakaan pohjautuvan asemakaavaluonnoksen laati maaherra Riddercreutz vuonna 1779. Kaava vahvistettiin hieman muuttuneena maaherra Robert Wilhelm de Geerin aikana vuonna 1785. Kaava edusti klassismin ruutuasemaakaan, johon lisättiin kustavilaisuuden vaikutuksesta monumentaalinen puistokatu, Perspektiivi.

Kaupungin keskustan luoteisosassa sijaitseva Perspektiivi (Maaherranpuisto) sitä ympäröivine 1700- ja 1900-luvulle palautuvine rakennuksineen on uudisrakentamisesta huolimatta säilyttänyt rakenteensa ja muotonsa. Myös Heinolan keskustan myöhemmät asemakaavat ovat perustuneet pitkälti vuonna 1785 vahvistettuun ehdotukseen.

Residenssin aikana paikkakunta sai mm kirkon, koulun, sairaalan ja apteekin. Kaupunkioikeudet Heinola sai vuonna 1839, kun maaherran residenssi päätettiin vuotta aiemmin siirtää läänin uuteen pääkaupunkiin Mikkeliin. Siirto toteutui vuonna 1843 ja samalla kaupunkioikeudet tulivat voimaan. Heinolan kaupunki ja maalaiskunta yhdistyivät vuoden 1997 alussa.

Heinola tunnettiin 1900-luvun alussa vuosina 1892-1944 toimineesta kylpylaitoksestaan. Kaupunkikuvassa yhä erotuvat Rantapuisto ja Harjupuisto paviilonkeineen ovat rakentuneet kylpylaitoksen perustamisvaiheessa 1800- ja 1900-luvun vaihteessa. Hoitolaitoskulttuurin jatkuvuutta edustaa 1950-luvulla perustettu Reumasaatiön sairaala. Arkkitehti Martti Välikankaan suunnitelmien mukaan vuonna 1951 valmistunut 10 kerroksinen sairaalarakennus hallitsee kaupungin ympäristöä korkealta mäeltä kaupungin pohjoispäässä, Maitiaislahden pohjukassa.

HEINOLAN KESKUSTAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Kaupunkikuvaa hallitsevat myös vuonna 1899 perustetun naisseminaarin rakennukset, jotka valmistuivat vuosina 1901-1902 Perspektiivin päähän. Heinolan ensimmäinen julkinen oppilaitos, pedagogi oli perustettu jo vuonna 1822.

Kymijoen äärelle rakentuneen Heinolan kaupungin kaupunkikuvassa Jyrängön virta ja Heinolanharju ovat olennainen osa Heinolan kaupunkikuvaa. Virran keskellä sijaitseva Siltasaari sekä virran ylittävä vuonna 1931 valmistunut noin 340 metriä pitkä rautatiesilta graniittiverhottuine pylväineen muodostavat maisemallisesti hallitsevan kokonaisuuden kaupunkiin Lahdesta saavuttaessa. Siltasaari muodostui 1820-luvun alussa ensimmäisen kiinteän sillan rakennustöiden aikana. Tuolloin etelärannan niemi katkaistiin kanavalla, mikä synnytti Siltasaaren.

Heinolassa on ollut teollisuutta jo varhain. Residenssiaikana kaupungissa toimi viinapolttimoita. Hyvien uittomahdollisuuksien vuoksi Heinolaan syntyi sittemmin mittavaa saha- ja puunjalostusteollisuutta, josta muistuttavat Sahanien ja Rautsalon teollisuusalueet. Niiden rakennuskanta tosin on uusiutunut. Vanhemmasta säilyneestä teollisesta rakentamisesta muistuttavat 1950-luvun puolivälissä ja 1960-luvun vaihteessa rakennetut Högforsin tehtaiden tiiliset rakennukset. Maisemallisesti näkyvät rakennukset muodostavat porttimaisen kokonaisuuden kaupunkiin Lahdentieltä saavuttaessa.

Ympäristöministeriö nimitti toukokuussa 2002 Heinolan keskeiset puisto- ja julkiset alueet kansalliseksi kaupunkipuistoksi.

Maaherranpuiston ja rantapuiston kulttuuriympäristö

Heinolan kaupunkikuvaan ja kaupungin varhaisempaan kaavoitus- ja rakennusvaiheeseen liittyvä Maaherranpuisto, Perspektiivi on säilyttänyt rakenteensa hyvin. Puiston kaakkoisosassa ja länsilaidalla on jäljellä ulkoasultaan alkuperäisellään olevia rakennuksia alkuperäisissä kortteleissa. Puiston keskiakselin pohjoispäässä oleva seminaarin alue lähikortteleineen on sekä käyttönsä että rakennuskantansa osalta niin ikään lähes alkuperäisellään. Puiston luoteisosan ja itälaidan rakennukset ovat uusiutuneet, koillisessa sijaitsevaa seminaarin harjoituskoulun korttelia lukuun ottamatta.

Puisto perustuu maaherra Robert W. de Geerin aikana vuonna 1785 vahvistettuun asemakaavaan. Suomen varhaisimpiin julkisten puistojen puistokatuihin lukeutuva katu oli alun perin kuuden puurivin levyinen. Puiston nykyasu on 1800-luvun lopusta.

Kuva 1. Gyldenin asemakaava vuodelta 1838. Heinolan kaupunki

Kuva 2. Maaherranpuisto. Pekka Javanainen 1990.

Puiston kaakkoiskulmassa sijaitsevan korttelin rakennukset ilmentävät kaupunkien puutaloarkkitehtuuria 1820-luvulta 1800-luvun loppuun. Puistoon rajautuva entinen palokunnan talo rakennettiin vuonna 1891 arkkitehti Lambert Peterssonin piirustusten mukaan. Sen itäpuolella oleva entinen asuinrakennus (nyk. taidemuseo) on valmistunut 1820-luvun lopussa. Kauppa- ja Savontien kulmassa sijaitseva entinen apteekki (nyk. ravintola) on vuodelta 1899.

Kuva 3. Palokunnan talo. Ritva-Maija Kuuskoski 2006.

Puiston länsisivustalla sijaitseva puinen Kivalterin talo on Heinolan vanhin rakennus. Sen rakennutti lääninkivalteri L.A. Aschan 1780-luvulla. Talon eteläpuoleisessa korttelissa sijaitseva arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnittelema kylpylärakennus on vuodelta 1930. Se korvasi tulipalossa tuhoutuneen vanhan kylpylän.

Kivalterin talon pohjoispuolella sijainnut Puistolanta talo purettiin tämän inventoinnin kenttätöiden jälkeen. Sen vieressä sijaitseva Malinin talo lienee 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Ulkoasultaan alkuperäisellään oleva talo on päiväkotikäytössä.

Eteläisimpänä puiston länsipuolen kortteleista on alueella toimineeseen panimoon kuulunut ilmeisesti 1800-1900-

Kuva 4. Kivalterin talo. Ritva-Maija Kuuskoski 2006.

lukujen vaihteesta oleva asuinrakennus. Talon vieressä on 1930-1940 -luvulla rakennettu rapattu kylpylän kuivahoitorakennus.

Puistoakselin pohjoispäässä sijaitseva Heinolan seminaari perustettiin vuonna 1899. Vuonna 1901 rakennetun päärakennuksen, sen itäpuolella sijaitsevan johtajan asuinrakennuksen, saunan, pesutuvan sekä seminaarin talousrakennukset suunnittelivat Yleisten rakennusten ylihallituksen arkkitehdit Sebastian Gripenberg ja Jac. Ahrenberg. Seminaarille rakennettiin uusi päärakennus ja kirjasto vuonna 1939 arkkitehti Selim Savoniuksen suunnitelmien mukaan.

Seminaarin kaakkoispuolella sijaitsevan harjoituskoulun korttelin rakennukset ovat 1800-luvulta. Rakennuksissa on toiminut Heinolan kansakoulu ennen niiden muuttamista seminaarin harjoituskouluksi.

Maaherranpuistoon etelässä nivoutuva Rantapuiston nykyasu on vuodelta 1901. Puistosuunnitelma Jyrängönvirran rannalle perustettavasta puistosta laadittiin vuonna 1882. Vanhoista puiston rakennuksista muistuttaa 1890-luvulta oleva pumppukaivo.

Harjupuisto

Heinolanharjun eteläosan puistosuunnitelman laati pastori J.F. Svinhufvud vuonna 1862. Vuonna 1890 harjuun avattiin puistokäytäviä ja vuonna 1896 puiston keskivaiheille istutettiin 250 mäntyä ja vuonna 1898 pohjoispään notkelmaan 360 mäntyä. Puiston perusti kauppias Ulrik Lindholm, joka osti useammasta tontista koostuneen alueen, puratti sieltä rakennukset ja lahjoitti sen puistoksi kaupungille.

Harjun eteläosaan, sen korkeimmalle kohdalle rakennettiin 1800-1900 -lukujen vaihteessa arkkitehtitoimisto Andersin, Jung & Bomanssonin laatimien piirustusten mukaan Harjupaviljonki. Alkuperäisellään säilynyt rakennus on kesäravintolana, jonka ympäriltä avautuu näyttävä näkymä.

Harjupuiston pohjoisosaan valmistui vuonna 1951 arkkitehti Kaarlo Könösen suunnittelema vesi- ja näkötorni. Torniin sijoitettiin myös toimistotiloja. Harjun laella sijaitseva torni on Heinolan kaupunkikuvassa näkyvä maamerkki.

Asemanseutu

Rautatie- ja linja-autoasema sijoittuvat Heinolanharjun (Harjupuiston) koillispuolelle radan kulkiessa harjun itäpuolitse. Asemanseutu ja rautatiesilta nivoutuvat Heinolan harjun ympäristöön, harjun määrittäessä aseman ja rautatielinjauksen sijainnin.

Heinolan rata valmistui vuonna 1932. Näkyvimpiä muistumia rautatiestä on Jyrängön virran ylittävä noin 340 metriä pitkä rautatiesilta. Rautatieaseman rakennus on palanut, mutta radan varrella on säilynyt kaksi 1930-luvulla rakennettua rautatieläisten asuinrakennusta sekä kaksi nuorempaa samantyylistä asuinrakennusta. Niiden vieressä on tiilinen vesitorni 1930-luvulta, johon vesi johdettiin Kirkkolammen rannalla sijaitsevalta pieneltä pumppuhuoneelta. Radan itäpuolella on vuonna 1951 rakennettu tiilinen veturitalli ja tiilinen mylly.

Radan länsipuolella olevan linja-autoaseman vuonna 1950 rakennettun asemarakennuksen ulkovuoraus tehtiin peruskorjauksen yhteydessä vanhan mallin mukaan.

Jyrängönkosken kulttuuriympäristö

Jyrängönkoskea hallitsee sen ylittävä vuonna 1931 valmistunut noin 340 metriä pitkä junasilta graniittiverhoiltuine pylväineen. Sillan kupeessa, Jyrängönvirran äärellä sijaitseva Forskullan (Koskelan) vuonna 1872 perustetun viinapolttimon isännöitsijän asuinrakennus on maisemallisesti näkyvällä paikalla. Talon verannat ja kuistit on rakennettu 1900-luvun alussa arkkitehti Valter Thomén suunnitelmien mukaan. Kattolyhdyt on rakennettu myöhemmin. Purettu kolmikerroksinen viinatehdas sijaitsi isännöitsijän rakennuksen vieressä. Alueella on säilynyt entinen väentupa.

Forskulla toimii nykyisin tilausravintolana. Forskullaa vastapäätä sijaitseva Siltasaari on Heinolan kaupunkikuvaa olennaisesti kuuluva elementti. Saarella oleva paviljongin ulkoasu on muuttunut korjausten ja käyttötarkoituksen vuoksi.

Heinolan kirkko, pappila ja hautausmaa

Heinolan oktagonin muotoinen puukirkko rakennettiin vuosien 1807-1811 aikana. Rakentamisesta vastasi ilmeisesti Matts Åkergren. Vuonna 1842 valmistunut kellotapuli on rakennettu intendentin konttorissa vuonna 1839 laadittujen piirustusten mukaan. Piirustukset ovat C. L. Engelin signeeraamat. Kirkkopiisto on vuodelta 1852. Puistossa oleva asuinrakennus on vuodelta 1929.

Kuva 5. Harjupaviljonki. LAKES/Tarmo Valmela 2005.

Kuva 6. Aseman vesitorni. Henrik Wager 2004.

Kuva 7. Rautatiesilta. Ritva-Maija Kuuskoski 2006.

Kirkon kaakkoispuolella on ilmeisesti 1930-luvulta olevia puisia liikerakennuksia ja 1960-luvulta oleva kaupunkirakenteeseen sopeutuva kirkkoherranvirasto. Kirkon lähetyksillä, Siltakadun varrella sijaitseva entinen pappila valmistui vuonna 1902 arkkitehtitoimisto Wrede & Gripenbergin suunnitelmien mukaan.

Hautausmaa sijaitsee kirkon pohjoispuolella, Siltakadun korkeimmalla kohdalla. Arkkitehti Bertel Strömmerin suunnitelmien mukaan vuonna 1955 valmistunut siunauskappeli on kaupunkikuvallisesti näkyvällä paikalla.

Kuva 8. Kaupunkiseurakunnan kirkko ja tapuli.
Ritva-Maija Kuuskoski 2006.

Sahanniemen asuinalue

Sahanniemeen, Käkikadun varrelle rakentui jälleenrakennuskaudella pääosin Karjalasta tulleille siirtolaiselle yhtenäisen omakotitaloalue. Maitiaislahden länsirannalla oleva alue on säilynyt rakennuksiltaan ja asemakaavaltaan pääosin alkuperäisellään. Pienehköillä tonteilla olevat talot on sijoitettu nauhamaisesti tien molemmiin puolin. Alueella on joitakin nuorempia omakotitaloja, jotka noudattavat alueelle ominaista pienimittakaavaista rakentamista.

Veljeskylän asuinalue

Jälleenrakennuskaudella rakentuneen Veljeskylän tyyppitalot ja asemakaava ovat säilyneet pääosin alkuperäisellään. Lähekkäin sijaitsevat talot on sijoitettu hieman vinottain toisiinsa nähden alueen läpi kulkevien Veljestien ja Sarkolantien molemmille puolille. Alueella on myös muutamia 1960-luvulla rakennettuja pienimuotoista mittakaavaa noudattavia omakotitaloja.

Högforsin valimon teollisuusympäristö

Heinolaan Lahdesta johtavan tien varrella sijaitsevat Högforsin valimon suurikokoiset tiiliset tehdasrakennukset muistuttavat Heinolan jälleenrakennuskauden teollisesta historiasta. Tehtaat on rakennettu vuonna 1954. Rakennusten kaarikatot on valettu betonista. Niiden etupuolella sijaitsevat matalammat tehdasrakennukset lienevät hieman nuorempia. Tehdasalue pienempine tiilirakennuksineen on säilyttänyt hyvin alkuperäisen ilmeensä. Tehdasalue näkyy maisemassa maamerkin tavoin.

Reumasäätien sairaala

Reumasäätien sairaala valmistui vuonna 1951 arkkitehti Martti Välikankaan suunnitelmien mukaan. Korkealla mäellä, Maitiaislahden pohjoispuolella sijaitseva 10 kerroksinen pelkistettyä arkkitehtuuria noudattava sairaala ja samankorkuinen asuntolarakennus ovat maisemassa näkyviä monumentteja. Sairaalassa oli valmistuessaan 317 sairaansijaa. Rakennus on lasitettuja parvekkeita ja matalia siipirakennuksia lukuun ottamatta säilynyt ulkoasultaan hyvin. Asuntolan ulkoasu on alkuperäisellään, kuten sairaalan ympäristökin.

Kuva 9. Reumasäätien sairaala. Henrik Wager 2004

Heinolan kirkonkylän kulttuuriympäristö

Heinolan kirkonkylä sijaitsee kaupungin pohjoispuolella. Kotajärven länsirannalla olevan mäen laelle rakentunut kirkonkylä on säilyttänyt kirkonkylälle ominaisen pienimittakaavaisen ilmeen uudisrakentamisesta huolimatta.

Kirkonkylän halki kulkevan tien eteläpäässä sijaitsevan Ylä-Pessalan tilan päärakennus on ilmeisesti 1800-luvun lopusta. Sitä vastapäätä sijaitsee pieni hirsinen asuinrakennus, joka toimii kylätalona. Pikosen järveltä nousevan mäen jyrkässä rinteessä sijaitsee entinen suojeluskonttatalo vuodelta 1928.

Kylän keskivaiheilla Kotajärveltä nousevan mäen laella sijaitseva kirkko, hautausmaa ja Kotajärven äärellä sijaitseva pappila ovat kirkonkylän kulttuuriympäristöä hallitseva arvokas ja alkuperäisellään säilynyt kulttuurimaisemakokonaisuus.

Hautausmaan ympäröimän, vuonna 1755 valmistuneen tasavartisen ristikirkon rakennuttamisesta vastasi ilmeisesti Arvi Junkkarinen (August Sorsa). Kirkon nykyasu on vuodelta 1933, jolloin kirkko peruskorjattiin arkkitehti Kauno S. Kallion suunnitelmien mukaan. Tällöin mm. vuonna 1797 rakennettu koillisnurkan sakaristo purettiin ja uusi sakaristo tehtiin itäisen ristivarren jatkeeksi. Myös eteishuoneiden

Kuva 10. Maaseurakunnan kirkko. Henrik Wager 2004.

ja sakariston satulakatot muutettiin aumakatoiksi ja kahdeksankulmainen lanterniini muutettiin viiritangoksi. Kirkon kiinteä sisustus on 1930-luvun korjauksen mukaisessa asussa.

Kaksikerroksinen kellotapuli hautausmaan laidassa on rakennettu vuonna 1834 intendentinkonttorissa laadittujen suunnitelmien mukaan.

Klassistisvaikutteinen kirkkoherranpappilan päärakennus ja pihapiiriin laidalla oleva kivilavetta valmistuivat vuonna 1862. Pihapiiriä rajaa kaksi pienempää asuinrakennusta, joista toinen on vanhempi ja toinen rakennettu 1990-luvulla. Kirkolta näkymätäisyydellä sijaitsevaan pappilaan johtaa koivukuja.

Pappilan ja kirkon lähetyvillä sijaitseva arkkitehti Arno Savelan suunnitelmien mukaan 1960-luvulla rakennettu seurakuntatalo on sopeutettu ympäristöönsä.

Kirkkomäen pohjoispuolella on pääosin jälleenrakennuskauden pientaloasutusta, mutta myös nuorempia omakotitaloja. Alueen päätteellä on Multamäen tilakeskus, jonka päärakennus lienee 1900-luvun alun vaiheilta. Kylätien ja Kouvolantien risteyksen pohjoispuolella sijaitseva vuonna

1923 valmistunut entinen kirkonkylän koulu on asuinkäytössä.

Hujansalon kylän kulttuurimaisema

Kouvolantien varrella sijaitseva Hujansalon pieni kylä koostuu melko lähellä toisiaan sijaitsevista tilakeskuksista. Maisemassa näkyvällä paikalla, rinteen laella sijaitsevan Lavianmäen tilan päärakennuksen runko on 1870-luvulta,

Kuva 11. Lavianmäki. Henrik Wager 2004.

Kuva 12. Vanha-Tuusjärven kartano. Henrik Wager 2004.

mutta ulkoasu on 1930-luvulta. Sen lähetyvillä sijaitsevan Aatamilan tilan päärakennus on 1840-luvun puolivälistä. Aatamilan pihapiiriä rajaa kivinavetta. Tilat ovat metsien ja pienten viljelymaiden ympäröimät.

Tuusjärven kylän kulttuuriympäristö

Ala-Pajujärven eteläpuolelle sijoittuvat Vanha-Tuusjärven kartano sekä Paloniemen ja Vidnäsin tilakeskukset muodostavat agraarin kulttuurimaisemakokonaisuuden Tuusjärven kylässä. Tiloja ympäröivät Heinolan agraarille maise- malle tyypilliset metsien ympäröimät pienehköt ja sirpalei- set viljelyalueet.

Heinolaan rakennettiin 1600-luvulla kolme kartanoa ns. uuden rälssin maalle: Tuusjärvi, Taipale ja Nynäs. Tuusjär- ven (Vanha-Tuusjärvi) kartanon lisäksi Nynäsin kartano on yhä olemassa. Taipaleen kartanon päärakennus siirrettiin

Heponiemeen. Vanha-Tuusjärven empirevaikutteinen puinen päärakennus on rakennettu 1700-luvun lopussa. Pihapiiriin rakennettu tiilinen yksikerroksinen palvelutalo muuttaa arvokasta kartanoympäristöä voimakkaasti.

Paloniementien päässä sijaitseva Paloniemen tila on myös vanhaa rälssiä. Päärakennuksen ulkoasu on muuttunut peruskorjausten myötä, mutta rungoltaan se saattaa olla 1800-luvun alusta. Talouspihalla oleva luonnonkivinavetta on 1820-luvulta. Pihapiirin laidalla oleva väentupa lienee 1800-1900 -lukujen vaihteesta.

Vidnäsin tilakeskuksen vaiheista ei ole tarkkaa tietoa. Päärakennus lienee 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Tila on nykyisin lomakeskuksena, mutta pienikokoiset vapaa-ajan asunnot on rakennettu kauemmas tilakeskuksesta, viljelysten laitamille. Päärakennuksen pihapiiriä rajaa väentupa, joka lienee 1900-luvun alusta. Talouspihalla on kivinavetta ja talousrakennuksia. Tilalle johtavan koivukujan varrella on hirsinen viljamakasiini.

Paason kylän kulttuurimaisema

Paaso oli 1500-luvun lopussa Flemming ja Fincke -sukujen hallinnassa. 1600-luvulla Paason säteri oli Ållongrenin -su- vun hallussa. Kartanon viimeinen, vuonna 1890-luvulla rakennettu päärakennus paloi vuonna 1913.

Kartanonmäeltä avautuu suurmaisema pellon yli Ala-Rievelille ja Kuorekoskelle. Kuorekoskella sijaitseva mylly lienee 1900-luvun alusta. Mylly Paasossa on ollut ainakin 1600-luvun alusta lähtien. Myllyn vieressä on pienehkö päärakennus ja luhtiaitta. Ulkoasultaan hieman muuttunut päärakennus lienee samanikäinen myllyn kanssa.

Kuva 13. Kartanonmäeltä avautuvaa maisemaa Ala-Rievelille ja Kuorekoskelle. Henrik Wager 2004.

Nynäsin kartano

Nynäsin kartano perustettiin samanaikaisesti Taipaleen ja Tuusjärven kartanoiden kanssa 1600-luvulla ns. uuden rälssin maalle.

Kartanon maa-alueita ei enää ole hahmotettavissa, mutta sen pihapiiri on säilyttänyt puistomaisen luonteensa. Laajan pihapiirin pohjoispäässä sijaitsevan kaksikerroksisen päärakennuksen keskiosan ensimmäinen kerros saattaa olla 1600-luvulta. Rakennusta on laajennettu ja korotettu 1820-luvulla Jacob Nygrénin suunnitelmien mukaan. Päärakennus peruskorjattiin vuonna 1934, jolloin suunnittelijana oli arkkitehti A.V. Rancken. Päärakennuksen edustuspiha on erotettu muusta pihapiiristä.

Piha-alueen keskivaiheilla on kartanolle etelästä johtava lehtikuusten reunustama kuja. Piha-alueen rakennukset sijoituvat kujan molemmin puolin pihan reunamille.

Kuva 14. Nynäsin päärakennus. Henrik Wager 2004.

Pihapiirin itälaidalla sijaitsee tiilinen talli ja hirsinen vau-nuvaja 1800-1900 -lukujen vaihteesta Päärakennuksen luoteispuolella sijaitseva entinen pehtorin asuinrakennus on rungoltaan 1800-luvun alusta. Piha-alueen kaakkoisosassa sijaitsee kaksi väentupaa. Toisen ulkoasu on muuttunut myöhempien korjausten vuoksi. Väenrakennusten lähetyvillä on kolmikerroksinen rapattu kivrakennus vuodelta 1937. Sen alkuperäinen käyttötarkoitus ei ole tiedossa. Nynäsin tiilinavetta on teollisuuskäytössä.

Heponiemi

Taipaleen kartanoon kuuluneen Heponiemen ratsutilan päärakennus on 1930-luvulla siirretty Taipaleen kartanon entinen päärakennus. Kaksikerroksisen hirsirakennuksen runko on 1700-luvulta. Talouspihalla oleva kivenavetta on arkkitehti Väinö Vähäkallion suunnitteleva, kuten navetan lähetyvillä oleva asuinrakennuskin. Rakennukset ovat 1920-luvulta. Pihapiirin laidalla on samanikäinen noppamainen sementtitiilinen viljamakasiini.

Sulkavan mylly

Heinolassa oli 1800-1900 -lukujen vaihteessa 18 toiminnassa olevaa myllyä. Veromyllyistä vanhin oli Paason kylän Kuorekoskessa sijaitseva Paason kartanon mylly. Sen yhteydessä toiminut saha laitettiin verolle vuonna 1776. Heinolan myllyistä muistuttavat enää Paason mylly ja Kouvolantien varressa, Sulkavankoskessa sijaitseva, vuonna 1826 rakennettu Sulkavan mylly. Myllyä on peruskorjattu vuonna 2006.

Myllyltä nousevassa rinteessä sijaitseva samanikäinen myllärintupa ja ilmeisesti 1800-1900 -lukujen vaihteesta olevat pientalot ovat hyvässä kunnossa. Rinteessä on myös nuorempaa rakennuskantaa. Myllymiljöö on säilyttänyt luonteensa hyvin.

Suomen urheiluopisto

Suomen Urheiluopisto perustettiin vuonna 1927. Vuonna 1936 valmistunut päärakennus vihittiin käyttöön vuonna 1937. Päärakennus rakennettiin arkkitehti Erik Bryggmanin suunnitelman mukaan, joka perustui hänen vuonna 1930 järjestetyn urheiluopiston suunnittelukilpailun voittaneeseen ehdotukseensa. Rakennusta pidetään kansainvälisestikin aikansa merkittävimpiin lukeutuvana urheilurakennuksena. Päärakennuksen arkkitehtoniseen yhteyteen kuuluu myös kolme Bryggmanin suunnittelemaa asuinrakennusta.

Päärakennuksen myöhemmistä muutoksista ja laajennuksista huolimatta se edustaa yhä varhaista, tiukkaa funktionalismia edustavaa suunnittelua Suomessa. Suomen Urheiluopiston päärakennus sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla Valkjärveltä nousevan, Salpausselkään kuuluvan jyrkän rinteen laella. Rakennusta ympäröi harjuille ominainen mäntykangas, jota rikkoo suurehko parkkialue ja lähettyvillä olevat uudemmat urheilurakennukset. Valkjärven länsirannalla sijaitsee Bryggmanin suunnittelema rehtorin asuinrakennus ja itärannalla lehtorin asuinrakennus. Bryggmanin järven rannalle suunnittelema sauna purettiin ja uusi sauna rakennettiin vuonna 1950. Saunaa on laajennettu 1980-luvulla. Suomen urheiluopisto on suojeltu rakennussuojelulaille (VN/YM 25.2.1988).

Kuva 15. Suomen urheiluopiston päärakennus. Henrik Wager 2004.

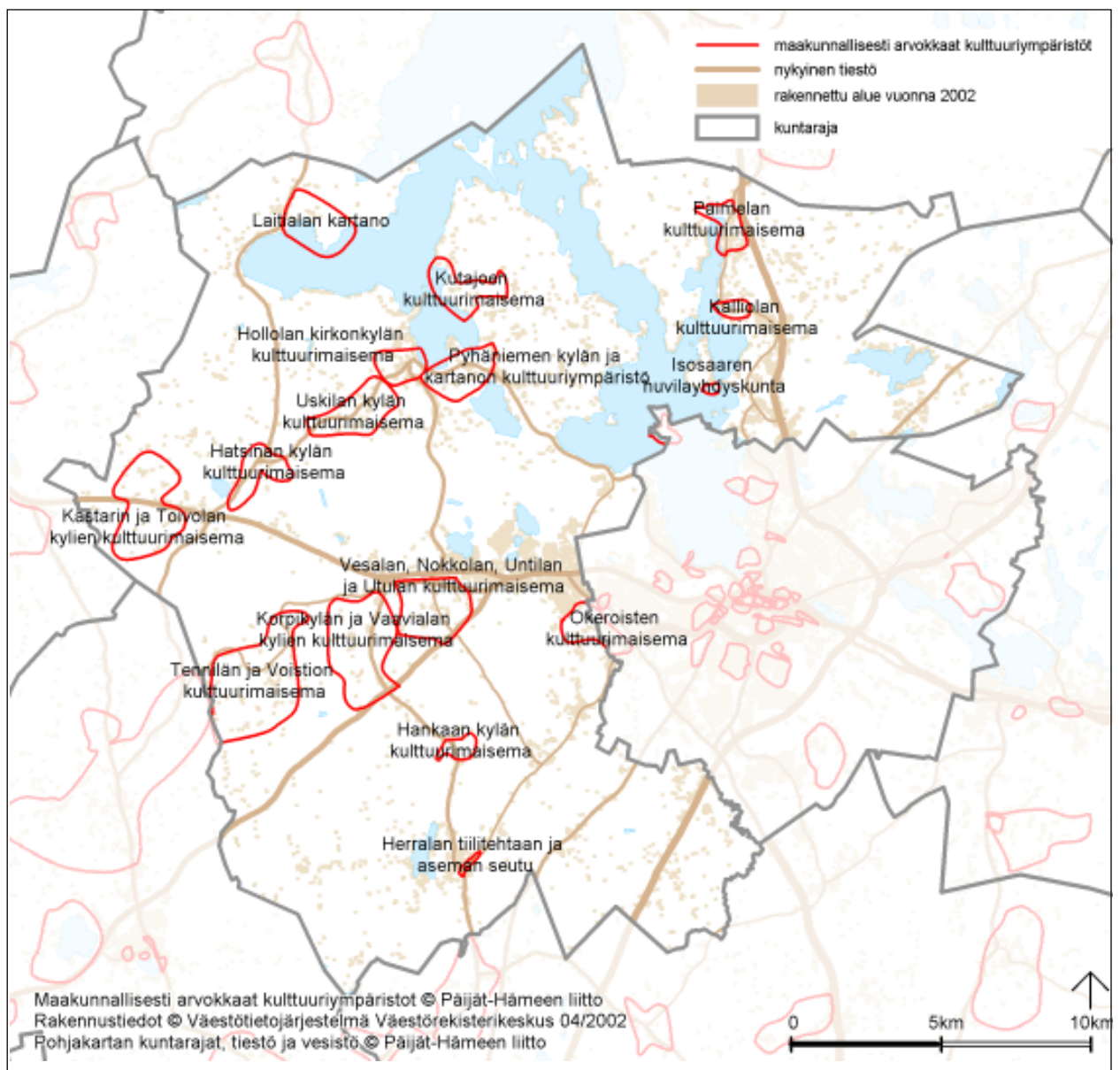
HOLLOLA

Hollolan luonnonmaisema on vaihtelevaa. Koillisessa maisemaa pirstovat Vesijärven lahdet. Päijät-Hämeen vanhin asutus keskittyi Vesijärven rannoille. Pitäjän vähäjärivistä keskiosaa hallitsevat laajat laakioiden ja selänteiden muodostamat harjumaisemat. Huomattavin pintamuodostelma on itä-länsisuunnassa kulkeva ensimmäinen Salpausselkä.

Maatalousvaltaista Hollolaa hallitsevat useissa kylissä suurten tilakeskusten vaikutuksesta muotoutuneet laajat ja avoimet viljelymaisemat. Maisemallista vaikutusta korostaa peltojen voimakas kumpuilevuus. Tällaisia alueita on mm. Okeroisissa, Vesalassa, Nokkolassa, Korpikylässä, Särkijärvellä, Kastarissa, Toivolassa, Hatsinassa ja Uskelassa.

Hollolassa on ollut asutusta kivikaudelta lähtien. Hollolan ja Lahden rajalta tavattu Luhdanjoen allas kuuluu Hollolasta, Orimattilasta ja Pulkkilasta löytyneisiin muinaisjärviin. Järvien rannoilla on saattanut olla tiheääkin asutusta esihistoriallisella ajalla. Osa Luhdanjoen asuinpaikoista lukeutuu Hollolan vanhimpiin asuinpaikkoihin. Muun muassa Paimelanlahden ja kirkonseudun alueelle syntyi merkittäviä asutuskeskittymiä rautakaudella. Jalkarannan Myllysaaresta on tavattu polttokalmisto (500-700 jKr).

HOLLOLAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Esihistoriallisen ajan jälkeinen kiinteä asutus Hollolassa lukeutuu Päijät-Hämeen vanhimpiin. Asutus syntyi viljavimmille paikoille, kuten rantakumpareille, joiden maa-aines tarjosi hyvät edellytykset kaskiviljelylle. Ensimmäinen kirjallinen maininta Hollolasta on vuodelta 1329. Korpikylän, Kutajoen ja Voistion kylät mainitaan 1390-luvulla. Myöhemmät kylät ovat ilmeisesti syntyneet 1400-luvulla. Vuoden 1539 maakirjan mukaan Suur-Hollolassa oli kahdeksan kylää ja 286 taloa: Viitaila (24 taloa), Asikkala (2 taloa), Urajärvi (3 taloa 4), Etola (22 taloa), Okeroinen (85 taloa), Uskila (71 taloa), Korpikylä (30 taloa) ja Tennilä (18 taloa).

Asutuksen lisääntymisen vuoksi Päijät-Häme jaettiin 1300-1400-lukujen taitteessa kolmeksi hallintopitäjäksi, joista yksi oli Hollola vuonna 1445. Se muotoutui myös alueen keskukseksi ja tärkeimmäksi pitäjäksi, jonka läpi keskiaikaisperäinen Ylinen Viipurin tie kulki. Kaksi muuta keskiaikaista hallintopitäjää olivat Tennilä (1390) ja Asikkala (1443).

Viikinkiajalla rakennettuun koko Etelä-Hämettä kiertävään linnavuorijärjestelmään kuuluu Hollolassa Kiilolinna. Hankaan Linnamäkeä pidetään löytöjen puutteellisuudesta huolimatta myös muinaislinnana. Mäen koillisreunan solan alueelta on löydetty puolustusvalli. Myös muissa Linnamäen osissa on tavattu vallitusten jäänteitä.

Pitäjän kartanoista vanhimpiin lukeutuu Voistio (Köykkä), joka toimi ratsutilana 1500-luvulla. Okeroisten säteri perustettiin vuonna 1627 ja Paimilan säteri vuonna 1632. Laitialan kartano muodostettiin neljästä tilasta 1600-luvulla. Pyhäniemen kartano muodostettiin 1600-luvun lopussa yhdistämällä talonpoikaistaloja. Tiirismaan kartano Messilässä tunnetaan tilana vuodesta 1665.

Kirkonkylässä sijaitseva Neitsyt Marialle pyhitetty Hollolan harmaakivikirkko on Suomen kolmanneksi suurin. Sen rakentaminen on ajoitettu vuosiin 1495-1510. Kirkon seutu lukeutuu Hämeen vanhimman asutuksen alueisiin.

Kuva 1. Kirkko ja tapuli. Henrik Wager 2004.

Kuva 2. Kunnantupa. Henrik Wager 2004.

Hollolan kirkonkylän kulttuurimaisema

Hollolan keskiaikaisen harmaakivikirkon ympärille rakentunut kirkonkylä on säilyttänyt Asikkalan kirkonkylän tapaan pääosin 1900-luvun alkuun palautuvan ilmeensä. Kirkonkylässä ovat säilyneet sille ominaiset elementit, kuten sakraalin ja maallisen hallinnon sekä kaupan rakennukset. Kirkonkylän kaakkois- ja lounaispuolella avautuvat peltoainiot ovat osittain vesakoituneet. Viljelymaisema ulottuu kaakossa Pyhäniemen kartanolle ja lounaassa Uskilan kylään.

Vuosien 1475-1485 tienoilla rakennettu kirkko ja arkkitehti C.L. Engelin suunnitelmien mukaan vuosina 1829-1831 rakennettu kellotapuli hallitsevat kulttuurimaisemaa maamerkin tavoin. Kirkon sakaristo on runkokuonetta vanhempi. Kirkko restauroitiin vuosina 1934-1935 arkkitehti Carolus Lindbergin suunnitelmien mukaan ja sen nykyasu on peräisin tältä ajalta. Kellotapulin alaosa on kiveä ja yläosa on puurakenteinen. Kirkon pohjoispuolella nouseva Kapatuosian linnanmäki on ollut linnoitettuna ilmeisesti rautakaudelta varhaiskeskiajalle.

Kirkon eteläpuolitse kulkevan keskiaikaisen Ylinen Viipurintien varrella sijaitsevan, Suomen vanhimpiin säilyneisiin kunnallishallinnon rakennuksiin lukeutuva arkkitehti-toimisto Nyström - Penttilä - Petrelius laatimien suunnitelmien mukaan vuonna 1902 rakennettu pitäjätupa, 1930-luvulla rakennettu kauppa ja sen vieressä sijaitsevat lukkarin ja apteekkarin talot ja Teppola muodostavat hyvin säilyneen kokonaisuuden. Kanttorin talo on 1830-luvulta, mutta se on siirretty 1880-luvulla ja apteekkarin talo on 1860-luvulta. Kaupan ja kunnantuvan välissä on lisäksi alkupe-
räisellään säilynyt kioski 1950-luvulta.

Kirkon länsipuolella sijaitsee vuonna 1855 rakennettu lainajyvästö ja Hollolan kotiseutumuseon talomuseoalue, jonne on siirretty rakennuksia pitäjän eri osista ja Iso-Äiniöitä Asikkalasta.

Kirkosta itään, Kirkonselän rannalla sijaitseva pappila on rakennettu vuonna 1813, mutta sen ulkoasu on 1850-luvulta. Sen paikalla on sijainnut pappila keskiajalta lähtien. Pappilasta muodostettiin kuninkaankartano kuningas Kustaa Vaasan aikana.

Pyhäniemen kylän ja kartanon kulttuuriympäristö

Pyhäniemen kylän alue on ollut asuttu esihistorialliselta ajalta lähtien ja kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1467. Pyhäniemen kartano muodostettiin 1700-luvun lopussa kahdesta ratsutilasta, Ylöstalosta ja Ales-talosta.

Kartanon päärakennuksen alaosan runko on 1820-luvulta. Nykyisen ulkoasunsa se sai vuonna 1907, jolloin rakennus peruskorjattiin arkkitehti A.W. Stenforsin suunnitelmien mukaan. Sivurakennus on rakennettu 1880-luvun lopussa arkkitehti A. Nordbergin suunnitelman mukaan. Kartanolle johtanut puukuja on olemassa, mutta se ei ole enää käytössä.

Kartanon kaakkoispuolella sijaitsee Hollolan nykyinen vanhainkoti ja entinen B-mielisairaala, jotka valmistuivat vuonna 1954. Vanhainkotiä on laajennettu osittain, mutta B-puoli on alkuperäisellään. Vanhainkodin alue on säilyttänyt alkuperäisen luonteensa ja asunsa. Kartanon ja vanhainkodin väliin jää nuorempi rivitaloalue.

Pyhäniemen kylän historiaan liittyvä, yksityisomistuksessa oleva vanha kansakoulu sijaitsee Vesijärven itärannalla, Kutajoen kylään johtavan tien varrella. Koulu rakennettiin kahdessa vaiheessa vuosina 1906 ja 1909. Sitä laajennettiin vuonna 1915.

Kuva 3. Pyhäniemen kartano. Henrik Wager 2004.

Kutajoen kulttuurimaisema

Kutajoen kylä lukeutuu Hollolan varhaiseen asutuskerrostumaan. Kylä mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1390. Nykyiselle maisemalle on luonteenomaista avoimet, Vesijärveen ja metsään rajautuvat pellot.

Maisemassa hallitseva elementti on pelloilta nousevan mäen laella sijaitseva Kutajoen kartano. Nykyinen kaksikerroksinen, pelkistettyä arkkitehtuuria oleva rapattu päärakennus rakennettiin 1950-luvun alussa palaneen päärakennuksen tilalle. Kartano on ollut Pyhäniemen kartanon sivutila. Se itsenäistyi vuonna 1926. Pihapiirissä on mansardikattoinen väentupa 1800-luvun lopusta. Kartanon pihapiiriä rajaa vuonna 1868 rakennettu kiviavetta, jonka keskiosa purettiin vuonna 1932.

Kutajoen viljelymaisema nivoutuu sen vieressä olevan Kissalan kylän agraariin maisemaan. Kutajoen vuonna 1928 valmistunut kansakoulu sijaitsee Kissalassa. Klassistisvaihteinen koulurakennus rakennettiin osittain kivistä.

Kuva 4. Kutajoen kartano. Henrik Wager 2004.

Uskilan kylän kulttuurimaisema

Uskila mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1458, ja se kuuluu Hollolan vanhimman asutuksen piiriin. Kylän talot sijaitsevat pääosin keskiaikaisperäisen tien varrella. Palkkilan, Hannulan ja Koukkulan tilat on perustettu 1600-luvulla. Päärakennukset lienevät 1800-1900-luvun vaihteesta. Tieltä avautuu metsään rajautuva viljelymaisema. Kylän keskivaiheilla sijaitsee Uskilan vuonna 1916 rakennettu koulu, jota on jatkettu 1950-luvulla. Sen vieressä sijaitseva työväentalo on rakennettu 1930-luvulla, mutta sen ulkoasu on muuttunut mineriitivuorauksen myötä. Uskilan pellot nivoutuvat koillisessa osittain kirkonkylää ympäröiviin viljelyksiin.

Hatsinan kylän kulttuurimaisema

Hollolan keskiaikaisiin kyliin lukeutuva Hatsina mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1458. Kylän tilakeskusten päärakennukset ovat pääosin 1900-luvun alusta. Perttulan, Kylä-Tikkalan ja Rasilan tilat sijaitsevat toistensa lähetyvillä korkealla kumpareella kirkolle johtavan kylätien molemmin puolin.

Herralan tiilitehtaan ja aseman seutu

Aseman ja tiilitehtaan ympäristö muodostaa pienimuotoisen teollisuus-, liikenne- ja asuinympäristön. Vuonna 1904 perustettu tiilitehdas on tyhjillään ja rapistunut. 1950-luvulla rakennettu asema ei ole enää alkuperäisessä käytössään. Aseman länsipuolella olevan rinteen kupeessa on joitakin 1900-luvun alkuun palautuvia asuinrakennuksia sekä jälleenrakennuskauden pientaloja. Alueen ympäristön rakennuskanta on uusiutunut. Asemalta Hankaaseen johtavan tien varrella on ilmeisesti Hollolan vanhin säilynyt rakennus, vuonna 1786 valmistunut Lystin talo.

Kuva 5. Vesalan, Nokkolan ja Untilan viljelymaisemaa. Henrik Wager 2004.

Kuva 6. Kartano, Pietarila ja Siirola. Henrik Wager 2004.

Hankaan kylän kulttuurimaisema

Kylän keskivaiheilla sijaitsevat Palon, Kaivolan ja Saunanalan tilakeskukset muodostavat tiiviikhön, laajan ja maastomuodoiltaan vaihtelevan viljelymaiseman ympäröimän tilakeskittymän.

Tilat ovat sijoittuneet kylätien varteeseen, mäen rinteeseen. Palon ja Kaivolan päärakennukset ovat 1900-luvun alusta. Saunanalan tiilinen päärakennus on 1960-1970-luvulta. Palon pihapiirissä on tiilinen viljamakasiini.

Hankaan kylän eteläpäässä, n. 3 km Herralan asemalta sijaitsee linnavuorena tunnettu Linnoinmäki. Sen koillisreunassa sijaitseva valli on tehty todennäköisesti puolustustarkoituksiin, minkä vuoksi Linnamäkeä pidetään muinaislinnana.

Vesalan, Nokkolan, Untilan ja Utulan kulttuurimaisema

Vesalan ja Untilan kylien asutus lukeutuu Hollolan vanhimpiin. Vesala mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1461 ja Untila vuonna 1445. Kirk'ailanmäeltä on löydetty rautakautinen kalmisto, jota pidetään yhtenä Suomen merkittävimmistä kalmistoista. Sinne on haudattu ihmisiä ristiretkijältä varhaiselle keskiajalle. Myös Nokkolasta (Taka-Tommola) on löydetty rautakautinen kalmisto. Perimätiedon mukaan Hollolan ensimmäinen kirkko olisi sijainnut Vesalassa.

Maisemakuvaa hallitsee laaja ja avoin, voimakkaasti kumpuileva viljelymaisema. Tilakeskukset sijoittuvat pääosin suurmaisemasta nousevien kumpareiden laelle. Tilakeskusten rakennuskannan uusiutumisesta huolimatta alueella on säilynyt 1900-luvun alkuun palautuvia päärakennuksia. Eukselan, Rehulan ja Kylä-Hentilän tilakeskukset muodostavat tiiviikhön kokonaisuuden Jarvalan kohdalla. Tilat sijoittuvat alueen halki kulkevan kapean hiekkatien varteeseen.

Korpikylän ja Vaavialan kylien kulttuurimaisema

Korpikylän ja Vaavialan viljelymaisema tilakeskuksineen muodostaa yhtenäisen kokonaisuuden, joka etelässä nivoutuu Hankaan kylän kulttuurimaisemaan ja idässä Nokkolaa. Riihimäentie katkaisee ykseyden etelässä. Viljelymaisema on laajaa ja maastomuodoiltaan vaihtelevaa.

Korpikylä lukeutuu Hollolan vanhimpaan asutuskerrostumaan. Ensimmäinen maininta kylästä on vuodelta 1390. Vanhan kylätien varrella, peltovainioilta kohoavan kumpareen laella sijaitsevat Kartanon, Siirolan ja Pietarilan tilakeskukset ovat maisemallisesti näkyvällä paikalla Vaavialaan johtavan tien risteyksessä. Tilojen päärakennukset ovat 1900-luvun alusta, Siirolan lienee hieman nuorempi. Pohjoisessa maisemaa rikkoo keinosiemennysaseman suuriko-

koinen rakennus. Kylätien eteläpäässä sijaitsee Korpikylän entinen kansakoulu, joka on rakennettu vuonna 1908. Vaavialan kylässä sijaitsevat Ali-Sipilän ja Mikkolan talot ovat 1900-luvun alusta ja Parikan päärakennus on vuodelta 1887.

Tennilän ja Voistion kulttuurimaisema

Tennilän ja Voistion kylät muodostavat yhtenäisen agraarimaiseman. Voistion kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1390. Alueen viljelymaisemalle on luonteenomaista laajojen peltoaukeiden voimakas kumpuilevuus ja laajuus. Alueen vanhempaan rakennuskantaan lukeutuvat Hinthaaran tilan päärakennus ja sivurakennus. Kylätien molemmin puolin sijoittuvat rakennukset ovat 1900-luvun alusta. Samaisen tien varrella oleva koulu on vuodelta 1895.

Laajojen peltöjen ympäröimä Voistion kartano on Hollolan vanhin rälssitila. Kartanon nykyinen kaksikerroksinen, rapattu päärakennus on valmistunut vuonna 1940 arkkitehti Einari Teräsvirran suunnitelmien mukaan. Pihapiirissä oleva väentupa lienee 1800-1900-lukujen vaihteesta. Pihapiiriä rajaa tiilinen navetta ja arkkitehti Väinö Vähäkallion suunnittelema talli vuodelta 1922.

Kastarin ja Toivolan kyltien kulttuurimaisemaa

Toivolan ja Kastarin kylät mainitaan ensimmäisen kerran vuosina 1432 ja 1461. Alueelle on tyypillistä Lahti-Tampere valtatie molemmin puolin avautuva laaja ja voimakkaasti kumpuileva viljelymaisema. Tilakeskukset sijoittuvat selkeästi syrjään peltoaukeilta lukuun ottamatta Peltosuloiselaa, jonka vanha päärakennus on purettu sekä Peltosuloiselan kaakkoispuolella olevaa tilaa. Tyhjillään olevat huonokuntoiset päärakennus, aitta ja navetta ovat 1900-luvun alusta. Valtatien pohjoispuolella sijaitsevat maisemallisesti näkyvät vuonna 1894 valmistunut Kastarin koulu ja vuodelta 1915 oleva Toivolan nuorisoseuratalo.

Okeroisten kulttuurimaisema

Ensimmäisen kerran vuonna 1403 mainittu Okeroisten kylä sijaitsee sekä Lahden että Hollolan puolella. Kylä on rakentunut Porvoonjoen mutkan pohjoispuolelle. Vuoden 1539 maakirjan mukaan Hollolan suurimmassa kylässä oli 24 taloa. Sen merkittävyyttä lisäsi kylän sijoittuminen Ylinen Viipurintien ja Orimattilaan johtaneen Kyläkunnantien risteykseen. Kylän itäiset osat liitettiin alueliitoksissa Lahden kaupunkiin vuosina 1933 ja 1956.

Maisemalle on luonteenomaista laajat ja maisemallisesti vaihtelevat viljelyalueet, joita rajaavat korkeat kalliot. Vanhan keskiaikaisen ryhmäkylän kylätontilla ovat säilyneet ainakin Ali-Kartano, Eskola, Etu-Nuuttila, Kukkola, Perttula ja Tankkala.

Kylän eteläpäässä Lahden puolella sijaitsevan 1930-luvulla rakennetun myllyn lähetyvillä on jälleenrakennus-

Kuva 7. Voistion kartanoa ympäröimää viljelymaisemaa. Henrik Wager 2004.

Kuva 8. Toivolan nuorisoseuran talo. Henrik Wager 2004.

Kuva 9. Okeroisten viljelymaisemaa. Henrik Wager 2004.

kauden pientalojen keskittymä. Talot sijoittuvat nauhamaisesti vanhan kylätien varrelle. Vanhempaan rakennuskantaan lukeutuu Ali-Kartanon päärakennus, joka lienee 1900-luvun alusta.

Kuva 10. Laitialan kartano. Henrik Wager 2004.

Laitialan kartano

Vuonna 1460 ensi kerran mainitun Laitialan kylän ympäristö on ollut asuttuna pitkään. Tästä muistuttavat Kiiluanmäeltä tavatut muinaislinnan jäännökset. Laitialan kartano muodostettiin 1600-luvulla yhdistämällä kylän neljä taloa ratsutilaksi. Nykyinen kaksikerroksinen tiilinen päärakennus rakennettiin vuosina 1881-1882 arkkitehti Ludvig Isak Lindqvistin suunnitelmien mukaan. Kartanoa ympäröivät laajat, Lahdenpohjaan rajautuvat pellot.

Kuva 11. Paimelanvuori. Henrik Wager 2004.

Paimelan kylän kulttuurimaisema

Paimelanlahden äärelle rakentuneesta Paimelan kylästä on ensimmäinen maininta vuodelta 1467. Alue on ollut asuttu ilmeisesti varhemmin, mihin viittaa kylästä löydetty rautakautinen kalmisto. Paimelan kartano muodostettiin 1680-luvulla säterikartanoksi. Paimelanlahden pohjoispuolella sijaitsevan kartanon päärakennus on vuodelta 1918.

Kylän keskivaiheilla avautuu avoin viljelymaisema, joka rajautuu pohjoisessa maisemallisesti näyttävään Paimelanvuoreen. Soranotto on tosin muuttanut maisemaa. Viljelymaiseman laella sijaitsevat Knuuttilan ja Yli-Heikkilän tilakeskusten päärakennukset ovat vuosilta 1907 ja 1919. Knuuttilaan johtaa kylätieltä koivukuja. Tilojen lähetyvillä sijaitsee vuonna 1950 valmistunut Paimelan sähkömylly. Maisemassa selkeästi erottuva sementtitiilinen mylly on tyhjiällä.

Kylän eteläosassa sijaitseva Paimelan koulu on rakennettu vuosina 1952-1953. Pelkistettyä arkkitehtuuria olevan koulun on suunnitellut arkkitehti Unto Ojonen. Koulua on laajennettu myöhemmin.

Kalliolan kulttuurimaisema

Ensi kerran vuonna 1445 mainitun Kalliolan kylän rakennukset sijoittuvat Vesijärven äärelle. Vuonna 1908 rakennetun ja 1960-luvulla muutetun seuratalon paikkeilla on säilynyt pääosin 1800-luvulla rakentunut pienimuotoinen kyläraittikonaisuus. Se käsittää seuratalon lisäksi sen eteläpuolella sijaitsevan Sivulan tilan, jonka päärakennus on 1800-luvulta, Sipilän talon vanhan päärakennuksen 1800-luvun lopusta ja Katajan entisen kaupan, jonka vanhin osa on 1930-luvulta. Sitä on laajennettu 1970-luvulla. Talojen itäpuolella avautuu avoin viljelymaisema.

Isosaaren huvilayhdyskunta

Isosaaren kaakkoisrannalle on rakentunut pienimuotoinen huvilayhdyskunta 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Huvilat ovat sijoittuneet saaren halki kulkevan tien varteen suurehkoille tonteille. Isosaarella on myös uudempia huviloita ja omakotitaloja.

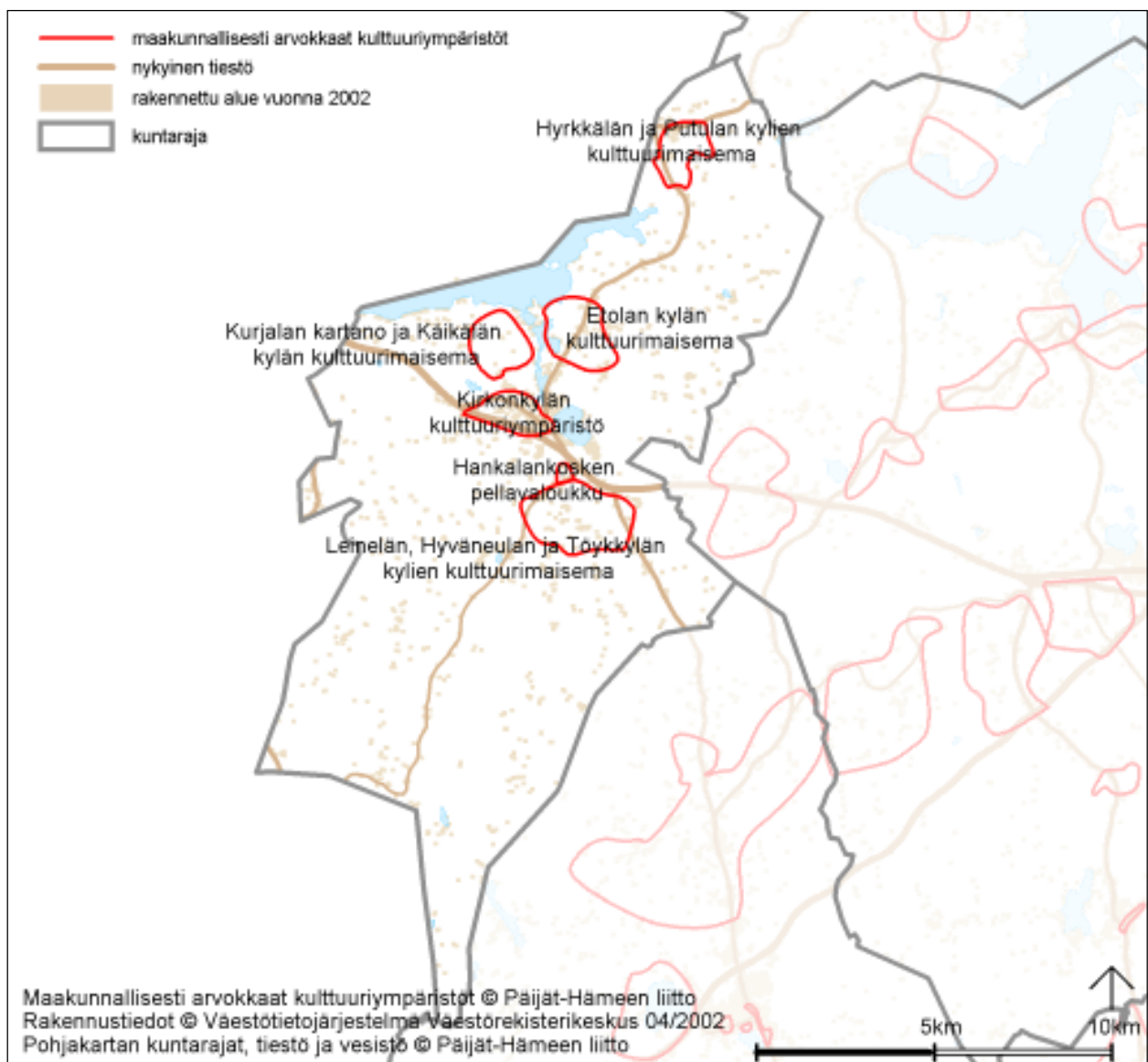
HÄMEENKOSKI

Hämeenkosken luonnonmaisema on pääosin mäkimaata, jota hallitsevat harjumuodostumat. Pitäjän koillisosassa on vedenjakaja, joka erottaa Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöt toisistaan. Pääjärvestä alkava Teuronjoki muodostaa kirkon pohjoispuolella 1,4 m:n korkuisen kosken. Kirkonkylään keskittyi sittemmin neljä myllyä, jotka ovat hävinneet. Myllyjä Hämeenkoskella on ollut keskiajalta lähtien.

Tihein asutuskeskittymä on kirkonkylän ja Teuronjoen laakson ympäristössä. Muu asutus on keskittynyt pienehköille alueille: Porvolan, Mieholan, Saappaan, Etolan, Palomaan ja Putulan kyliin. Kylät ovat muotoutuneet keskiajalla. Etolasta löytyneet, ilmeisesti rautakaudelta olevat uhrikivet viittaavat varhaisempaan asutukseen. Hämeenkoskelta on tavattu myös pronssikautisen asutuksen jälkiä.

Hämeenkosken keskiaikaisperäiset ryhmäkylät hajosivat 1800-luvulla toimitetussa isojaossa ja 1920-1930 -luvun uusjaossa. Tilakeskusten muodostamia kylämäisiä keskittymiä on säilynyt Etolan ja Putulan kylissä. Etelässä Porvolan ja Pätilän kylien kulttuurimaisema on pirstaloitunut rakennuskannan uusitumisen vuoksi. Viljelymaisema on säilynyt kylien halki kulkevien kapeiden ja mutkaisten hiekkateiden ympärillä, mutta rakennuskannan kirjavuus rikkoo maisemakuvaa. Pitäjän eteläosien kylistä kulttuurimaisema on eheintä Hyväneulan ja Leinelän kylien pohjoisosassa, jossa maisema on säilyttänyt rakennuskannaltaan pääosin 1800-luvulle palautuvan ilmeensä.

HÄMEENKOSKEN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Hämeenkosken kirkonkylä on säilyttänyt hyvin 1900-luvun alkuvuosikymmeneen palautuvan luonteensa. Raitin varrelle sijoittuneet kaupan, pankin ja majoitustoiminnan rakennukset sekä 1930-luvulla valmistuneet seuratalo ja meijeri muodostavat hyvin säilyneen kokonaisuuden. Vuosina 1867-1870 rakennettu kirkko, tapuli (1824) ja pitäjänmaksiini (1859) lähiympäristöineen sekä Teuronjoen partaalle ryhmittyneet 1800-1900 -lukujen vaiheen työväenasunnot nivoutuvat kiinteästi kirkonkylän miljööseen lännessä. Hautausmaa sekä sen lähetyvillä oleva 1900-luvun alkuvuosikymmenien asuinalue ja entinen markkinapaikka, Markkinalaani nivoutuvat kirkonkylän kulttuurimaisemaan idässä. Markkinapaikalle on tosin rakennettu pientaloalue.

Maatalousvaltaisuudesta huolimatta Hämeenkoskella on ollut varhaista teollisuutta. Tärkeimpänä muistumana tästä on Hankalan pellavaloukku vuodelta 1888. Kapteeni C. L. von Essen perusti kirkonkylään vuonna 1857 verkatehtaan. Tehdas on hävinnyt, mutta teollisesta toiminnasta muistuttavat kirkkomäen rinteessä olevat työväenasunnot sekä markkinalaanin 1900-luvun alusta olevat pientalot. Jokelan 1880-luvulla rakennettu talo oli verkatehtaan isännöitsijän asuintalo. Valtatien varrella sijaitsevan rakennuksen ympäristö on tosin muuttunut. Valtatien varrella, lähellä Hankalan taloa on tyhjillään oleva tiilitehdas, jossa valmistettiin tiiliä 1920-luvulta lähtien. Tehtaalle siirrettiin saha vuonna 1940.

Kirkonkylän kulttuuriympäristö

Kirkonkylä on ollut keskeinen paikka jo esihistoriallisella ajalla. Santahaudan mäeltä on tavattu lisäksi rautakautinen kalmisto ja Linnamäellä on sijainnut muinaislinna. Tervalanlähdeä on käytetty uhrilähteenä. Vuoden 1539 maa-
kirjan mukaan Kosken kylä käsitti kuusi taloa.

Kirkonkylälle ominaiset liikerakennukset ovat sijoittuneet kirkonkylän halki itä-länsisuunnassa kulkevan raitin varrelle. Raitti on säilyttänyt pääosin 1930-1940 -luvulle palautuvan ilmeensä hyvin. Uudisrakentamisen mittakaava on suhteutettu vanhaan, pienimuotoiseen rakentamiseen.

Maisemallisesti hallitsevin elementti kirkonkylän kult-

Kuva 1. Hämeenkosken kirkko. Henrik Wager 2004.

tuuriympäristössä on Linnakallion länsipuolella, korkean mäen laella sijaitseva tiilikirkko ja kellotapuli. Kirkon piirustukset laati arkkitehti E. B. Lohrmann ja Jean Wiik intendentinkonttorissa vuonna 1849. Tiilestä murattu hallikirkko rakennettiin vuosina 1867-1870. C. L. Engelin suunnittelema kellotapuli rakennettiin vuosina 1821-1826. Kirkon vieressä sijaitsevalla hautausmaalla sijaitsee nykyistä kirkkoa edeltänyt puukirkko vuosina 1735-1876. Hautausmaan laidalla sijaitseva vuodelta 1867 oleva entinen seurakuntatupa on muuttunut ulkoasultaan. Hämeenkosken keskiaikaisen kirkon rauniot sijaitsevat Käikelän tien risteyksessä.

Kirkkomäen rinteeseen länsiosassa, raitin varrella sijaitsee vuonna 1850 rakennettu hirsinen lainajvästö, joka rapattiin 1870-luvulla. Kirkonkylän vanha kansakoulu sijaitsee kirkolta länteen. 1870-luvulla rakennettu ja vuonna 1914 laajennettu koulu sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla, pellolta nousevan rinteeseen laella. Sen viereen rakennettu uusi monitoimihalli on muuttanut koulun ympäristöä.

Linnakallion ja Teuronjoen välissä sijaitseva Puutteenkujan asuinalue on alun perin ollut Hämeenkoskella vuosina 1857-1928 toimineen verkatehtaan työntekijöiden ja käsitöläisten asuinalue. Purettu verkatehdas sijaitsee kosken lähetyvillä. Pääosin 1800-1900 -luvun vaihteeseen ajoittuvat rakennukset ovat sijoittuneet nauhamaisesti alueen halki kulkevan tien varteen. Puutteenkujasta pohjoiseen sijaitsee kunnan entinen terveystalo. Vuoden 1920 paikkeilla rakennettu talo on jäänyt uuden vanhainkodin puristuksiin.

Kuva 2. Puutteenkujaa. Henrik Wager 2004.

Teuronjoen itäpuolella sijaitsee entinen Kosken osuusmeijeri. Rakennus on asuinkäytössä. Etolaan ja Putulaan johtavan tien risteyksessä sijaitsee vuonna 1939 rakennettu seuratalo. Molemmat rakennukset ovat raitin näkyvimpiä ja sille ryhtiä antavia taloja. Raitin itäpäädessä sijaitsee 1960-luvun alusta oleva paloasema.

Seuratalon pohjoispuolella sijaitsevan vuonna 1890 perustetun uuden hautausmaan porttina on vanhan puukirkon kellotapulin hirsinen alaosa 1700-luvulta. Hautausmaan eteläpuolella sijaitsee Markkinalaanin asuinalue, jota asutti-

vat 1900-luvun alkuvuosikymmeninä lähinnä itselliset ammatinharjoittajat ja jossa järjestettiin markkinoita 1890-luvulta vuoteen 1968. Valkjärveen rajautuvan alueen rakennukset ovat pääosin 1900-luvun alusta. Pienillä tonteilla olevat pienehköt rakennukset sijaitsevat lähes kiinni toisissaan. Alue on säilyttänyt alkuperäisen ilmeensä hyvin.

Hankalankosken pellavaloukku

Hämeenkoski on lukeutunut Lammin ohella Hämeen tärkeisiin pellavanviljelyalueisiin. Tampereen pellavatehtaan vuonna 1888 rakennuttama Hankalankosken koneellinen pellavanpuhdistuslaitos oli Suomen ensimmäinen. Teollinen toiminta nykyisin museona toimivassa tehdasrakennuksessa lakkasi vuonna 1955.

Hirsirakenteinen pellavaloukku sijaitsee Hankalankosken äärellä. Koski on padottu ja patoallas sijaitsee pellavanpuhdistamon länsipuolella. Pellavaloukun lähetyvillä on entinen johtajan asuinrakennus 1800-1900 -lukujen vaihteesta, myllytupa ja aitta. Rakennukset muodostavat hyvin säilyneen teollisuusmiljöön 1800-1900 -luvun vaihteesta.

Hankalankosken pellavaloukku on suojeltu rakennussuojelulailla (VN/YM 18.2.1994).

Kurjalan kartano ja Käikälän kylän kulttuurimaisema

Pääjärven eteläpuolella sijaitseva Kurjala mainitaan kylänä ensimmäisen kerran 1400-luvulla ja ensimmäiset tiedot Käikälän kylästä ovat vuodelta 1560. Kurjalan kartano mainitaan rälssisäterinä vuonna 1516 ja sitä pidetään yhtenä Hämeen vanhimmista. Kartanon lähetyvillä sijaitseva Käikälän tila on myös vanha rälssitila.

Kurjalan kartanon päärakennuksen runko on ilmeisesti vuodelta 1731. Rakennusta jatkettiin vuonna 1884 arkkitehti Magnus Schjerfbeckin suunnittelemana kaksikerroksisella poikkiosalla. Siipirakennuksen runko lienee samankäinen päärakennuksen kanssa, mutta 1950-luvulla tehdyt muutokset ovat muuttaneet rakennuksen ulkoasua voimakkaasti.

Toinen Kurjalan sivurakennuksista on Rasilan perintötilan päärakennus. Se siirrettiin nykyiselle paikalleen ennen 1850-lukua. Pihaa rajaavat useat talusrakennukset. Vanhimpiin talusrakennuksiin lukeutuvat ilmeisesti 1850-luvulla rakennetut rapattu viljamakasiini ja tiilinen, mahdollisesti pajana toiminut rakennus. Kartanon 1600-luvulla perustettu puutarha on käytännössä kadonnut. Kurjalan pihaan johtaa maisemallisesti näkyvä, pitkä vaahterakuja.

Käikälän vanhan rälssitilan päärakennus on rakennettu vuonna 1920. Kurjalaa ja Käikälän taloa ympäröivät laajat ja avoimet, Pääjärveen rajautuvat pellot. Etenkin Kurjalan kartanon rakennukset ja vaahterakuja ovat maisemaa hal-

Kuva 3. Pellavaloukku. Henrik Wager 2004.

Kuva 4. Kurjalan kartanon päärakennus. Teija Ahola 2005.

litseva elementti.

Leinelän, Hyväneulan ja Töykkylän kylien kulttuurimaisema

Hyväneulan kylä käsitti vuoden 1539 maakirjan mukaan

Kuva 5. Leinelän kylän Ylöstalo. Henrik Wager 2004.

10 taloa ja Leinelän kylä kaksi taloa. Hyväneulassa oli kolme kruunun virkataloa (Matero, Maijala ja Nihtilä), joista kaksi jälkimmäistä ovat yhä olemassa vanhoilla paikoillaan. Hankalan, Leinelän ja Hyväneulan kautta Saapaskylään johtava keskiaikaisperäinen tie noudattaa vanhaa tie-
linjausta.

Leinelässä vastakkain sijaitsevat Ylöstalo ja Alastalo sekä Töykkylän kylän puolella sijaitseva Korremäki muodostavat maisemassa erottuvan rakennetun elementin. Tilakeskukset sijaitsevat peltojen halki kulkevan kylätien varrella. Tiloja ympäröivät laajat ja kumpuilevat peltovainiot. Ylöstalon tyhjillään oleva päärakennus on rakennettu 1800-luvulla. Alastalon päärakennus on vuodelta 1908. Korremäen suurikokoinen jugend-vaikutteinen päärakennus on rakennettu vuonna 1913.

Hyväneulan kylässä vanhan kylätien varrella sijaitsevat Maijala ja Mäki-Penttilä, Hyväneulan koulu sekä entinen kirkkoherranpappila (Päiväkumpu) ja sitä vastapäätä sijaitseva Nihtilä muodostavat kylän kulttuurimaisemassa erottuvan rakennetun kokonaisuuden. Tilakeskuksia ympäröivän avoimen viljelymaiseman eteläosassa sijaitseva Lehtosen 1800-1900 -lukujen vaihteessa rakennettu päärakennus

Kuva 6. Päiväkumpu. Henrik Wager 2004.

muodostaa päätteen rakennetulle kulttuurimaisemalle Hyväneulan kylässä.

Maijalan uusi päärakennus sijaitsee Mieholan tien vieressä samoin kun vuonna 1898 rakennettu Hyväneulan koulu. Maijalan vanha päärakennus on 1850-luvulta. Maijalan itäpuolella sijaitsevan Mäki-Penttilän päärakennus on 1800-1900 -luvun vaihteesta. Nihtilän päärakennus on rakennettu vuonna 1915. Pihapiiriä rajaa vuonna 1922 rakennettu hirsinavetta. Nykyisin lastenkotina toimiva entinen kirkkoherranpappila (Päiväkumpu) on vuodelta 1894. Rakennuksen näkyvyyttä maisemassa korostaa sinne johtava köivuja vaahterakuja. Taloa on jatkettu rapatulla siivellä 1950-luvulla.

Etolan kylän kulttuurimaisema

Pääjärven lähetyvillä Etolan harjulla sijaitseva Etolan kylä käsitti vuoden 1539 maakirjan mukaan seitsemän taloa. Kylässä oli neljä rusthollia (Rekola, Pappila, Gropila ja Jaakkola). Leimallista kylälle on laajahko viljelymaisema. Tilakeskuksista Nisula, Kylä-Pappila ja Nikkilä sijoittuvat tiiviiseen ryhmään kirkonkylästä Putulaan johtavan tien varrelle. Rakennuskanta on pääosin jälleenrakennuskaudelta tai vanhempaa on peruskorjattu voimakkaasti.

Peltojen ympäröimän Keijumäen laella sijaitseva 1800-1900 -lukujen vaihteessa rakennettu Etolan koulu on säilyttänyt alkuperäisen asunsa. Pohjoisempana sijaitsee Kehän tila, jonka päärakennus on 1800-luvun lopusta. Myös Mäki-Pappilan ja Äijälän tilojen päärakennukset ovat samanikäisiä, ensin mainitun runko palautuu ilmeisesti 1700-luvulle. Kylän eteläosassa sijaitseva, Etolan suurimpiin taloihin lukeutuneen Ilolan kaksikerroksinen, mansardikattoinen päärakennus on rakennettu vuonna 1923.

Hyrkkälän ja Putulan kylien kulttuurimaisema

Kylien tarkasta iästä ei ole tietoa. Hyrkkälä on ollut asutuna vuonna 1560. Ylöstalo on ollut nimismiehen talona ja se tunnettiin Hyrkkälän kartanona. Nykyinen päärakennus on jälleenrakennuskaudelta. Hyrkkälän lähetyvillä oleva Tupalan talon päärakennus lienee 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Tupalaa vastapäätä sijaitseva Isotalon päärakennus on samanikäinen. Kylän muu rakennuskanta on 1930-1950 -luvulta. Talot sijaitsevat pelloilta nousevan rinteiden laella melko lähellä toisiaan muodostaen tiiviikhön kokonaisuuden Putulaan johtavan tien molemmin puolin. Mäeltä avautuu yhtenäinen viljelymaisema.

Putulan kylä on rakentunut kylän halki kulkevan Putulanjoen ja siinä olevan kosken ympärille. Kylän halki kulkee kapea ja mutkainen kylätie, jonka varrelle rakennukset ovat ryhmittyneet. Pienillä tonteilla sijaitsevat rakennukset ovat lähes kiinni toisissaan. Rakennuskanta on pääosin 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Kylän pitkistä myllyperinteistä muistuttaa ilmeisesti 1900-luvun alusta oleva mylly. Kylän

Kuva 7. Putulan kylän talo. Henrik Wager 2004.

koillispuolella sijaitseva koulu on rakennettu vuonna 1902 ja laajennettu vuonna 1911.

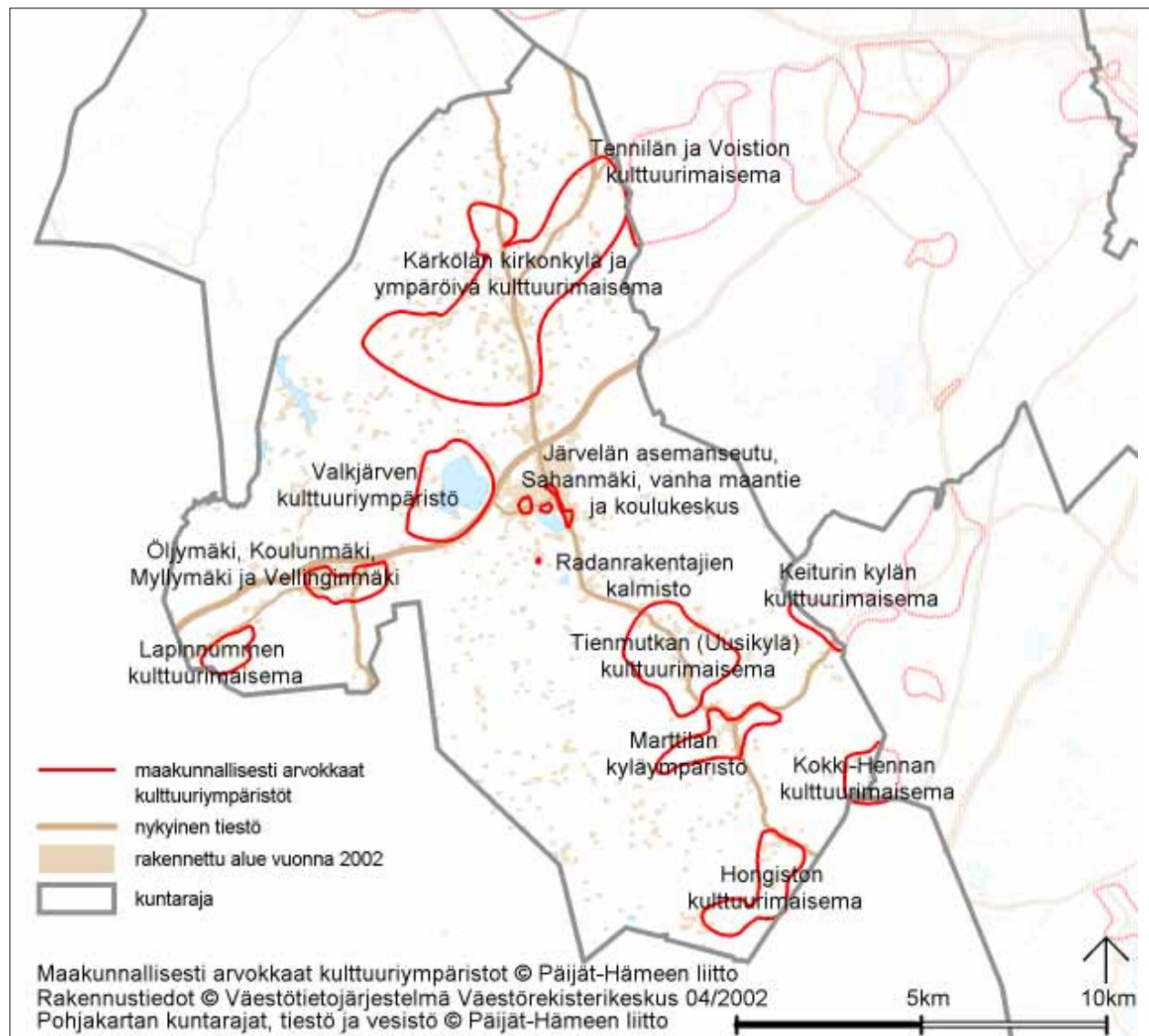
KÄRKÖLÄ

Kärkölässä harjut eivät hallitse maisemakuvaa, vaikka Ensimmäisen Salpausselän reunamuodostuma kulkee pitäjän halki. Harjut, moreeni- ja kalliomäet sekä pehmeästi kumpuilevat tasaiset alueet muodostavat sopusuhtaisen kokonaisuuden. Asutus on usein ohjautunut maastosta nouseville mäille. Selkeästi tämä on havaittavissa kunnan eteläosissa, kuten Lappilassa (Öljymäki, Koulumäki ja Kylämäki), Uudessakylässä ja Hongistossa.

Asutus on keskittynyt Kärkölän keskivaiheilla kulkevan Riihimäki-Lahti rautatien varteen. Nälkävuosina 1865-1867 rakennetun rautatien rakennustöissä kuolleiden rakentajien kalmisto on Järvelän kylän eteläpuolella. Pitäjän suurimmat peltoalueet ovat keskittyneet kunnan keskiosaan. Erityisesti Sattialan ja Maavehmaan laajat ja yhtenäiset peltoaukeat ovat maisemallisesti näyttäviä. Kunnan kolme taajamaa: Kirkonkylä, Järvelä ja Lappila ovat myös sijoittuneet kunnan keskiosaan. Järvelä on myös kunnan hallinnollinen keskus, jonka vanhan maantien varrelle syntynyt raittimainen miljöö on säilyttänyt hyvin pääosin 1950-luvulle palautuvan asunsa. Raitin varrella on kaupan sekä liike-elämän rakennuksia ja sen eteläosassa ajallisesti kerroksellinen kolmen koulun keskittymä.

Tennilän hallintopitäjään kuulunut ja siitä pääosan muodostanut Kärkölä mainitaan historiallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1400. Tennilästä ensimmäinen maininta on vuodelta 1390. 1570-luvun alussa nykyisen Kärkölän

KÄRKÖLÄN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

alueella oli kymmenen kylää: Sattiala (14 taloa), Maavehmaa (12 taloa), Kärkölä (7 taloa), Uusikylä (7 taloa), Marttila (6 taloa), Hevonoja (1 talo), Karvala (3 taloa), Hähkäniemi (3 taloa), Suivala (1 talo) ja Hongisto (1 talo).

Kärkölä muodosti 1540-luvulta lähtien Hollolaan kuuluvan kappelin. Omaksi kappeliksi Kärkölä muodostettiin vuonna 1711. Kärkölästä tuli itsenäinen seurakunta vuonna 1867. Kirkonkylässä sijaitseva kirkko on 1880-luvun lopusta. Sen lähettyvillä on myös kirkonkylän kansakoulu, jonka rakennus on 1900-luvun alusta. Kirkonkylän raitin varrella on säilynyt myös kaupan rakennuksia 1950-luvulta sekä vuonna 1938 rakennettu funktionalistisvaikutteinen kahvilarakennus Tähhä. Kärkölässä on ollut useita kruununtiloja, jotka määrättiin sotilasvirkataloiksi 1600-luvulla. Näistä on säilynyt mm. Skyttälän entinen sotilasvirkatalo. Kartanoita Kärkölässä on ollut yksi, Collinin suvulle vuoteen 1953 kuulunut Huovila.

Sotien jälkeen Kärkölään asutettiin n. 1500 rintamamiestä perheineen ja Karjalan siirtolaista. Järvelään tuli toistasataa uutta asuntotonttia ja asutustilaa. Järvelän hallintokeskuksen länsipuolella on 1950-luvulla rakentunut omakotitaloalue, ja sen itäpuolella 1940-luvulla rakennettu yhtenäinen Sahankylän asuinalue. Myös Lappilan asutustajama kasvoi rintamamiesten ja siirtolaisten myötä.

Kärkölän teollisuus on ollut puunjalostukseen keskittyntä pienteollisuutta, kuten huonekalu- ja puusepäntehtaita. Teollisuus on myös verraten nuorta. Pääasiassa se voimistui 1930-luvulla. Tehtaat keskittyivät pääasiassa Järvelään ja

Kuva 1. Kärkölän kirkko. Satu Arra 2004.

Kuva 2. Tähhä. Teija Ahola 2002.

Lappilaan. Monet niistä ovat jo lopettaneet toimintansa. Lappilassa toimii suurehko vuonna 1928 perustettu tiilitehdas. Lappilaan vuonna 1931 perustettu Koskisen saha on siirretty Järvikylään ja se on kunnan suurimpia työllistäjiä. Tehtaiden rakennuskanta on uusiutunut.

Kärkölän kirkonkylä ja ympäröivä kulttuurimaisema

Kärkölän hallinnollisen keskuksen siirtyessä Järvelän taajamaan kirkonkylän kehitys taantui. Raitin ympäristö on säilyttänyt raittimaisen ja rakennushistoriallisesti kerroksellisen luonteensa hyvin. Arkkitehti Ludvig Isak Lindqvistin suunnittelema, vuosina 1887-1889 rakennettu tornillinen tiilikirkko on maisemallisesti hallitseva, jonka ympärille kirkonkylän rakennuskanta on ryhmittynyt. Hautausmaa sijaitsee kirkon lounaispuolella. Se perustettiin vanhan, puretun kirkon ympärille. Hautausmaan vieressä on pitäjän vanha lainajvästö vuodelta 1779.

Kirkonkylän koulu sijoittuu kirkon eteläpuolelle. Vuonna 1905 rakennettu koulu on alkuperäisellään. Kirkkoa vastapäätä sijaitsee Lotta Svärd -yhdistyksen funktionalistis -vaikutteinen, vuonna 1939 avattu kahvila Tähhä. Kärköläläisen rakennusmestari Jussi Vigrenin suunnittelemaa rakennusta on laajennettu 1950-1960 -luvuilla. Raitin varrella on 1950-luvulla rakennettuja liikerakennuksia. Hautausmaan kaakkoiskulmassa sijaitsee kirkonkylän vanhin liikerakennus, kauppias Israel Saulin 1860-1870 -lukujen vaihteessa rakennuttama Puistola.

Kirkonkylää ympäröivät pohjoisessa Iso-Sattialan ja etelässä Hevonojan ja Kärkölän -kylien viljelymaisemat sekä Myllykylän ja Maavehmaan viljelymaisemat lännessä ja idässä. Luonteenomaista kirkonkylälle onkin agraarin kulttuurimaiseman avautuminen välittömästi kirkonkylältä ja maisemien toisiinsa nivoutuminen, kirkonkylän jäädessä saarekkeeksi peltovainioilta kohoavan mäen laelle.

Iso-Sattialasta Kirkonkylän läpi Hevonojan ja Kärkölän

kyliin kulkeva maantie noudattaa pääosin myöhäiskeskiaikaisen Mertien linjausta. Mertie johti sisämaasta Porvooseen. Sairakkalan tien risteyksessä Maavehmaalle haarautuva tie noudattaa Kuninkaankartastossa esiintyvää vanhaa tielinjausta. Maavehmaan, Vähä-Sattialasta alkavaa yhtenäistä kulttuurimaisemaa hallitsevat laajat ja yhtenäiset peltovainiot. Peltojen läpi kulkevan tien varteen on rakentunut Maavehmaan kyläkeskus, jonka rakennukset sijaitsevat loivalla mäenharjanteella peltojen ympäröiminä.

Iso-Sattialan kylästä on mainintoja jo 1300-luvulta, ja vuoden 1539 maakirjan mukaan kylässä oli 15 taloa. Uusjaon myötä ryhmäkylän taloja siirrettiin 1930-luvun alussa kyläkeskuksen ulkopuolelle. Vanhalla kylätontilla sijaitsevat 1900-luvun alussa rakennetut Nihtilän ja Tuitulan tilojen päärakennukset. Nihtilän pohjoispuolella, Sairakkalan tien risteyksessä oleva Vähä-Hannulan tilan päärakennuksessa on ollut sekatarvakauppa. Kylätontin eteläpuolella sijaitsee rakennusmestari Vigrenin suunnitelmien mukaan vuonna 1914 rakennettu nuorisoseurantalo ”Kankahaispirtti”.

Kärkölen kylä kuuluu pitäjän vanhimpiin kyliin. Keskiajalle palautuvassa kylässä oli vuoden 1539 maakirjan mukaan yhdeksän taloa. Nykyisten kolmen tilakeskuksen rakennuskanta on pääosin 1930-1950-luvulta. Vanhemmasta rakentamisesta muistuttavat tilattomien 1900-luvun alussa rakentamat pienet asuinrakennukset Myllykylään johtavan tien varrella. Myllykylän pitkistä myllyperinteestä muistuttaa enää betoninen patorakennelma puisine uittokouruineen. Myllykylään johtava kapea ja mutkitteleva vanha tie kulkee laajojen ja kumpuilevien peltovainioiden halki. Maisemaa rikkoo harjun suuri hiekkakuoppa.

Hevonojan kylässä oli 1500-luvulla kolme taloa. Nykyisessä kulttuurimaisemassa hallitsevia elementtejä ovat laajan ja kumpuilevan peltomaiseman lisäksi Huovilan puistoon johtava pihtakuja. Huovilan puiston perusti insinööri Carl Collin 1800-luvun lopussa. Englantilaistyylisessä maisemapuistossa on mm. lampia, kävelypolkuja sekä Collinin vuonna 1909 aloittaman, mutta keskeneräiseksi jääneen tiililinnan graniittiperustukset. Huovilan puiston alkupäässä on Kärkölen kotiseutumuseo, jossa on 12 pitäjän eri puolilta siirrettyä rakennusta, mm. Kärkölen lainajvästö. Maisemaan nivoutuu Kärkölen kylän puolella sijaitseva arkkitehti Martti Paalasan suunnitelmien mukaan vuonna 1934 rakennettu Kärkölen vanhainkoti. Sitä on laajennettu vuosina 1963 ja 1990.

Vanhainkodin itäpuolella sijaitseva Suivalan talo on olennainen osa kirkonkylän etelänpuoleista kulttuurimaisemaa. Karvalan kylään kuuluva Suivalan tila oli isojaon jälkeen Karvalan kylän ainoa maakirjatalo. Päärakennus pihapiireineen sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla, pellolta nousevan rinteen laella Mertien itäpuolella.

Kuva 3. Kirkonkylä pohjoisesta. Teija Ahola 2003.

Kuva 4. Uusikartanon päärakennus. Teija Ahola 2003.

Huovilan kartanosta vuosina 1899-1900 erotetun Uusikartano sijaitsee Huovilaan johtavan pihtakujan päätteellä. Päärakennus on Huovilan kartanon karjaväen asuinrakennus, joka rakennettiin Collinin suunnitelmien mukaan 1890-luvulla. Uusikartanon pihapiiri on Huovilan kartanon entistä talouspihaa. Pihapiirin laidalla on kookas tiilinavetta.

Järvelän asemanseutu, Sahanmäki, Vanha maantie ja koulukeskus

Järvelän asema on määritelty valtakunnalliseksi arvomaisemaksi. Järvelä on Kärkölen hallinnollinen keskus, joka rakentui Järvelän talon maille. Järvelän hallintokeskuksen rakentamiseen vaikutti Lahti-Riihimäki rata, jonka asemapaikaksi Järvelä tuli. Järvelän talo jaettiin kahtia ja toinen puoli toimi 1930-luvulta lähtien vuosikymmeniä kunnantupana ja aseman länsipuolella sijaitseva puoli oli kestäkievarina 1870-luvulta 1910-luvun alkuun. Entistä kunnantupaa vastapäätä sijaitseva asemarakennus rakennettiin vuosina 1867-1869 III-luokan tyyppipiirustusten mukaan. Asema on asuinkäytössä. Asemaa ympäröi vanha asemanpuisto.

Kuva 5. Entinen kunnantupa Teija Ahola. 2002.

makasiini.

Vanhan maantien pohjoispäässä sijaitseva Kivisillan 1900-luvun alkuun palautuva pienimuotoinen mäkitupalaisasutus ja tehtailija Axel Palmin vuonna 1900 rakennuttama Eriksholman päärakennus lisäävät vanhan maantien ympäristön rakennushistoriallista kerroksellisuutta. Palmin vuonna 1881 perustaman kaakelitehtaan rakennukset on purettu. Tehdas sijaitsi Eriksholman länsipuolella.

Vanhan maantien pohjoispuolella oleva koulukeskus käsittää kolme koulua, joista vanhin on valmistunut vuonna 1902. Koululle rakennettiin lisärakennus 1930-luvulla. Jälleenrakennuskaudella rakennettiin uusi pelkistettyä arkkitehtuuria oleva koulu vastaamaan suurten ikäluokkien tarpeisiin. Koulua on laajennettu myöhemmin.

Asemansedun länsipuolella sijaitsee Sahanmäen työväenasuinalue. Talot rakennettiin vuosina 1941-1945 Kalle Koskisen vuonna 1931 perustaman sahan työntekijöiden asunnoiksi. Alue käsittää kahdeksan kahden perheen taloa. Rakennukset ovat sijoittuneet riviin alueen halki kulkevan tien varrelle. Tien alkupäässä on sahan työntekijöille 1930-luvulla rakennettu rankorakenteinen kasarmi. Alueella on oma puuverhoiltu vesisäiliö. Hyväkuntoiset, asuinkäytössä

Kokonaisuutta rikkoo asemarakennusta ympäröivä uusi aita, jolla asema on erotettu puistosta. Järvelän entinen, 1920-luvulla rakennettu meijeri sijaitsee aseman eteläpuolella. Hallintokorttelin muut julkiset rakennukset ovat 1940-1960-luvuilta. Pienimittakaavainen ja matala uudisrakentaminen sointuu ympäristöönsä. Asemaa vastapäätä sijaitseva 1960-1970-luvuilla rakennettu liiketalo parkkialueineen tosin rikkoo kokonaisuutta.

Asemansedun itäpuolella sijaitseva vanhan maantien raittimainen ympäristö on nykyisin hiljentynyt, mutta pääosin 1950-luvulta olevat liike-elämän, kuten pankin ja kaupan rakennukset ovat säilyneet alkuperäisellään. Rakennukset ovat pääosin asuinkäytössä. Omaleimaisen piirteiden raitille antaa sen halki kulkeva rautatie, jonka molemmille puolille on sijoittunut kaksi kauppaa. Pohjoispuoleisen 1920-luvulta olevan kaupan pihalla on suurikokoinen hirsinen

olevat talot ovat alkuperäisellään. Talojen lähetyvillä on yhtiön 1960-luvulla rakentama rivitalo "Impilinna" yhtiön naispuolisille työntekijöille. Talojen ympärille rakentui jälleenrakennuskaudella suurehko omakotitaloalue. Tyypittömät, hyväkuntoiset rakennukset ovat alkuperäisellään. Alueeseen nivoutuu myös nuorempia omakoti- ja rivitaloalueita.

Kuva 6. Nuorisoseurantalo Majakka. Teija Ahola 2003.

Marttilan kylä

Marttilan kylä on muodostunut sisämaasta Porvooseen keskiajalla kulkeneen Mertien kulkureitin varteen ilmeisesti 1400-luvulla. Kylä käsitti 1500-luvulla kuusi taloa. Kylässä toimi myös toinen Kärkölan kievareista. Toinen sijaitsi Iso-Sattialassa. Kuninkaankartaston mukaan kylätontti sijaitsi Etu-Ollilan ja Huovilan talojen paikkeilla.

Nykyinen kylä on levittäytynyt nauhamaisena asutuksena Mertien ja pienempien teiden varteen. Tiemaisemaan sijoittuvat keskiaikainen kylätontti, useimmat Marttilan kantatiloista sekä koulumäki, mäkitupalaisalueet, liikerakennuksia ja nuorisoseurantalo. Mäkitupalaisalueella on muutama säilynyt hirsirakennus. Koulu on rakennettu vuonna 1925.

Tien varrella, kylän keskivaiheilla sijaitsevan Etu-Ollilan (Kylä-Ollila) päärakennus on vuodelta 1905. Pihapiiriä ra-

jaava tiilinavetta ja tiilipilarirakenteinen talli ovat 1910-luvulta. Etu-Ollilan lähetyvillä sijaitsevat Huovilan ja Kylä-Perheen talot osoittavat Marttilan kylän vanhimman asuinpaikan keskiaikaisen Mertien varrella.

Uusi tielinjaus on muuttanut Marttilan ympäristöä voimakkaasti, jättäen sen eristykseen. Kylää ympäröi avoin viljelymaisema, jonka keskivaiheille kylän tilakeskukset ja muut rakennukset sijoittuvat. Ilmeisesti rakennusmestari. J. Vikgrénin piirustusten mukaan vuonna 1919 rakennettu nuorisoseuratalo Majakka sijaitsee kyläkeskuksen ulkopuolella maisemallisesti näkyvällä paikalla pelloilta nousevan kumpareen laella.

Tienmutkan (Uusikylä) kulttuurimaisema

Uudenkylän luonnonmaisemalle ovat ominaisia suuret korkeusvaihtelut. Uusikylä (Nyby) mainitaan ensimmäisen kerran vuoden 1539 maakirjassa, jonka mukaan kylässä oli seitsemän taloa. Peltovainioilta nousevan kylämäen läpi kulkee Porvooseen johtanut Mertie, jonka varrelle Kylä-Nuuttilan, Ali-Pekkanan, Yli-Sihvolan ja Iso-Mikkolan tilat sijoittuvat melko tiiviiseen ryhmään. Päärakennukset on rakennettu 1800-luvun lopussa. Ne muodostavat yhdessä talusrakennusten kanssa eheän ja maisemallisesti näkyvän kylämäisen kokonaisuuden.

Kylämäen eteläpuolella on Juholan ja Kauppakulman 1930- ja 1950-luvulta olevat entiset kaupat. Uusi tielinjaus on vedetty kylän länsipuolitse ja vanha tie on katkaistu vuonna 2004. Kylämäelle näkyvistä pelloista osa on 1920-luvulla kuivattua Äväntinjärveä.

Uusikylän kylämäen lähetyvillä sijaitsevat Yli- ja Ali-Airolan tilakeskukset sekä selkeästi kyläkeskuksen ulkopuolella Helkalan, Mattilan ja Ali-Mikkolan tilat. Helkalla ja Ali-Airolassa on toiminut kestikievari. Uudenkylän kantatiloihin lukeutuvan Helkalan päärakennus on siirretty Terijoelta vuonna 1927. Pihapiirin ulkopuolella olevaa talouspihaa rajaavat väentupa, luhtiaitta, kivinavetta, tiilinen talli sekä muita talusrakennuksia. Helkalan lähiympäristössä, vanhan tien varressa on mäkitupalaisasutukseen perustuvia tontteja rakennuksineen.

Hongiston kulttuurimaisema

Mertien varrelle syntynyt Hongiston kylä on muodostunut luultavasti yhdestä talosta. Vuoden 1539 maakirjaan merkitty talo halottiin 1600-luvulla kolmeen lähes yhtä suureen osaan, joista muodostettiin Eerola, Mattila (Yli- ja Ali-Mattila) ja Vilppula. Isossajaossa 1750-luvun jälkeen kylän taloluku kasvoi kahden uudistalon eli Damaskuksen ja

Kuva 7. Uusikylän vanhaa tielinjausta. Teija Ahola 2003.

Jerikon myötä.

Historiallisissa lähteissä vuonna 1461 ensimmäisen kerran mainittu Hongiston kylä paloi vuonna 1876. Tiiviin ryhmäkylän taloista Yli-Mattila jäi vanhalle paikalleen myöhäiskeskiaikaiselle kylätontille. Ulkoasultaan muuttuneen päärakennuksen runko lienee 1800-luvun lopusta. Vilppulan ja Ali-Mattilan talot siirrettiin nykyisille paikoilleen

Kuva 8. Vilppulan päärakennus. Teija Ahola 2003.

palon jälkeen.

Yli-Mattila sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla Mertien varrella. Peltolaakso avautuu sen eteläpuolella. Vilppulan ja Ali-Mattilan talot sijaitsevat viljelymaiseman laitamilla. Pelto jatkuu Jerikkoon saakka, jossa sijaitsevat Damasku ja Alitalo. Tilojen rakennuskanta on 1800-1900-lukujen vaihteesta.

Vilppulan entinen virkatalo on ollut saman suvun hallussa vuodesta 1743. Päärakennus on rakennettu kylän pala-

Kuva 9. Lapinnummen kylää. Teija Ahola 2003.

misen jälkeen vuosina 1877-1878. Klassistiset kuistit on tehty 1920-luvulla. Rakennus on säilyttänyt rakennusajan-kohtiensa tyylipiirteet. Pihapiirissä on lisäksi vanha aitta. Vuonna 1896 rakennettu ja vuonna 1937 korotettu kivinavetta, vuonna 1902 rakennettu kivinen sikala sekä hirsinen talli sijaitsevat erillisellä talouspihalla. Kylätie kulkee talouspihan läpi. Hyväkuntoiset ja alkuperäisellään olevat talousrakennukset ovat tyhjillään.

Ali-Mattilan tilakeskuksen päärakennus on rakennettu kylän palamisen jälkeen 1870-luvulla. Sen ulkoasu on tosin muuttunut laajennusten ja peruskorjausten myötä. Tilan suurehko tiilinavetta on rakennettu vuonna 1934. Kylätien itäpuolella, pellon laidalla sijaitseva navetta on maisemallisesti näkyvällä paikalla. Muita Ali-Mattilan talousrakennuksia ovat vuonna 1914 rakennettu talli, 1890-luvun alus-

ta oleva hirsinen liiteri ja kaksiosainen luhtiaitta. Etelämpänä tien varressa on 1870-luvulta oleva riihi. Vilppulaan johtavan tien varrella on ilmeisesti 1920-1930 -luvun vaihteessa rakennettu Hongiston entinen kyläkoulu.

Lapinnummen kulttuurimaisema

Lappilan kylän liikamaista muodostettiin isojaossa viisi uutta tilaa (Koskela, Ojala, Nummela, Harjula ja Tuokkola).

Kuva 10. Valkjärven itärantaa. Teija Ahola 2003.

Nummelan ja Harjulan talot muodostivat erillisen tiiviin kyläryhmän ns. Lapinnummen Oitin tien varteen. Nummela ja Harjula jakautuivat sittemmin Ali- ja Yli-Nummelaan sekä Ali- ja Yli-Harjulaan.

Lapinnummen kulttuurimaisemalle luonteenomainen piirre on laaja ja avoin metsiin rajautuva viljely- ja laidunmaisema. Peltovainioiden länsilaidalla sijaitsevat Yli-Nummelan ja Ali-Nummelan tilakeskukset ovat maisemallisesti näkyvällä paikalla pelloilta kohoavalla rinteellä. Tilojen päärakennukset ovat 1910-luvulta. Yli-Nummelan kivinavetta on 1800-luvun lopusta.

Tilojen lähettyvillä on todennäköisesti entisiä muonamiesten rakennuksia 1910-1920 -luvulta. Yli- ja Ali-Nummelan länsipuolella sijaitsevat Ali- ja Yli-Harjulan Harjulan tilakeskukset. Ne olivat 1910-luvulla maa- ja karjatalouden

harjoittelutiloina. Päärakennukset ovat 1920-1930 -lukujen vaihteesta. Ali-Harjulan lähettyvillä, tien varrella on noppamainen viljamakasiini. Tiilinen rakennus lienee samanikäinen Ali-Harjulan kanssa.

Peltojen halki kulkevan Lapinnummen-Oitin -tien varrella on Lapinnummen entinen 1920-luvun alussa valmistunut kyläkoulu. Rakennus on asuinkäytössä.

Valkjärven kulttuuriympäristö

Valkjärven rannat on raivattu lähes kokonaan kulttuurimaisemaa hallitsevaksi viljelymaaksi. Järven eteläosaan, mäen laelle sijoittunut Teerimäen tilakeskus sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla. Päärakennus valmistui vuonna 1915 ja sementtitiilinen karjarakennus rakennettiin 1930 -luvulla. Teeriniemi erotettiin isojaossa muodostetusta Termusniemen yksinäistalosta vuonna 1842. Niin ikään kaukomaisemassa näkyvän Termusniemen tilakeskuksen päärakennus on tyypillinen 1880-luvun talonpoikaisrakennus. Valkjärven länsipuolitse kulkee 1830-luvulla rakennettu tie kirkolta Lappilaan ja edelleen Oittiin.

Valkjärven ympäristö houkutti kesäasukkaita 1920-luvulta lähtien. Järven länsirannalla sijaitsee rautatiehallinnon insinööri Alpasen 1920-luvulla rakennuttama Alpasen huvila ja itärannalla on suurikokoinen kauppias Veijalaisen rakennuttama, ilmeisesti Terijoelta siirretty Ranta-Vaahalan huvila. Jälkimmäisessä on toiminut sittemmin täysihoitola sekä kurssi- ja tanssikeskus. Valkjärven luoteisrannalla sijaitsevan Lehtoniemen huvilan rakennutti ylikonduktööri Aaretti Alpanen 1910-1920 -lukujen vaihteessa Terijoelta siirrettyä huvilasta. Lehtoniemen ulkoasu on muuttunut jonkin verran.

Öljymäki, Koulumäki, Myllymäki ja Vellinginmäki

Kärkölässä toiminut teollisuus ja radan rakentaminen synnyttivät vapaasti rakentuneita työväenasuinalueita 1800-luvun lopusta lähtien. Yhtenäisimmät ja laajimmat alueet ovat sijoittuneet Lappilaan. Alueille on ominaista niiden erilleen sijoittuminen. Öljymäki, Koulunmäki ja Vellinginmäki ovat selkeästi vapaasti rakentuneita työväenasuinalueita. Vellinginmäen erityispiirteenä on siellä sijaitseva puusepäntehdas, jonka ympärille työväenasuinalue muotoutui. Lappilan teollisuushistoriaan nivoutuvat myös Myllymäellä sijaitseva työväentalo Kallela ja nuorisoseuratalo Lappilina.

Lappilan 1500-1600 -lukujen vaihteessa syntynyt kylä sijaitsi Myllymäellä. Anttilan, Jussilan, Mäkelän ja Yli-Mattilan talot käsittäen kylän taloista kolme viimeksi mainittua sijaitsevat yhä kylämäellä ja ovat sitä hallitseva ja sille ominaispiirteensä antava rakennettu kokonaisuus. Tilat ovat ensimmäisen yksinäistalon (Lappila) osatiloja 1700-luvulta. Anttilan talo sijaitsee Koulumäen eteläpuolella, jonne se siirtyi 1860-luvulla. Päärakennuksen ulkoasu on muuttunut voimakkaasti.

Rakentaminen oli Lappilassa voimakasta 1920-1930 -luvuilla, jolloin sinne perustettiin kaksi huonekalutehdasta, Lappilan Puusepät Oy ja Konepuusepät Oy (molemmat on lopetettu) sekä yhä toimiva Lappilan tiilitehdas.

Pienimmän alueen, Öljymäen rakennuskanta käsittää pääasiassa 1930- ja 1940 -luvulla rakennettuja omakotitaloja. Tiiviisti rakennettu pieni kumpare on viljelysten keskellä.

Koulunmäen vapaasti rakentuneen pientaloalueen rakennuskanta on pääosin 1920-1950-luvulta, mutta pohjoisrinteellä on 1800-luvun loppuun palautuvia taloja. Radalle näkyvän rinteiden rakennuksissa rakennusajankohta on tunnistettavissa, mutta mäellä talojen ulkoasulliset muutokset ovat voimakkaampia. Koulunmäen rakentamisen historia ja suunnitteleman maankäyttö ovat yhä havaittavissa tiiverkossa ja säännöttömässä tonttijaossa

Hallitsevana elementtinä Koulunmäellä on kahden koulurakennuksen muodostama koulukeskus. Yhä käytössä oleva vanhempi koulu vihittiin vuonna 1898. Sitä laajennettiin

Kuva 11. Lappilan Myllymäki. Teija Ahola 2003.

Kuva 12. Lappilan Vellinginmäen Konepuusepät Oy:n tehdasrakennus. Teija Ahola 2002.

Kuva 13. Koulunmäen vanhempi koulurakennus. Teija Ahola. 2002.

Kuva 14. Lappilinna. Teija Ahola 2002.

1930-luvulla vanhemman rakennusosan arkkitehtuuri huomioiden. Uusi, kaksikerroksinen koulurakennus rakennettiin 1950-luvulla vanhan koulun lounaispuolelle. Koulujen länsipuolella sijaitsee kolme Lappilan sahan työväenrakennusta. Kahden perheen rakennukset rakennettiin 1940-luvun puolivälissä. Vuonna 1959 lopetetun sahan tuotantorakennukset on purettu.

Maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsevalta Lappilan koulukeskukselta avautuu näkymä Myllymäelle (Lappilan kylämäki), jossa on säilynyt kolme yllä mainittua 1800-luvun loppuun palautuvaa tilakeskuksen päärakennusta muistutena vanhasta maaseutukylästä. Maisemallisesti näkyvimpänä on Jussilan tilakeskus. Ilmeisesti 1800-luvun lopussa rakennetun päärakennuksen ulkoasu on tosin muuttunut myöhempien korjausten ja laajennusten vuoksi. Mäkelän ja Yli-Mattilan tilakeskusten päärakennukset lienevät myös 1800-luvun lopusta. Mäkelän päärakennus on tyhjillään ja rapistunut. Yli-Mattilan päärakennukseen on tehty siipi 1960-luvulla. Siipeä lukuun ottamatta talo on säilyttänyt 1800-luvun lopusta olevan ulkoasunsa hyvin.

Lappilan teollisesta historiasta muistuttaa Myllymäen luoteisreunalla sijaitseva, vuonna 1908 valmistunut Lappilan työväentalo. Sitä laajennettiin vuonna 1927. Työväentalon länsipuolella sijaitsee Lappilan tiilitehdas, jonka rakennuskanta on uusiutunut tehtaan entistä konttoria lukuun ottamatta. Lappilan puusepäntehtas sijaitsee työväentalosta koilliseen,

radan pohjoispuolella. Vuonna 1932 valmistunutta tehdasta on laajennettu myöhemmin. Myllymäen laella, maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsee kärköläläisen rakennusmestari Jussi Vigrenin suunnittelema nuorisoseurantalo Lappilinnassa. Vuonna 1935 valmistunutta taloa on laajennettu sen ulkoasua muuttaneella tasakatteisella siipirakennuksella.

Myllymäen luoteispuolella sijaitsevan Vellinginmäen laella sijaitsee vuonna 1938 valmistunut Konepuusepät Oy:n tiilinen tehdasrakennus. Myöhemmin laajennetun tehtaan ympärille on sijoittunut ajallisesti kerroksellinen ja hyvin säilynyt pientaloalue. Alueella on omakotitaloja sekä 1920- ja 1930 -luvulta että 1950- ja 1960-luvulta. Vellinginmäellä on myös oma palosama, joka lienee 1960-luvulta.

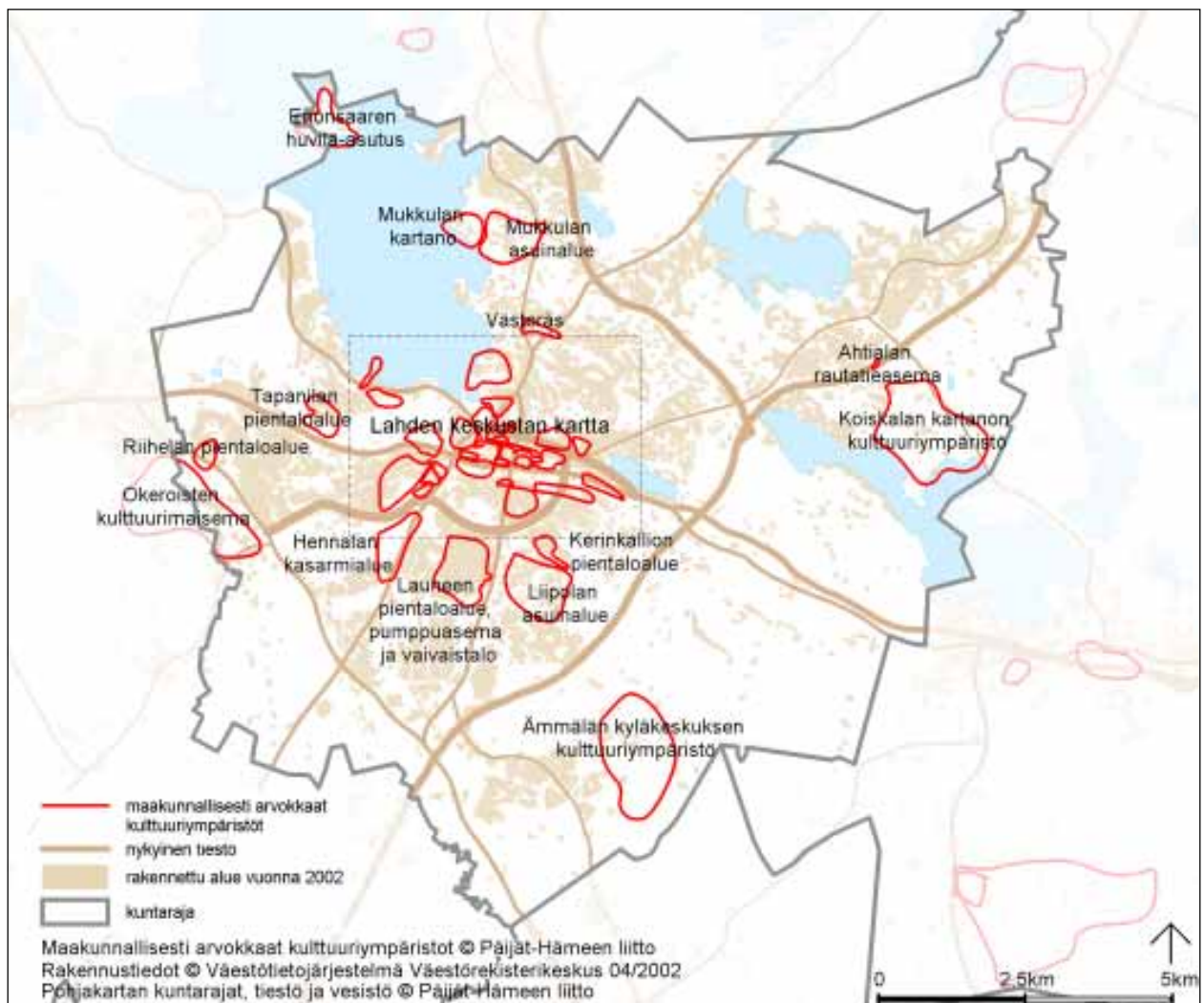
Radanrakentajien kalmisto

Vuonna 1870 valmistuneen Hämeenlinna-Pietari radan rakentaminen aloitettiin vaikeista nälkävuosista johtuen hätäaputyönä. Rakennusaikaa edeltäneistä kuudesta nälkävuodesta johtuen suuri joukko radanrakentajia menehtyi aliravittuna kulkutauteihin. Kärkölän oman hautausmaan pienuudesta johtuen vieraspaikkakuntalaisille perustettiin ja vihittiin oma hautausmaa Skyttälän sotilasvirkatalon maalle. Hautausmaa sijaitsee mäntyharjanteella, metsän ympäröimänä. Kalmistoon haudatuista ei säilynyt nimiluetteloita. Haudattujen määrän on arvioitu olevan sadan paikkeilla.

LAHTI

Lahden luonnonmaisemaa hallitsee toisaalta Vesijärvi, jonka kaakkoispuolelle kaupunki sijoittuu sekä kaupungin halki

LAHDEN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

itä-länsisuunnassa kulkeva Ensimmäinen Salpausselkä. Lahden sijoittuminen laaksopainanteen pohjaan on ollut Lahden myöhemmän kaupunkikuvan muodostumiselle merkittävää. Lahden sijainti Etelä-Suomen keskellä, Järvi-Suomen ja etelärannikon välillä on ollut kaupungin kehityksen kannalta tärkeä.

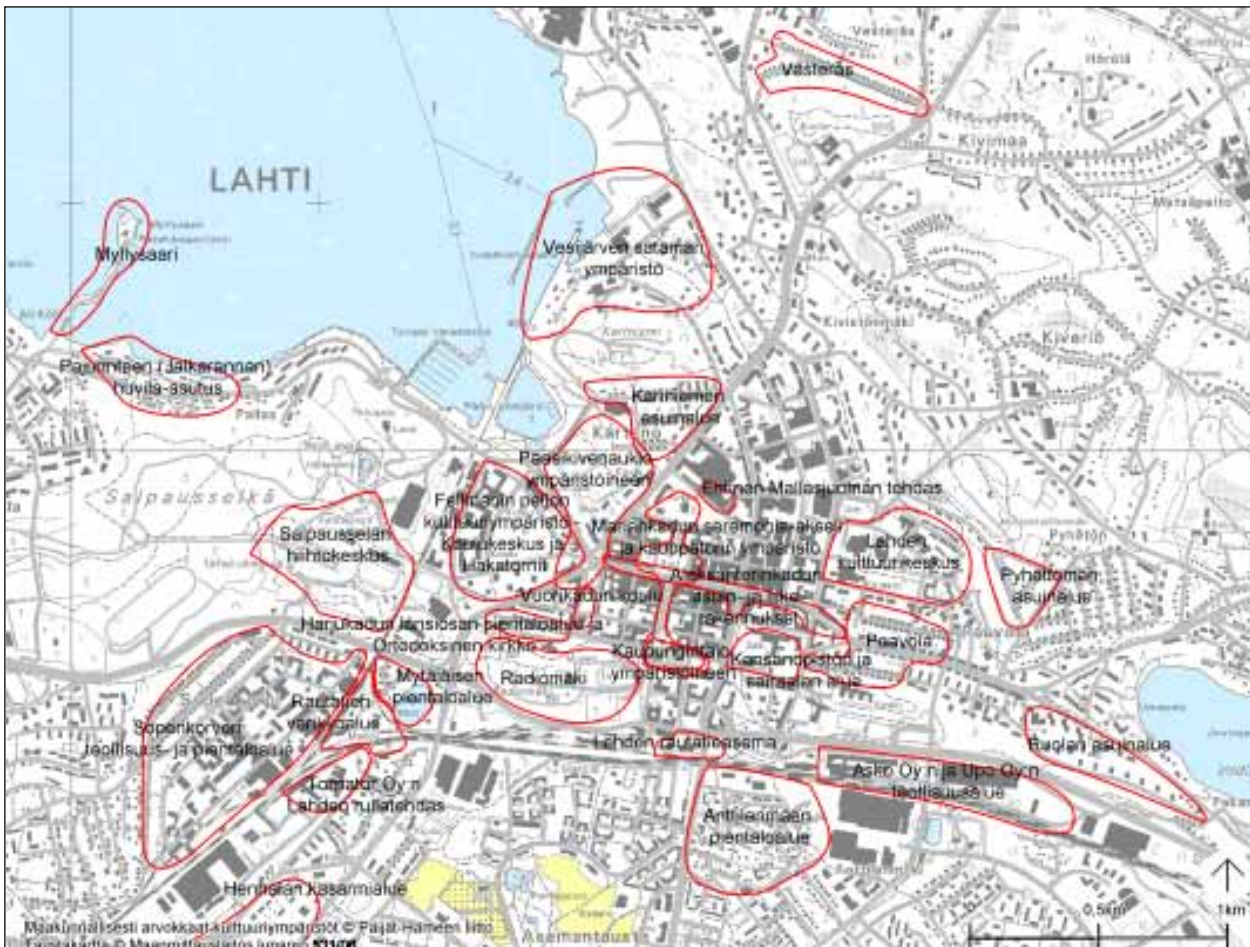
Asutusta Lahden ympäristössä on ollut pitkään. Renko-mässä sijaitsevaa Ristolaa pidetään Suomen todennäköisesti vanhimpana asuinpaikkana. Ensimmäisen kerran Lahti mainitaan historiallisissa lähteissä vuonna 1445, mutta kyläasutus lienee muotoutunut jo 1300-luvulla. Vuoden 1539 maakirjan mukaan Lahdessa oli 23 taloa. Turusta Viipuriin johtanut tärkeä keskiaikainen kauppareitti Ylisen Viipurin tie kulki Salpausselän halki ilmeisesti jo 1000-luvulla.

Lahteen keskiajalla muotoutunut kyläasutus sijaitsi Salpausselän pohjoispuolella, nykyisen keskustan paikkeilla. Se tuhoutui tulipalossa vuonna 1877, minkä jälkeen lääninarkkitehti Alfred Caween laati alueelle vuonna 1878 perustettua Lahden kauppalaan varten ruutuasemakaavan. Kaava on säilynyt rakenteeltaan, kuten tori- ja puistoalueiltaan sekä katuverkostoltaan suhteellisen hyvin. Kaavaan perustuva Mariankadun akseli toriaukioineen on kaupunkitilallisesti merkittävä ja Suomessa ainutlaatuinen. Caweenin ase-

makaava loi perusteet kaupungin myöhemmälle asemakaavoitukselle ja kaupunkirakenteen muotoutumiselle. Jälkimmäiseen vaikutti merkittävästi vuonna 1900 valmistunut Vesijärvi-Loviisa -rataosuus. Radan vaikutus näkyy arkkitehti Selim A Lindqvistin ja insinööri W. O. Lillen vuonna 1901 laatimassa asemakaavassa. Kaupungin eri toiminnot, kuten teollisuus ja eriarvoiset asuintontit sijoitettiin suhteessa rataan. Lindqvistin ja Lillen kaavalaajennus muodostui perusteeksi Lahden itäisten ja pohjoisten osien myöhemmälle kaavoitukselle.

Lahden edullinen sijainti houkutti teollisuutta 1860-luvulta lähtien. Riihimäki-Pietarin radan valmistuminen vuonna 1870 ja hyvät vesistökuikureitit mahdollistivat teollisuudelle otollisen toiminnan. Valmistuttuaan rata tarjosi suorat yhteydet sekä Helsinkiin että Pietariin. Erityisesti puunjalostusteollisuus etsiytyi Lahteen. Vesijärven pohjukkaan perustettiin saha ja sinne muotoutui rautatie-, satama- ja teollisuusalue, jossa oli mm. selluloosa- ja lasitehdas. Alueesta on sittemmin muodostunut vapaa-ajan alue, jota 2000-luvun puurakentamisen merkikohde Sibeliustalo hallitsee. Vanhimpana puunjalostusteollisuuden muistumana Lahdessa ovat radan varrella sijaitsevat Tornator Oy:n rullatehtaan rakennukset Hennalassa sekä Lahden teollisuuden nuorempaan vaiheeseen lukeutuvat Asko ja Upo Oy:n

LAHDEN KESKUSTAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

tehtaat.

Lahden kaupunkirakenne ja rakennuskulttuuri ovat monikerroksisia, mihin on vaikuttanut kaupungin eri osien 1900-luvun alkuvuosikymmeninä tapahtunut kaavoitus ja rakentaminen. Lahden tullessa kaupungiksi vuonna 1905, myös kaupungeilta vaaditut rakennusjärjestykset ovat ohjanneet rakentamista. Teollisuuden mukanaan tuoma vauraus näkyi kaavoituksen ja rakentamisen kautta tapahtuneessa kaupunkikuvan muotoutumisessa, jota 1910-luvulla luonnehdittiin suurkaupunkimaiseksi toreineen, puistoineen ja useine kivitaloineen.

Useampikerroksisten kivirakennusten rakentaminen lisääntyi kaupungissa voimakkaasti saavuttaessa 1910-luvulle. Rakentaminen käsitti 1910-luvulla mm. Mariankadun akselin päätteenä olevan arkkitehti Eliel Saarisen suunnitteleman vuonna 1912 valmistuneen kaupungintalon sekä arkkitehti Vilho Penttilän suunnitelmien mukaan vuonna 1913 valmistuneen KOP:n palatsimaisen pankkirakennuksen torin itälaidassa. Mariankadun akselin toisessa päässä ollut Lahden vuodelta 1890 ollut puukirkko purettiin vuonna 1977. Sen paikalla oleva arkkitehti Alvar Aallon suunnittelema Ristinkirkko muodostaa akselille komean sakraalin pääteaiheen, kaupungintalon muodostaessa toisen, maallista valtaa korostavan monumentin.

Muita 1900-luvun alun merkittäviä julkisia rakennuksia ovat mm. arkkitehti Valter Jungin ja Emil Fabritiuksen suunnittelema sähkölaitos vuodelta 1907 Vesijärvenkadulla ja kaupungininsinööri Kaarlo Tavastin suunnittelema Launeen pumppaamo Launeen alueella vuodelta 1909. Asuin- ja liikerakentamisesta 1910- ja 1920 -luvulla antaa edustavan kuvan kaupungintalon puistossa Harjukadun varrella oleva Mariankadun-Rautatienkadun välinen katunäkymä.

1920-luvulla Lahdessa oli rakentamisen suhteen korkeasuhdanne, jolloin myös kaavoitettiin uusia alueita ja täydennettiin vanhoja. Lahden kaavoitukseen Caweenin sekä Lindqvistin ja Lillen jälkeen osallistui mm. arkkitehti Carolus Lindberg, joka laati kaupungin uuden asemakaavan vuonna 1921. Se vahvistettiin vuonna 1924. Kaava rakentui monimutkaisiin katujen ja aukoiden yhdistelmiin. Vuonna 1935 Lindberg voitti Lahteen 1930-luvun alussa liitettyjen alueiden kaavoituskilpailun.

Merkittäviin kaavoittajiin Lahdessa 1920-1930 -lukujen vaihteessa lukeutuu viipurilainen arkkitehti Otto-Iivari Meurman. Suurimman työn kaavoittajana Lahdessa Meurman teki laatimalla Lindbergin vuoden 1924 asemakaavan läntisten ja itäisten osien muutokset. Rakenteellisesti ja rakennuskannaltaan Meurmanin kaavaan perustuvista alueista alkuperäisimmillään on säilynyt Paavolan pientaloalue Kymin tien, Karjalankadun ja Onnelantien varrella.

Kaupunginarkkitehti Kaarlo Könönen laati kaupungin itäisten ja läntisten osien uuden asemakaavan vuosina 1936-1937. Kaavasta muistuttavat Sopenkorven teollisuus- ja pientaloalue sekä Harjukadun länsiosan pientaloalue. Arkkitehti Carolus Lindbergin vuonna 1935 voittaman asemakaavakilpailun tuloksena syntynyt kaupungin eteläisten osien ase-

makaava vahvistettiin vuonna 1937. Jälleenrakennuskaudella rakentunut Launeen pientaloalue perustuu jälkimmäiseen kaavaan.

Kaupungin ensimmäisen yleisemakaavan laati Viipurista Lahteen siirtynyt asemakaava-arkkitehti Olavi Laisari vuonna 1946. Vuonna 1947 vahvistetussa kaavassa kuluminoituivat funktionalistiset kaupunki-ideat. Kaava ennusti mm. autoistumisen voimakasta kasvua ja keskustan muuttamista liikealueeksi ja asuinalueiden siirtymistä ”tytärkaupunkeihin”. Kaavoitusideoiden vaikutus näkyy mm. Lahden liikekeskustassa Aleksanterinkadun varrella ja lähiöiden muotoutumisessa.

Asuintalojen lisäksi rakentamisen korkeasuhdanteen aikana 1920-luvulla kaupungissa pystytettiin vuonna 1927 Lahden kaupunkikuvaan oleellisesti kuuluvat 150 metriä korkeat radiomastot, samana vuonna perustettua Yleisradion suurradioasemaa varten.

Lahti on ollut koko historiansa ajan nopeasti kehittyvä kaupunki. Rakennettuun ympäristöön vaikutti sekä välirauhan aikana tapahtunut rakentaminen että määrällisesti voimakas jälleenrakennuskauden aikainen rakennustoiminta. Siirtoväen lisäksi Lahteen siirtyi luovutetuilta alueilta tuotantolaitoksia, kouluja ja muita laitoksia. Sodan jälkeen Lahden väkiluku oli kasvanut noin neljänneksellä ja asuntojen tuottaminen oli kiireellisin tehtävä.

Keskeisiksi pientaloalueiksi asunnontarvetta tyydyttämään muodostuivat mm. Pyhättömän, Sopenkorven, Launeen ja Kerinkallion sekä Tapanilan ja Västeräsin pientaloalueet. Rakentamista tukivat useat teollisuuslaitokset ja liikkeet, kaupungin huolehtiessa kaavoituksesta. Tapanilaan ja Västeräsiin pystytettiin vuosina 1940-1942 ruotsalaisia ja Ruotsin tukemana Suomessa suunniteltuja pientaloja. Ensin mainitun alueen asemakaavan laati kaupungingeodeetti Lauri Kautto ja jälkimmäisen kaupunginarkkitehti Kaarlo Könönen.

1940-luvun lopun ja 1950-luvun lopun aika oli sodanjälkeisen Lahden aktiivisinta rakentamisen kautta. 1950-luvulla uusia alueita ei kaavoitettu, vaan vanhoja alueita täydennyskaavoitettiin. Vaikka 1950-luvulla rakennettiin määrällisesti paljon, tuotettiin ajanjaksona myös korkeatasoista arkkitehtuuria. Jälleenrakennuskauden kaupunkirakentamisen vaihe ilmenee Lahdessa voimakkaana ja leimaa-antavana.

Suurinpiin kohteisiin lukeutui Fellmanin pellon länsilaidalla sijaitseva Viipurista Lahteen siirtyneen ammattikoulun rakentaminen vuosina 1953-1956. Laajan korttelin käsittäneelle alueelle sijoitettiin ammattikoulun, kauppaopiston, kotiteollisuusopiston, teknillisen koulun ja puuseppäkoulun rakennukset. Lisäksi rakennettiin koulujen yhteiset tilat, joihin sijoitettiin juhlasali, uimahalli, voimistelusalit ja kirjasto. Koulukompleksin suunnittelijoina toimivat arkkitehdit Olli ja Eija Saijonmaa.

Jälleenrakennuskauden kerrostaloasuinalueista muistutavat mm. arkkitehtien Mauri Karkulahden ja Eino Tuompon suunnittelemat ns. Hakatornit (1951-1956) Fellmanin pellolla, koulukompleksin eteläpuolella. Jälleenrakennuskauden kerrostalorakentaminen näkyy myös voimakkaasti Fellmannin pellon eteläosassa Paasikivenaukiolla, jossa on 1940- ja 1950 -luvulla rakennettujen arkkitehtonisesti korkeatasoisten asuin- ja liiketalojen muodostama kokonaisuus. Fellmannin pellon kokonaisuuteen Paasikivenaukiolla liittyy myös Heikki ja Kaija Sirenin suunnittelema, vuonna 1954 valmistunut konserttitalo.

Olavi Laisaaren yleiskaavassa painotettiin myös puistoja ja vapaa-ajan alueita. Tästä ovat muistumana 1950-luvulla perustetut Fellmanipuisto ja Pikku-Vesijärven puisto. Puistoihin hankittiin myös lukuisia veistoksia.

Jälleenrakennuskaudella rakennettiin myös useita kansakouluja. Ajan moderneinta koulusuunnittelua edustivat mm. apulaiskaupunginarkkitehti Irma Kolsin suunnitelmien mukaan vuonna 1948 valmistunut Kivimaan koulu sekä vuonna 1950 valmistunut Kärpäsen koulu. Sotien jälkeen val-

Kuva 1. Rautatieasema. Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto. Tiina Rekola 2006.

mistuneista kouluista Kivimaan koulu oli ensimmäinen. Kolsi piirsi myös vuonna 1949 valmistuneen Vesijärvenkadulla sijaitsevan kaupungin virastotalon. Talon ullakolle rakennettiin taidehalli, jonne sijoitettiin Viipurin taidemuseon Lahteen saatu kokoelmaosa.

Parantuneet liikenneyhteydet ja keskustan korkeat tonttihinnat ohjasivat asutusta 1960-luvun alusta lähtien kaupungin laitamille ja keskustan alue muuttui enenevässä määrin toimistoalueeksi. Ajanjakson merkittävimpiin kaavoitus- ja rakentamishankkeisiin lukeutuu ns. Ruolan asuinalueen suunnitelma ja toteutus, joka perustui arkkitehti Olli Vahteran suunnitelmaan. Toinen 1960-luvun alun merkittävä lähiöhanke oli Mukkulan asuinalueen rakentaminen, josta vastasi arkkitehti Seppo Kasanen. 1970-luvun aluerakentamisen kohteista edustavan esimerkin tarjoaa 1970-luvun alussa rakentunut Liipolan lähiö, joka jatkoi aluerakentamisen perinnettä Lahdessa.

Lahdelle onkin ominaista eri kaavoitushankkeiden päällekkäisyys. Lahden rakennuskulttuurin nuoruudesta huolimatta kaupunkikuvassa on yhä selkeästi havaittavissa eri vuosikymmenien arkkitehtuuri- ja suunnitteluihanteet. Alueet

ovat seuraavassa pyritty ryhmittämään ajallisesti ja toiminnallisesti. Aluksi käsitellään keskustan alue, jota seuraavat pientalo- ja teollisuusalueet sekä lähiöt. Viimeisenä esitetään agraarit alueet.

Rautatieasema

Lahden rautatieaseman nykyinen asemarakennus on järjestyksessään kolmas. Vuonna 1935 valmistuneen tiilisen asemarakennuksen suunnitteli Valtionrautateiden arkkitehti Thure Hellström. Rakennuksen vieressä on samanikäinen tiilinen makasiinirakennus. Vuonna 1912 rakennettu ase-

Kuva 2. Mariankadun akseli ja ympäristö. LAKES/Suomen Ilmakuva Oy.

mapäällikön asuinrakennus perustuu valtionrautateiden arkkitehti Bruno Granholmin vuonna 1906 laatimiin tyyppipiirustuksiin. Useasti muutettua taloa ympäröivä puisto on rakennusta vanhempi. Sen lopullisesta suunnittelusta vastasi Albert Leidenius.

Ahtialan rautatieasema

Vuosina 1928-1932 rakennetulle Lahden ja Heinolan väliselle rautatielle sijoittuva Ahtialan asema valmistui vuon-

Kuva 3. Yhteiskoulu. Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto. Asko Eerola 1996.

na 1930. Asemalle rakennettiin asemarakennus, joka käsitti pysäkinhoitajan asunnon, yhden perheen asuintalon, saunan ja talous- sekä varastorakennuksia. Vuonna 1929 laaditut rakennuspiirustukset on signeeranut Valtionrautateiden huonerakennusosaston päällikkö Thure Hellström. Lahtelaisittain ainutlaatuinen asemakokonaisuus on säilynyt hyvin.

Mariankadun akseli ja kauppatorin ympäristö

Lääninarkkitehti Alfred Caweenin vuonna 1878 laatimaan ruutuasemakaavaan pohjautuva Mariankadun seremonia-akseli toriaukioineen on kaupunkitilallisesti merkittävä ja Suomessa ainutlaatuinen. Kaavassa akselin pohjoispään päätteeksi sijoitettiin kirkko ja kirkkotori. Vuonna 1890

Kuva 4. Entinen KOP:n pankkipalatsi. Henrik Wager 2005.

rakennettu Lahden puukirkko purettiin vuonna 1977. Sen paikalla oleva arkkitehti Alvar Aallon suunnittelema Ristinkirkko valmistui vuonna 1978. Aalto laati ensimmäiset luonnokset kirkkoa varten vuonna 1970. Kirkkotori on sijoitettu sivuun keskiakselista, Aallon halutessa rikkoa Mariankadun symmetrian. Akselin eteläpäässä sijaitsevan arkkitehti Eliel Saarisen suunnitelmien mukaan vuonna 1912 valmistuneen kaupungintalon paikka valikoitui arkkitehti Armas Lindgreniltä pyydetyn lausunnon perusteella. Lindgrenin mukaan seremonia-akselin eteläinen päätepiste vaatisi hallitsevan tornin. Ristinkirkko muodostaa seremonia-akselille komean sakraalin pääteaiheen, kaupungintalon muodostaessa toisen, maallista valtaa korostavan. Omilla mäilläään sijaitsevat rakennukset ovat kaupunkikuvaa voimakkaasti hallitsevia elementtejä.

Kirkon ja kaupungintalon ympärille muotoutui kaupunkikuvallisesti edustavat ympäristöt. Ristinkirkon länsipuolella sijaitsee arkkitehti Vilho Penttilän suunnitelmien mukaan vuonna 1899 valmistunut Lahden yhteiskoulu. Suomen ensimmäisiin uusgoottilaisiin koulurakennuksiin lukeutuva koulu muodostaa kirkon kanssa arkkitehtonisesti ja kaupunkikuvallisesti edustavan katunäkymän. Kaupun-

gintalon ympäristöä hallitsee sen itäpuolella avautuva puisto. Kaupungintalon vieressä Harjukadulla on säilynyt lisäksi 1910-1920 -luvulta oleva kivirakennusten muodostama katunäkymä.

Caweenin kaavaan perustuva toriaukio oli kaavoitettuun alueeseen nähden suuri. Toria reunustavat asuin- ja liikerakennukset muodostavat ajallisesti monikerroksisen ja arkkitehtonisesti korkeatasoisen kaupunkitilan. Torin itälaitea hallitsee vuonna 1913 valmistunut arkkitehti Vilho Penttilän suunnittelema entinen KOP:n graniitista rakennettu pankkipalatsi (Aleksanterink. 10 -Torik. 1). Sen pohjoispuolella sijaitsee Toritalona tunnettu asuin- ja liikerakennus, joka valmistui vuonna 1923 (Torik. 3 -Vapaudenk. 9 - Rautatie-nk. 26). Suunnitelmat laadittiin arkkitehti Eliel Saarisen toimistossa. Pääsuunnittelijana toimi ilmeisesti arkkitehti Frans Nyberg. Talon yksikerroksiseen keskiosaan sijoitettiin kauppahalli, jonka sivustoille sijoitettiin kolmikerroksiset rakennusosat. Talon nykyasu on vuodelta 1927, jolloin se korotettiin nelikerroksiseksi rakennusmestari Heikki Tiitolan suunnitelmien mukaan.

Torin muodostamaa kaupunkitilaa rajaavat etelässä Alek-

Kuva 5. Entinen Starckjohannin liiketalo. Henrik Wager 2005.

santerinkadun varrella sijaitseva arkkitehti Ole Gripenbergin vuosina 1950-1951 suunnittelema Pankinportin talo (Aleksanterink. 15) ja Aleksanterinkatu 13:n ja Mariankatu 21:n kulmassa sijaitseva Teräksentalona tunnettu arkkitehtien Jussi ja Toivo Paatelan suunnittelema asuin- ja liikerakennus vuodelta 1928. Teräksentaloa vastapäätä, Aleksanterin- ja Mariankadun kulmassa sijaitseva Hollolan Säästöpankin rakennuttama asuin- ja liikerakennus valmistui vuonna 1943 arkkitehti Jaakko Tähtisen suunnitelmien mukaan. Rakennukset muodostavat kaupunkikuvallisesti ilmeikkään ja arkkitehtonisesti korkeatasoisen toria etelässä rajaavan kaupunkikuvallisen näkymän.

Torin pohjoislaidassa, Marian- ja Vapaudenkadun kulmissa vastakkain sijaitsevat asuin- ja liikerakennukset muodostavat kirkkomäelle antavan porttiaiheen. Itäisempi ra-

Kuva 6. Kaupungintalo. LAKES/Manne Stenros 2004.

Kuva 7. Entinen tyttökoulu sekä asuin- ja liikerakennuksia 1910-luvulta. Henrik Wager 2005.

Kuva 8. Ortodoksinen kirkko. LAKES/Manne Stenros 2004.

ma punatiilinen entinen Lahden tyttökoulu. Se valmistui vuonna 1923. Koulua laajennettiin vuosina 1952 ja 1958 arkkitehti Irma Kolsin suunnitelmien mukaan. Koulun vieressä sijaitsee liikemies Juho Aholan rakennuttama ja arkkiteh-

kennuksista valmistui vuonna 1938 arkkitehti Arvo Muroman suunnitelmien mukaan. Läntinen rakennus on arkkitehti Väinö Vähäkallion vuonna 1928 suunnittelema. Sitä korotettiin vuonna 1954 arkkitehti Veikko Leistenin vuonna 1939 laatiman suunnitelman mukaisesti. Korotuksen loppulisista piirustuksista vastasi arkkitehti Kaarlo Könönen.

Toriaukion länsiosa varattiin Caweenin kaavassa kruunun käyttöön. Alatorina tunnettu alue on nykyisin pääosin puistona. Kauppatorin ja Alatorin välissä on Lahden kaupunginarkkitehti Arvi Lepikön suunnittelema yleinen käymälä vuodelta 1952. Se on ravintolakäytössä. Alatoria rajaa etelässä arkkitehtitoimisto Martta Martikainen-Ypyä, Ragnar Ypyä ja Veikko Malmion vuonna 1949 suunnittelema ja vuonna 1950 valmistunut Starckjohannin liiketalo (Aleksanterink. 8). Se oli valmistuessaan Lahden ensimmäinen itsepalveluun perustuva rautakauppa. Aleksanterinkadulle antava pilariston rytmittämä lasinen julkisivu antaa rakennukselle ilmapuutaa. Alatorin puoleinen tiilijulkisivu suunniteltiin osaksi Alatorin puistoa. Alatorin pohjoispuolella Vapauden- ja Rauhankadun itäkulmassa sijaitseva Kivi-Kotila valmistui vuonna 1911, arkkitehti Wivi Lönnin piirustusten mukaan. Rauhankadun puolella sijaitseva Puu-Kotila valmistui vuonna 1903. Se on Rajasen talon ja tallin ohella toinen kauppala-ajalta säilynyt puurakennus ensimmäisellä ruutukaava-alueella. Puu- ja Kivi-Kotilan vastaparina Vapaudenkadun ja Rauhankadun länsikulmassa sijaitseva arkkitehti Gösta Juslénin suunnittelema, vuonna 1939 valmistunut asuin- ja liikerakennus muodostaa torin länsiosan pohjoisreunaa rajaavan päätteen.

Kaupungintalo ympäristöineen

Lahdessa noudatettiin 1900-luvun alun julkisten rakennusten sijoittamisessa tarkkaa harkintaa. Kaupungintalo ajateltiin aluksi sijoitettavaksi Alatorille. Kaupungintalon sijoittamisesta pyydettiin lausuntoa arkkitehti Armas Lindgreniltä, joka painotti nykyistä paikkaa, Mariankadun seremonia-akselin päätteenä. Kaupungintalon suunnittelusta vuonna 1910 järjestetyn kilpailun voitti arkkitehti Eliel Saarinen ja kaupungintalo valmistui vuonna 1912. Kaupungintaloa laajennettiin kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen suunnitteleamalla eteläisivun sulkeneella laajennuksella vuonna 1935. Kaupungintalo on vaurioitunut useasti. Vuonna 1981 tapahtuneen tulipalon jälkeiset restaurointityöt tehtiin kaupungin teknisen viraston arkkitehdin Satu Päivärin suunnitelmien mukaan. Saarinen osallistui myös kaupungintalon itäpuolelta avautuvan puiston suunnitteluun, mutta sen suunnittelusta vastasi pääosiltaan kaupunginpuutarhuri Johan Laurila.

Kaupungintalon pohjoispuolella sijaitsevalla Harjukadulla on säilynyt Rautatienkadulle ulottuva 1910 ja 1920 -luvulla rakentunut kivitalojen muodostama katunäkymä, jonka läntisimpänä rakennuksena on Eliel Saarisen suunnittele-

titoimisto von Essen-Kallio-Ikäläinen suunnittelema asuin- ja liikerakennus vuodelta 1906. Aholan rakennusta seuraa Uuden Apteekin talona tunnettu asuin- ja liikerakennus. Viipurilaisen arkkitehti Paavo Uotilan suunnittelema rakennus valmistui vuonna 1912.

Harjukadun länsiosan pientaloalue ja ortodoksinen kirkko

Harjukadun länsiosassa sijaitseva pientaloalue rakentui kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen vuonna 1936 laatiman asemakaavamuutoksen mukaan. Alue sisältyi osana arkkitehti Otto-Iivari Meurmanin vuonna 1931 laatimaan Lahden läntisten osien asemakaavaan. Nauhamaisesti Harjukadun katulinjassa kiinni olevat rapatut ja pääosin kahden perheen talot on rakennettu vuosina 1937-1938, pääasiassa lahtelaisen rakennusmestari Pauli Leiskallion suunnitelmien mukaan. Rakennusten puutarhat ovat tonttien ta-kaosassa.

Harjukadun läntisenä päätteenä sijaitseva ortodoksinen kirkko valmistui vuonna 1955, arkkitehti Toivo Paatelan vuonna 1953 laatimien piirustusten mukaan. Arkkitehtuuriltaan kirkon on todettu muodostavan jatkumon 1920-luvun klassismille, nivoutuen rakennustaiteellisesti harmonisesti pelkistettyihin 1930-luvun lopussa rakennettuihin pientaloihin.

Vuorikadun koulu

Lahden kauppalan ensimmäinen kansakoulu valmistui vuonna 1902. Koulun suunnitteli arkkitehti Henrik Helin vuonna 1900. Kouluhallitus oli alkanut kiinnittää 1800-luvun lopusta lähtien huomiota koulujen hygieenisiin ja esteettisiin ominaisuuksiin. Nämä piirteet näkyvät Helinin suunnitelmissa mm. suurien ikkunoiden osalta, joita tarvittiin mahdollisimman suuren valonsaannin turvaamiseksi.

Uusrenessanssia edustavaa koulua laajennettiin kaksikerroksisella siipirakennuksella vuonna 1909 arkkitehti Uno Alancon suunnitelmien mukaan. Laajennuksesta vastannut toimikunta piti tärkeänä, että alkuperäistä julkisivua ei muutettaisi, minkä vuoksi ulkoasultaan pelkistetty laajennus sijoitettiin vanhan rakennuksen pohjoispuolelle. Koulua korjattiin ja entistettiin vuosina 1982-1983 alkuperäisiä piirteitä vaalien.

Koulu sijoittuu kaupunkikuvallisesti edustavalle paikalle, sen edustalla olevan puiston päätteeksi. Puisto liittyy Insinööri W.O. Lillen vuoden 1901 asemakaavaan. Lillen koulun eteen sijoittama puisto on oleellinen osa koulun kokonaisuutensa ympäristöstä.

Aleksanterinkadun asuin- ja liikerakennukset

Lahden keskusta-alueen rakennuskanta on vaihtunut use-

Kuva 9. Entinen Orimattilan kutomo. Henrik Wager 2005.

aan kertaan. Ydinkeskustan rakentumiselle leimallisena pidetään voimakasta kerroksellisuutta ja keskustaa on luonnehdittu osuvasti eräänlaiseksi kaupunkihistorian tihtymäksi. Aleksanterinkadun vanhemmat asuin- ja liikerakennukset antavat läpileikkauksen liikekeskustan rakennuskannan rakentumisesta viiden vuosikymmenen ajalta. Torin itäpuolen nuorempi rakennuskanta, kuten kauppakeskus ja uudet kaupan rakennukset tosin pirstaloivat muutoin yhtenäistä asuin- ja liikerakennusten muokkaamaa, ajallisesti monikerroksista ja arkkitehtonisesti laadukasta kaupunkikuvaa.

Muistumana useampikerroksisten kivirakennusten rakentamisen voimakkaasta lisääntymisestä 1910-luvulle saavuttaessa muistuttaa arkkitehti Vilho Penttilän suunnitelmien mukaan vuonna 1913 valmistunut entinen KOP:N graniittinen pankkipalatsi, joka dominoi kaupunkikuvaa torin ympäristössä (Aleksanterink. 10 - Torik. 1). Pankin Aleksanterinkadun puoleinen laajennus valmistui vuonna 1964 arkkitehti Viljo Revellin suunnitelmien mukaan (Aleksanterink. 10 - Rautatienk. 24).

Osa Aleksanterinkadun asuin- ja liikerakennuksista nivoutuu torin ympäristöön ja ne on esitetty Mariankadun seremonia-akselin käsittelyn yhteydessä. Käsitellyt rakennukset ovat arkkitehti Ole Gripenbergin Pankinportti (1950-1951), arkkitehtien Jussi ja Toivo Paatelan Teräksen talo (1928) ja arkkitehti Jaakko Tähtisen Hollolan Säästöpankin talo (1943) sekä arkkitehtitoimisto Martta Martikainen-Ypyä, Ragnar Ypyä ja

Kuva 10. As Oy Veljeskoti. Henrik Wager 2005.

Veikko Malmion vuonna 1950 valmistunut entinen Starckjohannin liiketalo kauppatorin lounaiskulmassa.

Aleksanterinkadulla sijaitseva entinen Orimattilan Kutomon tehdas-, liike- ja asuinrakennus muodostaa kaupunkikuvallisesti näyttävän päätteen (Aleksanterink. 2 - Lahdenk. 13). Se nivoutuu lisäksi Fellmanin pellon alueen jälleerakennuskauden muokkaamaan kaupunkiympäristöön. Arkkitehti Kaarlo Könösen suunnittelema, alun perin kak-

Kuva 11. Radiomastot ja ympäristö. LAKES 2004.

sikerroksiseksi suunniteltu vuonna 1934 valmistunut Orimattilan Kutomo korotettiin ja laajennettiin nykyiseen asuunsa vuosina 1941 ja 1946 Könösen suunnitelmien mukaan. Lahdenkadun puoleinen osa sai Könösen suunnitteleman nykyisen asunsa vuonna 1962.

Orimattilan Kutomon viereen valmistui vuonna 1936 arkkitehti Eino Forsmanin suunnittelema As Oy Lahti -niminen nelikerroksinen asuin- ja liikerakennus (Aleksanterink. 4). Myöhäistä klassismia edustava rakennus on harvoja tyyliinsä edustajia Lahdessa.

Aleksanterinkatu 16:n ja Vesijärvenkatu 20:n kulmassa sijaitseva arkkitehti Erkki Huttusen suunnittelema asuin- ja liiketalo vuodelta 1942 ja sen vieressä sijaitseva arkkitehti Väinö Vähäkallion vuonna 1931 suunnittelema Seurahuone (Aleksanterink. 14) jatkavat Aleksanterinkadun vanhemmille asuin- ja liikerakennuksille ominaista hillittyä vaikutelmaa. Seurahuone on tosin kärsinyt myöhemmistä julkisivumuutoksista. Huttusen suunnitteleman kuusikerroksisen rakennuksen kahdeksankerroksinen torni hallitsee Vesijärvenkadun ja Aleksanterinkadun risteysaluetta maamerkin tavoin.

Aleksanterinkadun itäpäässä sijaitsevat arkkitehti Unto Ojosen suunnittelemat suurikokoiset Olavinlinna (Aleksanterink. 29 - Kauppak. 3) ja As Oy Naapuri (Aleksanterink. 31 - Saimaank. 10) sekä As Oy Veljeskoti (Aleksanterink. 33) muodostavat kaupunkikuvallisesti näyttävän päätteen liikekadulle. Olavinlinna rakennettiin kaupungin virkaili-

Kuva 12. Mallasjuoma. Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto. Tiina Rekola 2006.

joiden asuintaloksi, jossa mm. kaupunginjohtaja asui. Rakennus valmistui vuonna 1950. As Oy Naapuri valmistui samanaikaisesti Olavinlinnan kanssa. Rakennukset muodostavat yhtenäisen kolmesta erottuvasta osasta koostuvan kivimuurin Aleksanterinkadun itäosassa. Olavinlinna ja As Oy Naapurin vastapäätä sijaitseva Kansantalo (Aleksanterink. 26 - Saimaank. 12) valmistui vuonna 1957 arkkitehti Sirkka Tarumaan piirustusten mukaan. Rakennuksen myöhemmästä laajennuksesta huolimatta se muodostaa 1950-luvulle palautuvan päätteen yhdessä Olavinlinnan ja As Oy Naapurin kanssa Aleksanterinkadun itäosassa.

Radiomäki

Vuonna 1926 perustettu Oy Suomen Yleisradio päätyi valitsemaan Lahden Salpausselän suurradioaseman paikaksi mm. kaupungin kaukonäköisen energiapolitiikan vuoksi. Suurradioasemaa tarvittiin, jotta valtakunnallisille radiolähetyksille saataisiin mahdollisimman kattava kuuluvuus. Sopimus aseman sijoittamisesta Lahteen allekirjoitettiin vuonna 1927 ja rakennustyöt käynnistyivät samana vuonna.

Maisemaa hallitsevaksi rakennetuksi elementiksi muodostuivat kaksi noin 300 metrin etäisyydellä toisistaan sijaitsevaa, 150 metriä korkeaa teräsristikkorakenteista radiomastoa. Mastot pystytti saksalainen toiminimi Lehman & Co. Vuonna 1928 mastojen väliselle alueelle rakennettiin Yleisten rakennusten ylihallituksen arkkitehdin Georg Wigströmin suunnittelema klassistinen suurasemarakennus. Uusi, tehokkaampi suurasemarakennus valmistui vuonna 1935 kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen suunnitelmien mukaan. Rakennuksessa toimii radio- ja tv-museo. Jatkosodan aikana Radiomäelle rakennettiin vartiotupa. Alueen koillisosaan rakennettiin vuonna 1945 radioaseman päällikön rakennus ja vartiotupaa laajennettiin.

Entinen Mallasjuoman tehdas

Vuonna 1912 perustetun Mallasjuoman kolmi- ja nel-

Kuva 13. Kansanopisto. Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto. Unto Tupala.

kerroksinen teollisuusrakennus valmistui samana vuonna. Arkkitehti Juho Nykäsen suunnittelema rakennus oli Suomen ensimmäinen ainoastaan mietojen mallasjuomien valmistusta varten suunniteltu panimo. Tehdasta laajennettiin arkkitehti Albert Koiviston suunnitelmien mukaan vuonna 1914 varasto- ja pullojenhuuhteluhuoneella. Seuraavana vuonna tehdasta laajennettiin kolmikerroksisella rakennusosalla itään päin ja rakennettiin nelikerroksinen mallastamo rakennusmestari Oiva Kolsin suunnitelmien mukaan. Tehdasta laajennettiin itään myös vuosina 1929 ja 1935. Edellisestä laajennuksesta vastasi arkkitehti Kaarlo Könönen ja jälkimmäisestä rakennusmestari Väinö Louhio.

Lahden kulttuurikeskus

Kannaksenkadun ja Kirkkokadun varrelle rakentunut Lahden kulttuurikeskus käsittää Lahden muotoiluinstituutin, aikuiskoulutuskeskuksen, teatterin ja kirjaston. Kulttuurikeskus muodostaa kaupunkikuvallisesti näyttävän elementin, joka hallitsee ympäristöään maamerkin tavoin.

Arkkitehti Jorma Salmenkiven suunnittelema muotoiluinstituutti rakennettiin betonielementeistä. Se valmistui vuonna 1976. Lautamuottien jälkien elävöittämän betonipinnan kanssa vuorottelevat ikkuna-aukot ja akryylilevyt. Muotoiluinstituuttia laajennettiin vuonna 1988 Salmenkiven suunnitelmien mukaan.

Kaupunginteatterista vuonna 1973 järjestetyn arkkitehtikilpailun voittivat arkkitehdit Pekka Salminen ja Esko Koivisto. Rakennus valmistui vuonna 1983. Betonijulkisivun massoittelu rakentuu eri kokoisina kertautuvaan rakenteseen, joka luo varjon ja valon efektin.

Vuonna 1987 valmistuneen aikuiskoulutuskeskuksen viisi vuotta aiemmin järjestetyn arkkitehtikilpailun voitti arkkitehti Arto Sipinen. Rakennus on Suomen ensimmäinen varsinaisesti aikuiskoulutuskeskukseksi suunniteltu rakennus. Kuutiomaisista volyymeistä koostuva rakennus sommiteltiin nousevaksi rakennelmaksi ja teatteritalon vastapariksi. Arkkitehtikilpailu käsitti myös kirjaston, joka valmistui Sipsen suunnitelmien mukaan vuonna 1990. Matalampana rakennuksena toteutettu kirjasto jatkaa aikuiskoulutuskes-

Kuva 14. Pellonkulma. Henrik Wager 2005.

kuksen arkkitehtuuria. Rakennusosat on sijoitettu ilmapasti pihojen ja aukoiden ympärille.

Kansanopiston ja sairaalan alue

Harjukadun päätteenä, kaupunkikuvallisesti näkyvällä paikalla, Juhakkalan harjun laella sijaitseva sairaalan ja kansanopiston alue käsittää kolme eri funktioita ja rakentamisajankohtansa laitossuunnitteluihanteita edustavaa rakennusta.

Alueen vanhimpaan rakennettuun kerrostumaan lukeutuu kansanopiston rakennus. Hämeenlinnalaisen arkkitehdin Henrik Helinin suunnittelema opisto rakennettiin kahdessa vaiheessa vuosina 1903 ja 1906. Vuonna 1910 valmistui arkkitehti Uno Alancon suunnittelema itäinen siipi. Helsingiläinen arkkitehti Elis Kaalamo vastasi opiston korotuksesta ja asuntola- ja luentosiiven rakentamisesta vuosina 1926-1927. Siipeä korotettiin vuonna 1948 arkkitehti Unto Ojosen suunnitelmien mukaan.

Uno Alancon suunnittelema vanha synnytyssairaala valmistui vuonna 1911. Rakennusta korotettiin kerroksella vuonna 1947 kaupungin arkkitehtiosaston suunnitelmien mukaan. Synnytyssairaala lopetti toimintansa vuonna 1970 toimintojen siirtyessä uuteen kaupunginsairaalaan. Rakennus on sittemmin ollut opetusikätyssä.

Kuva 15. Konserttitalo. Henrik Wager 2005.

Alueen suurin rakennus on vuonna 1955 valmistunut kunnallissairaalan kroonillisten tautien sairaala. Kaupungin rakennusosastolla suunnitellun kuusi ja seitsemän kerroksisen sairaalan piirustukset laati arkkitehti Irma Kolsi. Sairaala on laajennettu myöhemmin.

Paasikiven aukio

Kuva 16. Koulukeskus. Henrik Wager 2005.

alueen Lahden keskustan tuntumassa. Alueelle on muotoutunut Lahden kaupunkikuvalla ominainen arkkitehtonisesti ja toiminnallisesti monikerroksinen kaupunkiympäristö.

Alue kuului Lahden kartanoon, joka siirtyi maa-alueineen kaupungille vuonna 1919. Alueen vuonna 1924 vahvistetun asemakaavan laati arkkitehti Carolus Lindberg. Katujen ja aukioiden yhdistelmään rakentuneesta kaavasta muistuttaa risteysalueen avoin tila. Arkkitehti Otto-Iivari Meurmanin toteuttama, vuonna 1931 vahvistettu läntisten kaupunginosien kaavoitus rajautui Lahdenkatuun. Siinä kartanon alue oli merkitty puistoksi ja nykyinen risteysalue kortteleineen oLI nykyisenkaltainen. Kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen vuonna 1938 vahvistetussa kaavassa kaavan rakenne säilyi entisellään risteysalueella.

Kuva 17. Hakatornit. LAKES/Manne Stenros 2004.

Risteysalueen pohjoisosaa hallitsevat lahtelaisen arkkitehti Unto Ojosen suunnitelmien mukaan vuonna 1953 valmistunut yhdeksänkerroksinen asuin- ja liiketalo Pellonkulma ja Viipurista Lahteen siirtynyt arkkitehti Jalmari Lankisen vuonna 1945 suunnittelema ja vuonna 1947 valmistunut yhdeksänkerroksinen asuin- ja liikerakennus Suojalinna. Unto Ojosen suunnitteli vuonna 1949 Suojalinnaan jatkoksi vuonna 1951 valmistuneen kaupungin työntekijöille tarkoitetun asuinrakennuksen, joka jatkaa 1950-luvulla muotoutunutta kaupunkikuvaa Hollolankadulla. Rakennukset muodostavat porttimaisen kokonaisuuden Lahteen lännestä ja pohjoisesta saavuttaessa. Porttiaihe esiintyi jo insinööri W.O. Lillen vuodelta 1908 olevassa kaupungin läntisten osien asemakaavassa. Rakennukset ovat osa Fellmanin pellolle jälleenrakennuskaudella syntyneitä rakennettua ympäristöä.

Pellonkulman ja Suojan talojen länsipuolella sijaitseva, arkkitehtien Heikki ja Kaija Sirenin vuonna 1952 järjestetyn arkkitehtuurikilpailun voittoon perustuva, vuonna 1954 valmistunut konserttitalo Hollolankadun puoleisine kantavine pilaristoinen jatkaa modernia porttiaihetta. Konserttitalon kymmenkerroksinen musiikkiopiston osa jatkaa alueen tornitalojen muodostamaa ja kaupunkikuvaa hallitsevaa näkymää. Matalampi osa simpukanmuotoisine konserttitalin kattoineen puolestaan keventää konserttitalon vastakkaisella sivulla olevan linja-autoaseman ja kartanon päärakennuksen kanssa muutoin korkeiden rakennusten varaan rakentuvaa katutilaa.

Linja-autoasema valmistui vuonna 1939 kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen laatimien piirustusten mukaan. Kolmesta osasta koostuvaa rakennusta hallitsee 28 metriä korkea mainos- ja kellotorni. Lahden kartanon päärakennus-

sen rakennutti hovineuvos August Fellman vuosina 1897-1898 arkkitehti Hjalmar Åbergin piirustusten mukaan. Historiallisena museona olevaa rakennusta ympäröi avara puisto. Åberg suunnitteli yhdessä arkkitehti Toivo Salervon kanssa kartanolta näkymäetäisyydellä sijaitsevan Lahden lyseon. Lahdenkadun varrella sijaitseva koulu valmistui vuonna 1928. Vuonna 1963 valmistuneen lisärakennuksen suunnittelijana toimi arkkitehti Ahti Korhonen.

Fellmaninpellon kulttuuriympäristö

Lahden suurimpiin rakennushankkeisiin jälleenrakennuskaudella lukeutuu Fellmanin pellon länsilaidalla sijaitseva, Viipurista Lahteen siirtyneen ammattikoulukeskuksen rakentaminen vuosina 1953-1956. Korttelin käsittäneelle alueelle sijoitettiin ammattikoulun, kauppaopiston, kotiteollisuusopiston, teknillisen koulun ja puuseppäkoulun rakennukset. Lisäksi rakennettiin koulujen yhteiset tilat, joihin sijoitettiin juhlasali, uimahalli, voimistelusalit ja kirjasto. Rakennusten suunnittelusta vastasivat helsinkiläiset arkkitehdit Olli ja Eija Saijonmaa, jotka voittivat kaupungin

Kuva 18. Lahden mäet. Päijät-Hämeen liitto.

vuonna 1950 järjestämän arkkitehtuurikilpailun.

Avoimien pihojen ympärille sijoittuneiden rakennusten ympäristön väljyyttä lisää niiden itäpuolella avautuva puistoalue, joka rajautuu koulukeskuksesta näkymäetäisyydellä oleviin 1950-luvulla rakennettuihin, yhdeksänkerroksisiin Hakatorneiksi kutsuttuihin asuintaloihin. Kaupunkikuvaa maamerkin tavoin hallitsevat seitsemän väljästi sijoitettua tornitaloa rakennettiin vuosina 1951-1956 arkkitehti Mauri Karkulahden ja arkkitehti Eino Tuompon Kulutusosuuskuntien Keskusliiton asunto-osastolla laatimien suunnitelmien mukaan. Talot rakennutti kaupungin sosiaalista asuntotuotantoa varten vuonna 1941 perustettu Asuntokeskusosuuskunta Haka. Talojen eteläpuoleista maisemaa hallitsee Salpausselkä ja siellä olevat Suurradioaseman mastot.

Koulukeskuksen koillispuolella, Ståhlberginkadun ja Jalakarannantien risteyksessä sijaitseva urheilutalo nivoutuu Fellmanin peltoa rajaavaan, 1950-luvulla rakentuneeseen toiminnallisesti monikerroksiseen kokonaisuuteen. Vuonna

1957 valmistunut urheilutalo rakennettiin lahtelaisen arkkitehdin Unto Ojosen suunnitelmien mukaan. Rakennusta laajennettiin vuonna 1967 rakennusarkkitehtien Ossi Rajalan ja Ilpo Hälvän suunnitelmien mukaan. Koko aluetta koskevien suunnitelmien mukaan urheilutalo on poistumassa.

1950-luvun alun ja puolivälin aikana Fellmanin pellon ympärille rakentunut alue kuvaa edustavasti Lahdessa jälleenrakennuskaudella tapahtunutta sekä määrällisesti että laadullisesti suurta rakentamisen ajanjaksoa.

Salpausselän urheilukeskus

Salpausselän hiihtokeskusta ryhdyttiin rakentamaan vuonna 1922 onnistuneiden Holmenkollenin vuoden kisojen jälkeen. Hanketta ryhtyi kehittämään samana vuonna perustettu Lahden hiihtoseura ja sitä kannusti professori Lauri "Tahko" Pihkala. Hiihtostadionin paikaksi valikoitui Salpausselkä otollisten maasto- ja luonnonolosuhteiden vuoksi.

Norjalaisen insinööri Robert Pehrsonin suunnittelema ensimmäinen hyppymäki valmistui vuonna 1922. Nykyinen suurmäki (K 115) valmistui vuonna 1972. Arkkitehtien Sulo Järvisen ja Erik Liljebadin suunnittelema mäki palkittiin vuoden betonirakenteena vuonna 1971. Arkkitehti Väinö Castrénin suunnittelemat pienemmät mäet (K 90 ja K 64) valmistuivat vuosina 1977 ja 1978. Vuonna 1977 valmistuneen pääkatsomon suunnittelusta ja vuonna 1977 laaditusta alueen yleissuunnitelmasta vastasivat arkkitehdit Esko Koivisto ja Pekka Salminen sekä rakennusarkkitehti Juhani Siivola. Katsomo valittiin vuoden betonirakenteeksi vuonna 1977. Stadionin pohjoislaidalla sijaitseva arkkitehti Kosti Kurosen suunnitelmiin perustuva suuri halli valmistui 1981. Sitä laajennettiin vuonna 1994 arkkitehti Erik Liljebadin piirustusten mukaan. Arkkitehti Esko Hämäläisen suunnittelema mäkihyppykatsomon jatkeena oleva hiihtomuseo valmistui vuonna 1989. Sen vuonna 2000 valmistuneen laajennuksen suunnitteli Pekka Salminen.

Stadionin alkuperäiset rakennukset on purettu arkkitehti Carolus Lindbergin vuonna 1922 suunnittelemaa saunaa lukuun ottamatta. Stadionin itälaidalle siirretty sauna on kärsinyt myöhempien korjausten ja laajennusten vuoksi.

Kuva 19. Veturitalli. Henrik Wager 2005.

Vesijärven sataman ympäristö

Vesijärven pohjukkaan 1860-luvun lopussa syntyneestä teollisuudesta, vuonna 1870 Lahden radasta vedetystä pistoraiteesta ja satamasta sekä niihin liittyvästä liikenneympäristöstä on säilynyt alkuperäisestä viitekehksestään irrallaan olevia fragmentteja, kuten vuonna 1870 valmistunut asemarakennus ja puretun lasitehtaan savupiippu.

Asemarakennus on kahvilana. Sen itäpuolelle Karinien rinteeseen syntyneestä aseman ja sataman työntekijöiden asuinalueesta on säilynyt viisi asuinrakennusta. Laituri- ja satama-alue toimii suosittuna oleskelu- ja tapahtumapaikkana.

Vesijärven vilkkaan sataman lukuisista varhaisemmista teollisuusrakennuksista ovat säilyneet vuonna 1924 valmistunut tulitikkutehdas ja vuonna 1929 rakennettu margariinitehdas. Lahden Höyrysahan yhteyteen vuonna 1908 perustetun sulfaattiselluloosatehtaan rakennus on liitetty osaksi vuonna 2000 valmistunutta Sibeliustaloa. Arkkitehtien Kimmo Lintulan ja Hannu Tikan suunnittelema Sibeliustalo on merkittävä puurakennuskohde. Vuonna 1927 valmistuneesta lasitehtaasta on tehty rekonstruktio opiskelija-asuntolaksi.

Teollinen toiminta Vesijärvellä päättyi 1980-luvulla ja satamasta ja teollisuusalueesta on muotoutunut uusien asuinalueiden ympäröimä vapaa-ajan keskus, jonka aikaisempi teollisuus- ja liikennehistoriallinen luonne on muuttunut ja pääosin kadonnut. Satamarakenteet toimintoihin ovat säilyneet.

Rautatien varikkoalue

Riihimäki-Pietari -radan rakentamisesta tehtiin päätös vuonna 1867. Lahden rataosuus rakennettiin pääosin työllistämistöinä vuosina 1868-1869, jolloin Suomessa oli suuri nälänhätä ja työttömyys. Pääradasta Vesijärven satamaan erkaneva sivuraide sisältyi rakennustöihin. Liikenteelle päärata avattiin vuonna 1870.

Junaliikenteen tarpeita varten perustettiin Mytjäjärven tuntumaan varikkoalue. Rautatien vaatimien rakennusten lisäksi sinne rakennettiin mm. asuintalo, koulu, sauna ja useita talousrakennuksia varikkoalueella työskenteleviä ihmisiä varten. Varikkoalueen laidalla sijaitsevat vuonna 1900 valmistuneet asuintalo talousrakennuksineen ja koulu ovat säilyneet ulkoasultaan hyvin. Mytjäjärven rannalla sijaitsevan saunan iästä ei ole varmuutta, kuten ei myöskään radan varrella olevasta ratavartijan asuinrakennuksesta.

Tiiliornamentiikalla koristellun, kaarevan veturitallin vanhimmat osat ovat varikon perustamisen ajalta vuodelta 1868. Nuorin rakennus varikkoalueella on tiilinen vesitorni. Se rakennettiin vuonna 1957 Valtionrautateiden arkkitehdin Jarl Ungernin mahdollisesti vuonna 1948 laatimien tyyppipiirustusten mukaan.

Varikkoalue, sen eteläpuolella sijaitseva Tornatorin rullatehtaan alue ja pohjoispuolella sijaitseva Mytjäjärven pientaloalue sekä lännessä sijaitseva Sopenkorven teollisuus- ja asuinalue muodostavat ajallisesti ja toiminnallisesti monikerroksisen ja hyvin säilyneen, toisiinsa nivoutuvan kokonaisuuden.

Tornator Oy:n rullatehdas

Tornator Oy:n Lahden rullatehdas perustettiin Hennalaan vuonna 1887 hyvien rautatie- ja vesiyhteyksien äärelle. Rullatehdas lakkautettiin vuonna 1952. Hennalan kasarmialue sijaitsee tehtaan eteläpuolella. Teollisuusrakennukset ovat osittain vuokrattuina ulkopuolisille ja osittain tyhjiillään. Tehdasalue on Stora Enson omistuksessa. Uusissa tuotantorakennuksissa on toiminut aalto- ja pakkaustehtas vuodesta 1963.

Kuva 20. 1910- ja 1970-luvulla rakennettuja kasarmeja. Henrik Wager 2005.

Vuonna 1887 valmistunut kaksikerroksinen tehdas siipirakennuksineen oli Suomen ensimmäinen tiilirakenteinen rullatehdas. Tehtaan palossa vuonna 1917 tuhoutuivat mm. sorvisalit, blokkauosasto ja kuivausullakko. Tehdasalueen rakennuksia tuhoutui myös vuonna 1935 tapahtuneessa tulipalossa. Tehdasta palo ei vahingoittanut.

Tehdasta laajennettiin etelään sorvaamon kuivaamorakennuksella ja pohjoiseen hiomolla sekä teknillisen toimiston käsittäneellä laajennuksella vuonna 1948. Laajennukset muodostavat tehtaan nykyisen julkisivun Rykmentinkadulle päin. Vuonna 1887 valmistuneet ja palossa säilyneet rakennusosat ovat jääneet tehdasalueen pihan puolelle, jossa ne ovat yhä havaittavissa.

Rullatehtaan viereen rakennettiin vuonna 1945 nelikerroksinen ikkunoita, Inso-ovia ja Enso keittiökaluksista valmistanut puusepäntehtas. Tiilinen rakennus on säilynyt alkuperäisellään. Rulla- ja puusepäntehtaan väliin rakennettiin molempien tehtaiden energiantarpeesta huolehtinut höyrykeskus vuonna 1946.

Tehdasalueen pohjoispuolella sijaitsevassa puistomaisessa ympäristössä sijaitsee vuonna 1888 valmistunut rullateh-

Kuva 21. Sopenkorven teollisuusaluetta. Henrik Wager 2005.

taan isännöitsijän asuinrakennus, jota korotettiin vuonna 1935. Tehtaan työntekijöiden asuinrakennukset on purettu.

Rullatehdas ja siihen liittyvä nuorempi puusepäntehdas muodostavat ajallisesti monikerroksisen ja toiminnallisesti monipuolisen teollisuusympäristön. Miljööseen kuuluva isännöitsijän asunto piharakennuksineen ja niitä ympäröivä puistomainen miljöö edustavat muuttuneinkin 1800-luvun lopulla ylemmille toimihenkilöille rakennettua ympäristöä. Alue ympäristöineen on osoitettu uudessa asemakaavassa pääosin asuinkäyttöön. Uudessa asemakaavassa on säilytetty osa entisestä rulla- ja puusepäntehtaasta sekä talli-varastorakennus, kurusäiliö, savupiippu, isännöitsijäntalo puistoineen, neljä pientaloa ja kerrostalo. Teollisuusrakennusten käyttötarkoitus on muuttunut.

Hennalan kasarmialue

Hennalan kasarmialuetta ryhdyttiin rakentamaan vuonna 1911. Vaikuttimena kasarmialueen perustamiseen oli Helsingin ympäröiminen suurin maa- ja merilinnottein. Kasarmialueen päärakennusvaihe oli vuosina 1912-1913. Siitä muodostui Helsingin ja Viipurin varuskuntien jälkeen Suomen suurin venäläinen varuskunta. Alueelle rakennettiin kolme kasarmia, kymmenen henkilökunnan asuinrakennusta, esikunta- ja huoltorakennuksia, ortodoksikirkko ja pieni kappeli hautausmaineen. Kirkko ja osa asuinrakennuksista jäivät kesken. Kirkko muutettiin vuonna 1924 sotilaskodiksi arkkitehti Carolus Lindbergin suunnitelmien mukaan.

Kuva 22. Sopenkorven asuintaloja. Henrik Wager 2005.

Kasarmialue siirtyi Tampereen rykmentin hallintaan vuonna 1920. Se oli toiminut samana vuonna venäläisten keskitysleirinä ja vuonna 1918 kansalaissodan jälkeen punaisten vankileirinä. Kasarmialueen puisto perustettiin Tampereen rykmentin aikana.

Aluetta on täydennysrakennettu eri aikoina. 1950-luvun puolivälissä rakennettiin neljä vaaleaa kerrostaloa ja 1970-luvulla rakennusmateriaalina oli punainen tiili. Uudet kerrostalot ovat mittakaavaltaan ja julkisivumateriaaliltaan sopuisuudessa alkuperäisten kolmikerroksisten kasarmien kanssa.

Sopenkorven teollisuus- ja pientaloalue

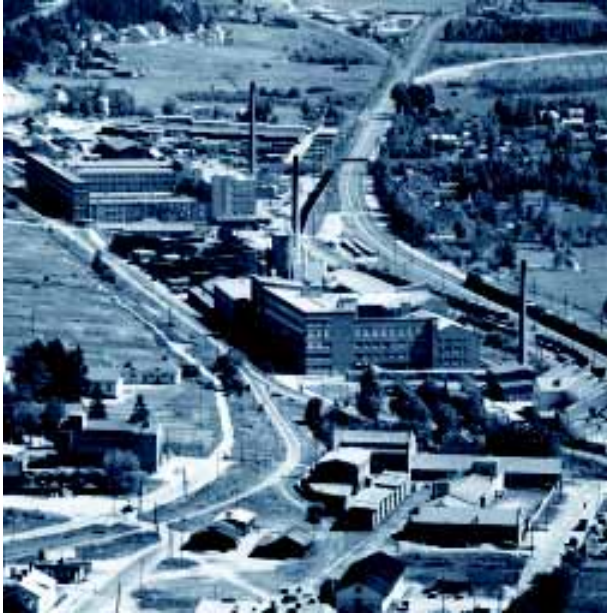
Kuva 23. Mytjääisten pientaloaluetta. Henrik Wager 2005.

Kaupunki oli hankkinut Sopenkorven alueen omistukseensa teollisuusalueeksi vuonna 1912. Arkkitehti Carolus Lindberg laati tehdas- ja asuinalueen asemakaavan vuonna 1922. Alueen rakentuminen alkoi kuitenkin varsinaisesti vasta kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen vuonna 1937 laatiman kaavan jälkeen. Alueen kaava rakentuu tehdasaluetta halkovien suorien katujen varaan, joiden väliin teollisuuskorttelit jäävät. Pääosin 1940-luvulle palautuvat tiiliset tuotantorakennukset sekä nuorempi teollisuusrakentaminen nivoutuvat luontevasti toisiinsa.

Sopenkorven ensimmäisiin tuotantolaitoksiin lukeutui vuonna 1914 valmistunut teurastamo ja karjapörsä. Rakennuksia laajennettiin voimakkaasti 1940-1960-luvuilla arkkitehti Frans August Virran suunnitelmien mukaan. Teurastamon lisäksi Sopenkorpeen sijoittui mm. Järvisen sukutehdas, jonka uudet tehdasrakennukset ovat Kaarlo Könösen vuonna 1939 suunnittelemat. Rakennuksia on korotettu ja laajennettu useaan otteeseen Könösen suunnitelmien mukaan. 1940-luvun puolivälissä rakennettiin Vakiopuu Oy:n ja Sopenkorpi Oy:n huonekalutehtaat. Laajennettujen tuotantorakennusten nykyasu on 1950- ja 1960-luvuilta. Tehdasaluetta maamerkin tavoin hallitseva viljasiilo valmistui vuonna 1972. Alueen länsiosassa sijaitsevan kymmenkerroksisen siilon suunnitteli SOK:n rakennusosastolla arkkitehti Pauli Lehtinen.

Teollisuusalueen lounais- ja luoteispuolella Harjunalustankadun, Vuotiankadun ja Okeroistentien varrella sijait-

seva Sopenkorven pientaloalue perustuu teollisuusalueen tapaan Kaarlo Könösen vuonna 1937 laatimaan kaavaan. Asuinalueen kaavoitus liittyi kaupungin läntisten osien laajempaan kaavoitukseen vuosina 1936-1937. Sopenkorven asuintontit kuuluivat kaavan pienimpiin. Asuinalue rakentui vuosina 1939-1941. Suorien katujen varrella nauhamai-

Kuva 24. Askon ja Upon teollisuusalue. Lahden kaupunginmuuseon kuva-arkisto. Erkki Halme 1958.

sesti sijaitsevien rapattujen ja vuorattujen yhden ja kahden perheen talojen suunnittelijoina oli lahtelaisia rakennusmestareita. Rakennukset ovat säilyneet ulkoasultaan hyvin.

Asuinalueen länsipuolella sijaitseva, 1900-luvun alussa vapaasti rakentunut Kärpäsenmäen pientaloalue on muuttanut luonteeltaan voimakkaasti uudisrakentamisen myötä. Vanhaa, alkuperäisellään olevaa rakennuskantaa on vanhojen teiden varsilla ja Sopenkorven suuntaan antavalla rinneellä, mutta se on jäänyt uudisrakentamisen puristuksiin.

Kuva 25. Mukkulan kartano. LAKES/Juha Tanhua 2004.

Mytjäisten pientaloalue

Lahden kauppalaan vuonna 1901 liitettyä Mytjäistä on kaavoitettu useaan otteeseen. Lopullinen tonttijako ilmenee vuonna 1911 vahvistetusta kaavasta. Alueen itäpuolella sijaitsevan Mytjärven ympärille oli rakentunut melko vapaasti 1930-luvulle mennessä pieni vuokratonttialue, jossa asui etupäässä tehtaiden työväestöä. Lahtelaisten rakennusmestareiden suunnittelemat, pääosin 1900-1930 -luvuilla rakennetut pientalot talousrakennuksineen sijaitsivat lähellä toisiaan alueen halki kulkevan tien varrella antaen tiiviin vaikutelman. Rakennukset ovat säilyttäneet pääosin alkuperäisen ulkoasunsa. Alkuperäisestä alueesta on säilynyt Mytjärven lännenpuoleinen osa. Mytjäisten eteläpuolella sijaitsee rautatien varikkoalue.

Asko Oy:n ja Upo Oy:n teollisuusalue

Valtatie 12:n ja rautatien rajoittamalle suurelle teollisuusalueelle on muotoutunut eri-ikäisten, punatiilisten teollisuusrakennusten kudelma, joka hallitsee maamerkin tavoin Lahden sisääntuloväylänä idästä päin saavuttaessa.

Askon Lahden huonekalutehtaan perusti August (Aukusti) Avonius vuonna 1918. Lahden Puuseppätehtaan aloittanut yritys muutti nimensä Asko Oy:ksi vuonna 1931. Tehdas toimi aluksi Vesijärvenkadulla, mutta Avonius osti nykyisellä teollisuusalueella sijainnen tontin vuonna 1927 ja uusi 70 metriä pitkä tehdasrakennus valmistui seuraavana vuonna. Tehtaalla tehtiin laajennuksia jo 1930-luvulla. 1940-luvun lopun ja 1960-luvun alun välisenä aikana tehdyistä laajennuksista vastasi lahtelainen arkkitehti Unto Ojonen. Tällöin teollisuusalue sai aikakauden suomalaista teollisuusarkkitehtuuria edustavan yhtenäisen punatiilisten tehdasrakennuksista koostuvan ilmeen.

Vuonna 1937 Avonius perusti Upo Oy:n, joka valmisti mm. hetekoita ja sittemmin kodinkoneita. Helsingiläinen rakennusmestari Jaakko Asikainen suunnitteli Askon tehtaiden itäpuolelle vuonna 1939 Upon kolmikerroksisen punatiilisen teollisuusrakennuksen. Tehtaan itäpuolelle sijoitettiin helsinkiläisten arkkitehtien Bertel Liljequistin ja Arne

Kuva 26. Myllysaari. LAKES/Manne Stenros 2004.

Helanderin vuonna 1945 suunnittelema nelikerroksinen valimo ja pannuhuone. Unto Ojonon suunnitteli vanhan tehtaan ja valimon väliin 1950-luvun alussa valmistuneen kolmikerroksisen laajennuksen ja niiden eteläisivustalle nelikerroksisen osan. Nuoremmista teollisuus-, varasto- ja myymälähalleista huolimatta tehdasalue on säilyttänyt 1940-1960 -lukujen aikaisen punatiilien teollisuusrakennusten hallitseman ilmeensä.

Mukkulan kartano

Mukkulasta on mainintoja 1400-luvulta. Kaupunki osti kartanon maa-alueineen vuonna 1959. Päärakennus on rakennettu ilmeisesti 1700-luvulla. Alun perin yksikerroksista rakennusta korotettiin 1800-luvun puolivälissä, jolloin siihen lisättiin myös ristipäädyt. Aumakatto muutettiin mansardikatoksi vuonna 1937. Lukuisista piharakennuksista on säilynyt kaksi kavaljeerirakennusta, työnjohtajan asunto, kartanoalueelle johtavan tien varrella oleva porttitorni ja Vesijärven rannalla oleva sauna. Kartanon puisto on perustettu ilmeisesti 1790-luvulla.

Enonsaaren huvila-asutus

Enonsaari muotoutui lahtelaisten kesänviettopaikaksi 1900-luvun alussa ja saaren eteläosaan syntyi monimuotoisen luonnon ympäröimä, usean huvilan käsittävä huvilamyljöö. Rakennustaiteellisesti arvokkaimpana kokonaisuutena pidetään Enonkärkeä (Angervola). Lahtelainen arkkitehti Uno Alanco suunnitteli pankinjohtaja Angervolle vuonna 1909 alkuperäisellään säilyneen päärakennuksen, rantasaunan ja uimahuoneen käsittävän huvilakokonaisuuden.

Pajurinteen (Jalkarannan) huvila-asutus

Kaavoittamattomalle maalle muotoutunut Pajurinteen huvila-asutus rakentui pääosin 1910-1930 -lukujen välisenä aikana. Rakennukset sijoituivat sekä Vesijärven rantaan että sen tuntumasta kohoavaan jyrkkään pohjoisrinteeseen, jonka editse Jalkarannantie kulkee. Suurin osa rannan huviloista on purettu, mutta pohjoisrinteessä on säilynyt useita, toistensa lähetyvillä olevia suurehkoja huviloita. Osaa niistä on peruskorjattu melko voimakkaasti ja alueelle rakennetut uudisrakennukset ovat mittakaavaltaan vieraita alueen vanhempaan rakennuskantaan nähden.

Myllysaari

Pajurinteen huvila-asutuksen lähetyvillä sijaitseva Myllysaari on ollut lahtelaisten virkistysalueena 1900-luvun alusta lähtien. Myllysaaren virkistysympäristö on säilyttänyt 1900-luvun alun ilmeensä ja luonteensa. Saaren pohjoisosassa sijaitseva Lahden Purjehdusseuran paviljonki valmistui vuonna 1910 lahtelaisen arkkitehdin Uno Alancon

Kuva 27. Kariniemen paritaloja. Henrik Wager 2005.

Kuva 28. Anttilanmäkeä. LAKES/Manne Stenros 2004.

Kuva 29. Kerinkallion pientaloalue. Henrik Wager 2005.

piirustusten mukaan. Rakennukseen tehtiin pieniä muutoksia 1920- ja 1930 -luvulla, jolloin mm. pohjoinen ja eteläinen avoveranta lasitettiin.

Kariniemen asuinalue

Kariniemen pientaloalueen katulinjaukset palautuvat arkkitehti Carolus Lindbergin laatimaan asemakaavaan vuo-

delta 1922. Korttelijako ja rakennusten massoittelu perustuvat puolestaan arkkitehti Otto-Iivari Meurmanin vuonna 1931 laatimaan Lahden läntisten osien asemakaavaan.

Suurin osa alueen suurehkoista puolitoistakerroksisista rapatuista paritaloista ja kolmikerroksisista pienkerrostaloista on rakennettu vuosina 1938-1945 lahtelaisen rakennusmestarin Pauli Leiskallion suunnitelmien mukaan. Rakennukset on sijoitettu melko kookkaille tonteille pitkä julkisivu kadulle päin.

Kariniemenkadun itäpäässä sijaitseva arkkitehti Elsa Arokallion suunnittelema Johanna-koti valmistui vuonna 1953 vanhainkodiksi. Rinteessä sijaitseva rakennus asemoituu harmonisesti pientalojen ja aiemmin rakennettujen kerrostalojen väliin. Vuosien 1941-1954 välisenä aikana rakennetut kerrostalot nivoutuvat luontevasti hieman nuorempaan pientaloalueeseen.

Korkean harjun kupeessa sijaitseva alue rakennuksineen on säilynyt alkuperäisellään. Alueen vehreyttä lisää Lahden lyseolle johtavaa Tarinakatua reunustava koivukuja.

Kuva 30. Kymintietä. Henrik Wager 2005.

Anttilanmäen pientaloalue

Anttilanmäki liitettiin Hollolasta Lahteen alueliitoksen yhteydessä vuonna 1933. Alue alkoi rakentua jo 1900-luvun alussa jyrkähkön Anttilanmäen laelle ja rinteille vähävaraisen väestön hakeutuessa taajaman ulkopuolella sijainneille, kaavoittamattomille huokeille tonteille. Huolimatta melko vapaasta rakentamisesta muodostavat asukkaiden itsensä rakentamat talot mittakaavaltaan ja rakennusmateriaaleiltaan yhtenäisen rakennetun kokonaisuuden. Pienehköt asuinrakennukset ulkorakennuksineen ovat sijoittuneet kaapeiden ja mutkittelevien katujen varsille lähelle toisiaan, muodostaen tiiviin pienimittakaavaisen kokonaisuuden. Voimakas uudisrakentaminen on osittain rikkonut kokonaisuutta.

Anttilanmäen lounaislaidalla sijaitseva Anttilanmäen koulu valmistui vuonna 1911 lahtelaisen arkkitehti Uno Alancon

suunnitelmien (1910) mukaan. Rakennusta laajennettiin ja sen ulkoasua muutettiin vuonna 1934. Muutostöistä vastasi arkkitehti Erkki Nupponen. Arkkitehti Erik Liljeblad laati vuonna 1967 valmistuneen lisäsiiven piirustukset.

Anttilanmäen eteläpuolella sijaitsevat Kerintie ja Leantie perustuvat kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen Kerinkalliolle vuonna 1945 laadittuun asemakaavaan. Teiden varrella nauhamaisesti sijaitsevat jälleenrakennuskauden puolitoistakerroksiset pientalot nivoutuvat Kerinkallion pientaloalueeseen.

Kuva 31. Launeen pientaloja Närekadulla. Henrik Wager 2005.

Kerinkallion pientaloalue

Kerinkallion pientaloalue perustuu kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen vuonna 1945 laatimaan asemakaavaan. Alueelle kaavoitettiin 79 omakotitalo- ja 10 kerrostalotonttia. Puolitoistakerroksiset, pääosin Itä-Hämeen Maanviljelysseuran tyyppitalopiirustuksiin perustuvat pientalot sijaitsevat nauhamaisesti aluetta halkovien suorien katujen molemmin puolin. Suurehkoilla tonteilla on piharakennuksia. Suurin osa taloista on rakennusmestari Erkki Toivosen suunnittelema. Alkuperäisellään säilynyt alue rakennettiin pääosin vuosina 1946-1948. Ajanjakso lukeutuu Lahden vilkkaan rakentamisen vuosiin.

Etelä-Paavola (Puu-Paavola)

Lahdessa tarvittiin 1920-luvulla runsaasti uusia tontteja. Insinööri O.W. Lillen ja arkkitehti Selim A. Lindqvistin vuonna 1901 laatiman asemakaavan suurikokoiset ja maastoon hankalasti sijoittuvat asuintontit eivät enää soveltuneet 1920-luvun tarpeisiin. Arkkitehti Otto-Iivari Meurman laati vuonna 1927 asemakaavamuutoksen kaupungin itäisille osille. Kaavassa hän pyrki saamaan katukuvaan sekä vaihtelevuutta että sulkeutuneisuutta. Kaava rajautui etelässä Kymintiehen, idässä kaupungin rajaan, pohjoisessa Kirkkokatuun ja lännessä Loviisa-Vesijärvi -rataan.

Kuva 32. Lahden pumppuasema. Henrik Wager 2005.

Paavolan kaupunginosassa sijaitsevat Kymintie, Karjalankatu ja Onnelantie rakennuksineen perustuvat Meurmanin vuoden 1927 asemakaavamuutokseen. Aikaisemmissa asemakaavoissa määriteltyjen Karjalankadun ja siitä haarautuvien Oiko- ja Aleksanterinkadun linjaukset muodostivat keskeisen osan Meurmanin kaavasta. Pitkäjulkisivu kadulle päin sijoitetut talot muodostavat sekä yhtenäisen katukuvan että suojaisan muurin niiden takana sijaitseville puutarhakaupunkiaatteen mukaisille puutarhoille.

Katuverkko muodostui suorakulmaiseksi ja korttelit sijoitettiin pitkittäin. Kaavassa noudatettu puutarhakaupunkiaate on havaittavissa Kymintien pientalojen takana olevilla vihervyöhykkeillä. Meurmanin kaavoittaman Paavolan kaduista Kymintie on ainoa, jolla koko alkuperäinen rakennuskanta on säilynyt. Talot ovat lahtelaisten rakennusmestareiden suunnittelema. Karjalankadun varrella sijaitsevat rapatut pienkerrostalot muodostavat suojaisan muurin niiden takana sijaitseville Kymintien ja Onnelantien pientaloille ja niiden puutarhakaupunkiaatteen mukaisille puutarhoille. Kymintien ja Karjalankadun lisäksi Onnelantie on säilyttänyt pääosin Meurmanin vuonna 1927 laatimaan kaavaan perustuvan ilmeensä. Nauhamaisesti tien molemmin puolin sijaitsevat suurehko usean perheen talot on rakennettu suurimmalta osin vuosina 1928-1936. Niiden suunnittelijoina toimi lähinnä lahtelaisia rakennusmestareita. Onnelantien läntisenä päätteenä on lahtelaisen ra-

Kuva 33. Tapanilan pientaloja. Henrik Wager 2005.

kennusmestari Oiva Kolsin vuonna 1922 suunnittelema esikoislestadiolaisten entinen rukoushuone.

Launeen pientaloalue, pumppuasema ja vaivaistalo

Launeen pientaloalueen ensimmäisen asemakaavan laati arkkitehti Carolus Lindberg vuonna 1936. Kaava liittyi vuoden 1933 alueliitoksella Lahteen liitettyjen alueiden kaavoitukseen. Alueen katulinjaukset perustuvat yhä pääosin Lindbergin kaavaan. Ensimmäiset rakennukset rakennettiin vuosina 1944-1945. Mustamäenkadulla ja Pajusillan- kadulla nauhamaisesti sijaitsevat kahden perheen asuinrakennukset ovat säilyneet ulkoasultaan pääosin hyvin. Muutokset koskevat lähinnä ikkunoita ja pienehköjä laajennuksia.

Pinta-alaltaan suuren alueen rakentaminen saatettiin loppuun 1950-luvun kuluessa. Laune lukeutui laajimmin kasvaneisiin omakotitaloalueisiin Lahdessa vuosin 1945-1955. Tyypitalovaltainen alue on rakentunut yhtenäisesti. Alueella on jonkin verran uudisrakentamista. 1950-luvun rakentamisvaiheesta antavat edustavan kuvan Närekadulla nauhamaisesti sijaitsevat hyvin säilyneet puolitoistakerroksiset pientalot.

Launeen pientaloalueeseen nivoutuu Lahden teollisuus-, sairaanhoito- ja kouluhistoriaan kuuluvia rakennettuja kokonaisuuksia. Alueen keskivaiheilla, Launeentien varrella sijaitsee kaupungininsinööri Kaarlo Tavastin vuonna 1909 suunnittelema Lahden vesilaitoksen ensimmäinen pumppuasema sitä ympäröivine puistoineen. Lähettyvillä sijaitseva apulaiskaupunginarkkitehti Irma Kolsin suunnitelmien mukaan vuonna 1948 valmistunut Launeen väliaikainen koulu oli mahdollista muuttaa esim. asuin- tai terveystaloksi. Rakennus on nykyisin kirjastona.

Launeen kaakkoisosassa sijaitsee Lahden vanhimman tii- litehtaan asuinrakennus. Se muutettiin vuonna 1914 palvelemaan vaivaistalon tarpeita. Vaivaistalo muutettiin kulkutaisairaalaksi vuonna 1934. Sairaala laajennettiin vuonna 1949 Irma Kolsin suunnitelmien mukaan. Hän suunnit-

Kuva 34. Suomenkatua. Lahden kaupunginmuseon kuva-arkisto. Maarit Niemi 1997.

teli myös sairaalan uuden parakkimaisen sairaalarakennuksen vuonna 1942. Rakennus on purettu.

Pyhättömän länsiosan pientaloalue

Kaupunginarkkitehti Kaarlo Könönen laati Pyhättömän alueelle asemakaavat vuosina 1936 ja 1939. Alue rakentui vuosien 1937-1940 välisenä aikana. Osa alueen taloista sijoittuu tonttien keskelle ja osa kiinni katulinjaan. Alkuperäisellään säilyneet, pääosin nauhamaisesti katujen varsille sijoitetut puolitoistakerroksiset pientalot antavat yhtenäisen vaikutelman.

Tapanilan pientaloalue

Tapanilan pientaloalue muodostettiin kaupungin vuonna 1930 hankkiman Tapanilan tilan pelloille. Sinne kaavoitettiin 105 kappaletta keskikooltaan noin 950 neliömetrin suuruisia tontteja Ruotsista vuonna 1940 saatuja ns. maalais-tyyppisiä lahjataloja varten. Alue rakennettiin vuosina 1940-

Kuva 35. Ruolan pistetaloja. Henrik Wager 2005.

1941.

Alueen kaavan laati kaupungingeodeetti Lauri Kautto. Kaava laadittiin osaksi laajempaa kaavarakennetta. Karjalasta evakuoituille ihmisille luovutettujen talojen suunnittelusta vastasivat yliarkkitehti Urho Orola ja arkkitehti Jalmari Peltonen. Kokoontulo- ja työpiirustukset oli laadittu Ruotsissa. Alueelle sijoitettiin myös arkkitehtiylioppilas Paavo Salmisen suunnittelema pientaloja.

Loivilla rinteillä sijaitsevat talot ovat lähellä toisiaan, muodostaen tiiviin ja yhtenäisen, alkuperäisellään säilyneen pientaloalueen. Talot ovat sijoittuneet nauhamaisesti maaston muotoja mukailevan tiestön varteen. Pääosin diagonaalisesti, rakennuksen pääty kadulle päin sijoitetut talot antavat katunäkymälle väljän ja rytmikkään ilmeen.

Asuinalueen pohjoispuolella sijaitseva Tapanilan tilan

Kuva 36. Mukkulan lähiötä. Henrik Wager 2005.

päärakennus otettiin kunnalliskodin käyttöön vuonna 1931. 1920-luvulla jatkettua rakennuksen vanhimmat osat ovat ilmeisesti 1800-luvun lopusta. Sen vieressä oleva kunnalliskodin, osin kaksi- ja kolmikerroksinen rapattu uudisrakennus valmistui vuonna 1937 kaupunginarkkitehti Kaarlo Könösen laatimien piirustusten mukaan. Vuonna 1955 valmistuneen kolmikerroksisen siiven suunnitteli apulaiskaupunginarkkitehti Irma Kolsi. Rakennusta on laajennettu myöhemmin.

Västeråsin pientaloalue

Västeråsin pientaloalue sai nimensä Lahden ruotsalaiselta ystävyyskaupungilta, joka lahjoitti pommituksissa kärsineelle ja asuntopulaa kärsivälle Lahdelle 66 pientaloa. Talot suunniteltiin Suomessa arkkitehti Lauri Pajamiehen johdolla. Pientalot sijoitettiin noin 100 metriä leveään ja 700 metriä pitkään kattilamaiseen laaksoon, jonka reunoilta kohoavat metsäiset rinteet. Alueen kaavan laati kaupunginarkkitehti Kaarlo Könönen vuonna 1940. Tontit sijoitettiin laakson suuntaisesti kulkevan pitkän kadun (Ruotsinkatu) ja sen länsipäästä haarautuvan, maastoa myötäilevän kaarevan kadun (Suomenkatu) molemmiin puolin. Kaupunki rakennutti alueen vuosina 1940-1941.

Pienehköt yksikerroksiset talot on sijoitettu tiukkoihin riveihin, mutta kukin rivi katutilaan nähden vaihtelevasti. Ruotsinkadun pohjoispuolella talojen pääty on sijoitettu

Kuva 37. Liipolan lähiötä. Henrik Wager 2005.

kadulle päin ja eteläpuolella talojen pitkäjulkisivut antavat kadulle. Osaa rakennuksista on muutettu myöhemmin mm. ikkunoiden ja kuistien osalta. Yhtenäinen alue on muutoin säilynyt alkuperäisellään.

Ruolan asuinalue

Ruolan 1960-luvun alussa suunniteltua ja toteutettua asuin- aluetta luonnehditaan kaavallisesti aikakaudelle tyypillisimpiin kuuluvaksi alueeksi Lahdessa. Ruola edustaa esimerkiksi 1960-luvun alun lähiöteorioita, joiden mukaan yhdessä kaavallisessa yksikössä oli asuntoja eri sosiaaliryhmille ja alueen sisäinen huolto oli mahdollisimman toimiva sekä kattava. Rakennuskokonaisuus sopeutettiin maastoon ja liikenneväyliin ottaen myös huomioon jalankulkijat.

Arkkitehti Olli Vahteran vuonna 1960 laatiman suunnitelman mukaan noin 11 hehtaarin alueelle sijoitettiin 7,8 hehtaarin kokoinen asumasolu. Siihen kuului puistoaukion ympärille ryhmiteltyä viisi nelikerroksista lamellitaloa, jotka rakennettiin nauhamaisesti harjun rinteeseen. Aluetta etelässä rajoittavan harjun laelle rakennettiin limittäin 50 metrin välein seitsemän yksitoistakerroksista pistetaloa ja valtatie varteen sijoitettiin kolme seitsenkerroksista pistetaloa. Alueesta tehtiin itsenäinen yksikkö ja sinne sijoitettiin asuintalojen lisäksi lastentarha ja ostoskeskus.

Mukkulan asuinalue

Mukkulan lähiö lukeutuu Ruolan lähiön kanssa alueellisesti huomattavan laajaan kaavoitustyöhön Lahdessa 1960-luvun alussa. Kaupungille Mukkulan kartanon oston yhteydessä tulleen alueen kaavoituksesta järjestettiin kilpailu vuonna 1960. Kilpailun voittaneen arkkitehti Seppo Kasasen suunnitelma alueelle valmistui vuonna 1962. Suunnitelma oli mitoitettu 6530 asukkaalle. Lähiö ilmentää 1960-luvun alussa syntyneiden metsälähiöiden suunnitteluperiaatetta, joka perustui vapaasti luontoon sommiteltuihin rakennusryhmiin. Liike- ja yleiset rakennukset pyrittiin keskittämään alueen keskustaan omaksi erilliseksi ryhmäkseen.

Kasasen kaava perustui kokoavan katuverkon ympärille sijoitettuihin neljään asumasoluun. Solut hän laati yksilöllisesti maaston mukaan. Kuhunkin kaavan neljään osaan johti syöttökatu, jonka varrelle asuintontit oli sijoitettu.

Alueen halki kulkevan Ritaniemenkadun pohjoispuolelle sijoitettiin aluerakentamisen periaatteiden mukaisesti ostoskeskus ja eteläpuolelle Mukkulan kansa- sekä yhteiskoulu. Kansakoulu valmistui vuonna 1970 arkkitehti Jorma Vuorelman suunnitelmien mukaan. Vuonna 1967 valmistuneen yhteiskoulun suunnittelivat arkkitehdit Reino Lukander ja Olli Vahtera. Yhteiskoulua laajennettiin vuonna 1974 kaupunginarkkitehti Valter Karisalon suunnitelmien mukaan. Rakennukset muodostavat erillisen, asuintalojen ympäröimän väljän keskittymän.

Kuva 38. Ämmälän kyläkeskus. Henrik Wager 2005.

Nuorinta kerrostumaa lähiössä edustaa vuonna 1993 valmistunut Mukkulan kirkko. Kirkon suunnitteli arkkitehti Juhani Boman. Lähiön koillisosassa sijaitsevan kirkon paikan valitsi akateemikko Reima Pietilä.

Mukkulan lähiö on säilynyt rakenteeltaan ja rakennuskannaltaan pääasiallisesti alkuperäisellään. Osa väljästi rakennettujen lähiön asuintaloista on sijoittunut Mukkulan länsiosassa korkeahkon mäen laelle ja rinteille. Vaihtelevuutta tuovat erikokoiset rakennusmassat ja -korkeudet. Valkoisiksi rapatut talot nauhamaisesti sommiteltuine ikkunoineen luovat harmonisen ja rauhallisen vaikutelman.

Kuva 39. Koiskalan kartanon päärakennus. Henrik Wager 2005.

Liipolan lähiö

Aluerakentamisen kausi alkoi Lahdessa 1960-luvun alussa. Tuolloin toteutettujen Ruolan ja Mukkulan lähiöiden perinnettä jatkoi Liipolan lähiön suunnittelu ja rakentaminen 1960- ja 1970-lukujen taitteessa. Kaupungin asemakaavaosasto kaavoitti vuonna 1967 noin 90 hehtaarin alueen tulevaa 6 400 asukkaan lähiötä varten. Korkeahkon harjun laelle ja rinteille rakentunut lähiö sisältää aluerakentamiselle olennaisia elementtejä, kuten asuintalot, kaupat ja koulun. Lähiöiden kaavoitukselle tyypillisesti aluetta risteäviltä pääkaduilta johtavat pistotiet useamman, pääosin viisikerroksisten elementtirakenteisten kerrostalojen muodostamaan rakennusryhmään.

Riihelän pientaloalue – Käpykylä

Lahden kaupunki osti Riihelän alueen vuonna 1974. Riihelässä vuonna 1978 toteutetuista asuntomessuista päätettiin alueen ostovuonna. Riihelän asuinalueen asemakaava valmistui kaupungin asemakaavaosastolla vuonna 1976. Se perustui arkkitehti Tuomo Hahlin laatimaan kaavarunkoon. Kaavarungosta järjestetyssä kilpailussa vaadittiin Lahdessa ensimmäisen kerran maisemasuunnitelmaa, jonka laati arkkitehtiylloppilas Ulla Priha. Asuinalueen perusrakenne määritettiin Hahlin laatiman kaavarungon lisäksi kaupunkisuunnitteluviraston arkkitehdin Raimo Airamon johdolla vuonna 1974 laaditussa osayleiskaavassa. Kahden ristikkäisen pääkadun varteen rakentunut Käpykylän asuinalue käsittää omakoti- ja rivitaloja, joiden lomassa on pieniä yhteispihoja. Talojen suunnittelusta ja korttelirakenteesta vastasivat arkkitehdit Kari Virta ja Matti Rotko, jotka voittivat niistä vuonna 1976 järjestetyn suunnittelukilpailun. Käpykylän pohjoisosa valmistui vuonna 1978 ja eteläosa 1980-luvun alussa.

Ämmälän kyläkeskuksen kulttuuriympäristö

Renkomäen kylään kuuluva Ämmälä mainitaan historiallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1702. Vanha asuin- ja viljelyalue liitettiin Orimattilasta Lahteen vuoden 1956 alueliitoksen myötä. Kylätien varrelle, tiiviisti toistensa lähetyville ryhmittyneiden neljän tilakeskuksen (Ahola, Heikkilä, Jussila ja Ristola) hyväkuntoiset ja pääosin alkuperäisellään olevat päärakennukset ovat 1900-luvun alusta sekä 1920- ja 1930-luvuilta. Talusrakennukset, kuten aitat ja navetat ovat varhaisempia. Tiivistä kyläkeskusta ympäröi avoin, metsiin rajautuva viljelymaisema.

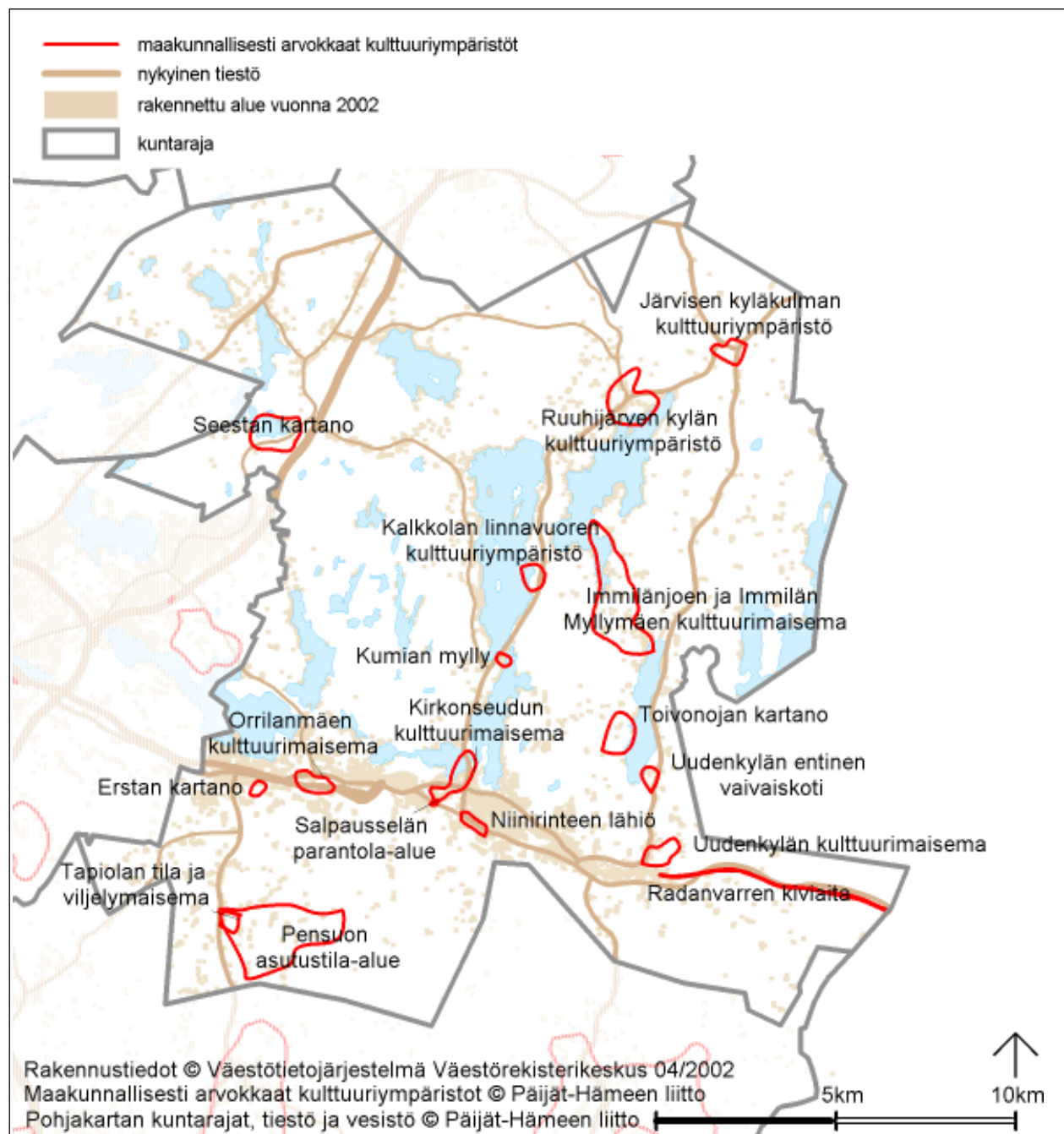
Aholan (ent. Rekolan) päärakennus on vuodelta 1938. Pihapiiriä rajaa kiviavetta sekä hirs- ja rankorakenteisia talusrakennuksia. Alkuperäisellä kylätontilla sijaitsevan Heikkilän tilakeskuksen päärakennus on rakennettu vuonna

1902 ja laajennettu vuonna 1975. Jussilan tilasta on mainintoja 1660-luvulta. Nykyinen päärakennus on vuodelta 1934. Ristolán vanha päärakennus purettiin 2001 ja korvattiin uudella, mittakaavaltaan ja ulkoasultaan kyläkuvaan sointuvalla päärakennuksella.

Koiskalan kartanon kulttuuriympäristö

Koiskalan asutus mainitaan ensi kerran historiallisissa lähteissä vuonna 1461. Nastolaan kuulunut Koiskalan kylä oli keskiajalla pitäjän suurimpia kyliä. Koiskala liitettiin Lahteen vuoden 1956 alueliitoksessa. Koiskalan säteri muodostettiin vuonna 1650, jolloin Didrich von Essen sai Koiskalan kylän tilat lahjoituksena haltuunsa. Kartanon puinen päärakennus on valmistunut vuonna 1840. Sitä laajennettiin päädyistä vuonna 1890. Kartanossa tehtiin peruskorjaus vuonna 1937 arkkitehti David Frölander-Ulfín suunnitelmien mukaan.

NASTOLAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Kartanon rakennuksista on säilynyt kahdeksantoista. Pihapiirissä sijaitseva työnjohtajan asuinrakennus saattaa olla päärakennusta varhaisempi. Väentupa on mahdollisesti 1870-luvulta. Pihapiiriä rajaavan karjapiikojen asuinrakennuksen runko on katajalla sidottua savea. Sitä vastapäätä sijaitsee, pihapiirin toista sivua rajaava luonnonkivistä ja tiilistä muurattu navetta. Kartanon muotopuutarha ei ole säilynyt. Kartanon puutarhassa sijaitsevan tenniskentän laidalla oleva arkkitehti Erkki Huttusen suunnittelema leikkimökki on 1930-luvun puolivälistä.

Kartanoa ympäröi avoin, metsiin rajautuva viljelymaisema, jonka laidalla kapea ja mutkitteleva paikallistie kulkee. Alueella on säilynyt joitakin kartanon torppia, kuten Maunula ja Mykkyri.

Sodan jälkeen Koiskalasta myytiin 21 tilaa Karjalan siirtolaisille ja lähimpänä Kymijärveä olevasta tilasta lohkottiin 1950-luvulla viisi kesäasuntotonttia. Rankorakenteiset mökit rakennettiin 1960-luvun alkuun mennessä. Sekä asutustilattä kesämökkialue ovat säilyttäneet melko hyvin alkuperäisen ilmeensä. Kartanon länsipuolella sijaitseva 1980-luvulla muotoutunut pientaloasutus rikkoo perinteistä viljelymaisemaa.

Okeroisten kylän kulttuurimaisema

Keskiajalla Okeroinen oli toinen Hollolan suurkylistä, Lahden ollessa toinen. Itäisin osa alun perin Hollolaan kuuluneesta Okeroisista liitettiin Lahteen alueliitosten yhteydessä vuosina 1933 ja 1956. Kulttuuriympäristöllisesti on kuitenkin

perusteltua käsitellä kylää yhtenä maisemallisena ja rakennettuna kokonaisuutena. Kuntarajoista huolimatta Okeroisten kylää koskevat kuvaukset ovat Lahden ja Hollolan osalta samansisältöiset.

Ensimmäisen kerran vuonna 1403 mainittu Okeroisten kylä sijaitsee sekä Lahden että Hollolan puolella. Kylä on rakentunut Porvoonjoen mutkan pohjoispuolelle. Vuoden 1539 maakirjan mukaan Hollolan suurimmassa kylässä oli 24

Kuva 1. Nastolan kirkko. Teija Ahola 2002.

taloa. Sen merkittävyyttä lisäsi kylän sijoittuminen Porvoontien ja Orimattilaan johtaneen Kyläkunnantien risteykseen.

Maisemalle on luonteenomaista laajat ja maisemallisesti vaihtelevat viljelyalueet, joita rajaavat korkeat kalliot. Okeroisten kantatiloista suurin osa on säilynyt. Isojaon yhteydessä ne jakaantuivat tosin usein kahteen osaan. Tilojen päärakennukset ovat pääosin 1800-1900 -lukujen vaihteesta ja 1900-luvun alusta. Vanhalla kylätontilla on säilynyt Huminanharjun kantatila. Perttulana aiemmin tunnettu tila on perustettu 1500-luvulla. Hirsinen päärakennus on 1920-luvulta.

Kylän eteläpäässä sijaitsevan 1930-luvulla rakennetun myllyn lähetyvillä on jälleenrakennuskauden pientalojen keskittymä. Talot sijoittuvat nauhamaisesti vanhan kylätien varrelle.

NASTOLA

Nastolan luonnonmaisemassa näkyvä elementti on pitäjän eteläosassa kulkeva Ensimmäinen Salpausselkä. Se madaltuu ja jakautuu Villähteen taajaman aseman kohdalla kahdeksi pienehköksi, asutuksen peittämäksi rinnakkaiselänteeksi, josta se kirkonkylän kohdalla muuttuu laajaksi tasalaeksi. Kirkonkylältä avautuu näyttävä maisema pohjoiseen Iso-Kukkasen järvelle.

Nastola on ollut asuttu esihistoriallisella ajalla. Nastolasta on tehty myös rautakautisia löytöjä ja tavattu pronssikautinen asuinpaikka. Kalkkolan kylässä Salajärven itärannalla sijaitsevan Linnakallion kehävallin 15-18 pituiset jäännökset kuuluvat viikinkiajalla rakennettuun Etelä-Hämettä kiertäneeseen linnavuorijärjestelmään.

Nastola oli 1470-luvun lopussa osa Uudenkylän laajaa hallintopitäjää. Vuoden 1571 maakirjan mukaan pitäjässä oli taloja kylittäin: Ahtiala 18, Immilä 13, Villähde 12, Ruuhijärvi 9, Uusikylä 9, Pyhäntaka 8, Nastola 7 ja Vanaja 5. Hollolan kappelina Nastola oli 1500-luvun puolivälissä. Kappelista muodostettiin itsenäinen seurakunta vuonna 1860. Vuonna 1660 rakennettu vanha kirkko sijaitsee nykyisen sankarihautausmaan paikkeilla. Se paloi ja korvattiin nykyisellä, rakennusmestari Matias Åkergrenin suunnittelemana kirkolla vuonna 1804. Kirkon ulkoasua muutettiin vuonna 1891 arkkitehti A. Cavénin suunnitelmien mukaan. Nykyasu perustuu arkkitehti Juhani Viisteén vuonna 1934 laatimiin peruskorjaussuunnitelmiin.

Kuva 2. Salpausselän parantola. Teija Ahola 2002.

Nastolassa on ollut useita kartanoita ja suurtiloja, joista osassa harjoitetaan yhä maataloutta ja osa on asuinkäytössä. Tunnetuimpia kartanoita ovat olleet Arrajoki, Ersta, Koiskala (nyk. Lahden puolella), Seesta, Tapiola, Toivonoja ja Uusikylä.

Sotien jälkeen Nastolaan asutettiin n. 2000 siirtolaista luovutetusta Karjalasta. Talvisodan jälkeen Pensuon ja Hokkaran alueelle ryhdyttiin raivaamaan asutustiloja. Hyvät liikenneyhteydet omaava, Lahden itäpuolella sijaitseva Nastola on houkuttellut runsaasti teollisuutta etenkin 1960-luvulta lähtien. Kunnan suurimpiin työnantajiin kuuluneen Upo Osakeyhtiön muovitehtaan 1960-luvun puolivälissä rakennuttama teollisuusalue on kokoluokassaan vaikuttava. Horisontaalisten, matalien teollisuusrakennusten ja -hallien pinta-ala noin 30 hehtaarin tontilla oli noin 4,5 ha. Nastolaan rakennettiin 1960-luvulla pinta-alaltaan enemmän tehdasrakennuksia kuin yhdellekään toiselle paikkakunnalle Suomeen.

Nastolan väkiluku kolminkertaistui vuosina 1956-1986, mikä lisäsi asuntojen tarvetta. Upo Osakeyhtiö rakennutti Salpausselän harjuselänteelle työntekijöilleen suuren Niinitien asuntoalueen 1960-1970 -lukujen taitteessa.

Kuva 3. Orrilanmäki. Teija Ahola 2002.

Kirkonseudun kulttuurimaisema

Kirkonkylän asutus keskittyi vuosisatoja Rahikan ja Pekkalan talojen paikkeille. Niistä pohjoiseen sijaitseva Karhusillan ympäristö on muuttuneenakin säilyttänyt piirteitä tästä asutuksesta. Alueen vanhimpaan rakennuskantaan lukeutuu 1800-luvun alusta oleva entinen värjärintalo (nyk. Kotiranta). Kirkonkylän keskustan maisemaa hallitsee vuosina 1802-1804 rakennettu kirkko. Kirkkoa vastapäätä on 1900-luvun alussa valmistunut vanha kanttorin talo ja 1920-1930 -lukujen vaihteesta oleva entinen kauppa. Vanha kirkkotarha ja kellotapuli ovat kirkon pohjoispuolella.

Vanhan maantien varrella sijaitsee koulukeskus, jossa on kirkonkylän vuonna 1876 rakennettu vanha koulu ja 1950-

luvulta oleva uusi koulu. Maantien korotus on jättänyt vanhan koulurakennuksen osittain peittoonsa. Koulujen lähetyksillä sijaitseva entinen pankki on rakennettu 1950-luvulla. Kirkko ja sen pohjoispuolitse kulkevan vanhan maantien rakennettu ympäristö on säilyttänyt vanhalta koululta lähtien kirkonkylän varhaisempaan historiaan palautuvan luonteensa. Kirkonseudun lähiympäristö on uusiutunut voimakkaasti etenkin kirkon eteläpuolella, jossa sijaitsee uusi kunnantalo sekä asuin- ja liikerakennuksia pysäköintialueineen.

Kirkon kohdalla avautuu avoin viljelymaisema Pekkalan talon suuntaan. Viljelysten pohjoispäässä on tyhjillään oleva pohjalaismallinen kaksikerroksinen Pekkalan talo ja etelälaidalla Nastolan vuonna 1959 perustettu kotiseutumuseo, joka on sijoitettu vuodelta 1845 olevaan lainajyväs-töön.

Salpausselän parantola-alue

Salpausselän tuberkuloosiparantolan perusti Vähävaraisten Keuhkotautisten Avustamisyhdistys. Sittemmin sen omisti lääkintöhallitus ja valtio. Parantolan suunnitteli arkkitehti W.G. Palmqvist ja se valmistui vuonna 1923. Hoitopaikka ja parantolaan tuli 50-60. Parantolaa laajennettiin vuosina 1927-1928 n. 60 paikalla.

Parantola sijaitsee mäntykankaalla, kirkonkylän halki kulkevalla Salpaharjulla. Kyseiset luonto-olosuhteet olivat ihanteelliset parantolan paikalle. Suomessa mäntykankaita pidettiin parantoloille erityisen sopivina paikkoina. Saksalaiseen esikuvaan perustuvassa tuberkuloosin hoidossa auringonvalolla ja puhtaalla ilmalla oli keskeinen merkitys. Olennaista tuberkuloosin hoidossa oli raittiissa ulkoilmas- sa makuuttaminen. Parantolan arkkitehtuuriin oleellisesti liittyviä makuuttamisparvekkeita on muutettu myöhemmin. Rakennuksen myöhäisjugend -vaikutteinen arkkitehtuuri on säilyttänyt muutoin alkuperäiset piirteensä hyvin. Sairaalarakennuksen lisäksi parantola-alueella on arkkitehtuuriltaan vaatimattomammat johtajalääkärintalo sekä pesularakennus.

Sotien aikana parantola toimi sotilassairaalana ja vuodesta 1960 se oli keskushermostovammaisten lasten sairaalana. Toiminta jatkui 1980-luvulle asti, jolloin se siirtyi yksityisomistukseen. Sairaalarakennusta on kunnostettu asuinkäyttöön. Salpausselän parantola on suojeltu asetukse- lla (480/85) 2.12.1993.

Orrilanmäen kulttuurimaisema

Peltojen ympäröimä ja niiltä kohoava Villähteen kylämäki, Orrilanmäki on maisemallisesti erottuva rakennettu kokonaisuus. Mäelle tiiviisti sijoittuneet tilakeskukset ja pien- talot ovat mäen halki kulkevan tien varrella. Kylämäellä sijainnut ryhmäkylä hajosi 1910-luvulla toimitetussa uus- jaossa. Maantien eteläpuolelle jäi Iisakkila ja Kylä-Sipilä.

Orrilan tila jäi alkuperäiselle paikalleen tien pohjoispuolelle. Orrilanmäen vanhempaan rakennuskantaan lukeutuvat Orrilan tilan rakennukset. Orrila mainitaan 1500-luvulla ja 1600-luvulla se oli pappilan ratsutilana. Sveitsiläinen meijeristi Christian Pfäffli osti Orrilan vuonna 1896 ja perusti sinne juustomeijerin. Meijeritoiminta päättyi vuonna 1953. Päärakennus on 1870-luvulta. Pihapiirissä olevat entiset työväenrakennukset ovat 1800-luvun lopusta ja meijeri- ja

Kuva 4. Seestan päärakennus. Satu Arra 2004.

talusrakennukset ovat 1920-1940 -luvulta.

Orrilan lähetyvillä on 1920-1930 -luvulta olevia pieniä asuintaloja sekä 1940-1970 -luvulta olevia omakotitaloja. Orrilanmäen länsipuolella sijaitsee 1910-luvun alussa rakennettu Villähteen nuorisoseurantalo, jonka ulkoasu on muuttunut peruskorjauksen myötä. Villähteen 1920-luvun puolivälistä oleva vanha kyläkoulu sijaitsee mäen itäpuolella. Se on jäänyt myöhempien laajennusten puristuksiin. Koulun pohjoispuolella olevan Kankaan mäkitupalaisasutuksen rakennukset ovat uusiutuneet.

Erstan kartano

Erstan kartano muodostettiin 1650-luvulla. Vuonna 1683 siitä muodostettiin säteriratsutila. Kartanon pihapiiri käsittää 1830-luvulla nykyiselle paikalleen siirretyn päärakennuksen sekä kaksi sivurakennusta, joista itäinen on uudisrakennus. Rakennuksia ympäröi puisto, jota rajaa kuusi-aita. Työväen- ja talusrakennukset sijaitsevat talouspihalla omina kokonaisuuksinaan. Kivinavetta on rapattu ja muutettu liikuntasaliksi. Rapattu viljamakasiini on 1820-luvun lopusta. Vanhan Lahdentien varrella sijaitsevassa makasiinissa on baari. Erstaata aiemmin ympäröinyt viljelymaisema on pääosin hävinnyt uudisrakentamisen vuoksi. Vanhaa peltomaisemaa on säilynyt fragmentinomaisesti Orimattilantien varrella sekä kartanon ja junaradan välillä.

Pensuon asutustila-alue

Pensuon kantatilan maista erotettiin vuonna 1946 asutustiloja Karjalan siirtolaisille. Uudistilat ovat sijoittuneet sekä

Pensuontien varrelle että tilakeskusten laajojen peltujen laidoille ja keskelle. Tilakeskukset käsittävät pääasiassa rannorakenteisen päärakennuksen, sementtitiilisen navetan, aitan, liiterin, puimalan ja kuivaamon. Alueella risteilevät kapeat hiekkatiet yhdistävät tilakeskukset toisiinsa. Hyväkuntoiset ja alkuperäisellään säilyneet tilat ovat pääosin viljeltyjä. Pensuon länsilaidalla on 1950-luvulla rakennettu Tapiolan koulu ja Erstaan kartanon sivutila Tapiola, jonka peltovainiot nivoutuvat Pensuon asutustilojen viljelyksiin.

Tapiolan tila ja viljelymaisema

Tapiola (Mattila) on muodostettu isojaossa 1790-luvulla. Se kuului välillä Erstaan kartanoon, mutta erotettiin itsenäiseksi tilaksi vuonna 1912. Päärakennus on siirretty nykyiselle paikalleen noin vuonna 1850 ja uusittu nykyiseen asuunsa vuoden 1918 tienoilla. Talusrakennukset mm. tiilinaavetta ja hirsinen talli sijaitsevat erillisellä talouspihalla. Tapiolan viljelykset nivoutuvat Pensuon asutustila-alueeseen. Niiden länsilaidalla on rapattu viljamakasiini. Ulkoasultaan muuttunut makasiini on kuivurina. Tapiolan koulu sijaitsee Tapiolan tilan peltujen pohjoislaidalla.

Kuva 5. Vaivaiskodin B-puoli. Teija Ahola 2003.

Seestan kartano

Seestan kartano muodostettiin Vanhalan tilasta, joka lahjoitettiin Didrik von Essenille vuonna 1662. Seestasta tuli ratsutila vuonna 1683. Nykyiselle paikalleen kartano siirrettiin 1730-luvulla. Kartano on ollut Ehrnrooth -suvun hallussa vuodesta 1791. Ehrnroothit rakennuttivat Kivijärven lahden pohjukkaan uuden uusklassistisen päärakennuksen 1820-luvulla G.R. Jürgensohnin suunnitelmien mukaan. Empireä noudattava siipirakennus valmistui vuonna 1848. Talusrakennukset on sijoitettu erilliselle talouspihalle. Kivinavetan vanhimmat osat ovat 1830-luvulta. Kartanon puisto nivoutuu Kivijärven luonnonpuistoon.

Kartanolla on ollut saha ja mylly, joiden toiminta loppui 1940-luvulla. Vesimylly sijaitsee Seestaan johtavan tien varrella Seestanjoen Sepänkoskessa. Kartanolla toimi myös 1910-1930 -luvuilla rullatehdas. Kartanon läheisyydessä on säilynyt kartanon työväenasuntoja, metsänvartijan raken-

Kuva 6. Immilän kylämäkeä. Teija Ahola 2002.

nus ja sepän paja. Kartanon lähetyvillä sijaitsevan Seestan koulun rakennutti kenraali Casimir Ehrnrooth vuonna 1889. Koulun ulkoasu on muuttunut myöhempien laajennusten vuoksi ja koulutoiminta on päättynyt.

Toivonojan kartano

Sylvöjärven länsirannalla sijaitseva Toivonojan kartano on erotettu Sipilän ratsutilasta 1780-luvulla. Suurikokoisen päärakennuksen runko on vuodelta 1807. Nykyasu on 1870-luvun puolivälistä. Sen suunnitteli arkkitehti Florentin Granholm. Päärakennus on restauroitu vuonna 2001. Erillisellä talouspihalla sijaitsee 1910-luvulla rakennetut navetta- ja tallirakennukset ja pihapiirin lähetyvillä 1800-luvun lopussa rakennettu hirsinen väentupa. Kartanoa ympäröivät sen pellot.

Uudenkylän kulttuurimaisema

Keskiaikainen Uusikylä käsitti kahdeksan taloa. Uudestakylästä pitäjän pohjoisosassa sijaitsevaan Ruuhijärven kylään kulkeva tielinja noudattaa pääosin vanhaa tielinjausta. Uudestakylästä tehtiin varhain yhdystie keskiaikaisen Ylinen Viipurintien pohjoisten ja eteläisten haarojen välille. Yhdystien varrelle on sijoittunut Sipilän rusthollin (Vanha-Kartano) päärakennus talousrakennuksineen. Päärakennuksen ulkoasu on vuodelta 1900, mutta rungoltaan se on 1820-luvulta. Kivinavetta on vuodelta 1890. Sipilästä pohjoiseen sijaitsee 1890-luvun alussa rakennettu Uudenkylän entinen kansakoulu. Se lähetyvillä on Heikkerön tilakeskus, jonka päärakennus on 1920-luvulta. Sipilän eteläpuolella, viljelylaaksoa

Kuva 7. Immilän mylly ja sahan rakenteita. Teija Ahola 2002.

edeltävän harjun laella sijaitsee Uudenkylän seuratalo. Ulkoasultaan muuttunut seuratalo rakennettiin 1900-luvun alussa.

Alueen mäkisyydestä ja korkeusvaihteluista johtuen peltomaiset avautuvat tielle sirpaleisina. Yhtenäisempiä ne ovat tieltä nähtynä Sipilän rusthollin kohdalla. Sipilän lähetyvillä, harjulta jyrkästi laskeutuvan mäen varrella on yhtenäinen, muutaman 1950-luvun pientalon rivistö.

Uudenkylän entinen vaivaskoti

Kunnalliskoti perustettiin kunnalle vuonna 1928 ostetun

Kuoppalan tilan maalle. Piirustukset teetettiin huoltolaitosten piirustustoimistossa ja hyväksyttiin vuonna 1929. Sijoituspaikkaerimielisyyksien vuoksi varsinaista päärakennusta päästiin rakentamaan vasta 1930-luvun puolivälissä. Vaivaskodin vieressä oleva B-rakennus rakennettiin 1940-1950 -lukujen taitteessa mielisairasosastoksi. Sairaalarakennusten pihapiirin laidalla on sairaalan omavaraistalouteen liittyen mm. sikala, sementtitiilinen navetta ja klassistinen asuintalo.

Rakennukset sijaitsivat Sylvöjärven pohjukassa. Alkuperäisellään säilyneet hoitolaitosrakennukset ovat rakennusajan kohtaansa nähden poikkeuksellisia kokonsa puolesta, ilmentäen vaivahoitokysymyksen asiallisen ratkaisun tärkeyttä kunnassa.

Kuva 8. Alestalo. Teija Ahola 2003.

Immilänjoen ja Immilän myllymäen kulttuurimaisema

Ensimmäinen maininta Immilän keskiajalla syntyneestä kylästä on vuodelta 1445. Immilänjoen itäpuolelle muotoutunutta kulttuurimaisemaa hallitsevat metsiin rajautuvat laajat ja kumpuilevat peltovainiot sekä niiden äärellä sijaitsevat tilakeskukset.

Vanhalla kylämäellä sijaitsevan Oijalan päärakennus on rakennettu 1950-luvulla ja Ali-Oijalan hirsinen päärakennus on 1900-luvun alusta. Peltolan päärakennus on 1960-luvun alusta. Peltola siirrettiin nykyiselle paikalleen Immilänjoen varteen isojaossa. Maisemallisesti näkyvällä paikalla, mäen laella on vuonna 1900 valmistunut koulu. Yksityisomistuksessa oleva rakennus on hoitokotina. Sen ulkoasu on muuttunut peruskorjauksen myötä. Kylätien itäosassa sijaitseva, alkuperäisellään oleva maamiessuuratalo Miilumäki valmistui vuonna 1939.

Kuva 9. Kankaan ja Kyyhkysen talot. Teija Ahola 2003.

Nastolan merkittävimmät myllypaikat ovat sijainneet Kumian koskessa ja Immilänjoessa. Ruuhijärvestä Sylvöjärveen laskevan Immilänjoen alajuoksun koskissa on ollut myllyjä todennäköisesti keskiajalta lähtien. Immilän kylän ja Uudenkylän yhteismyllyjä koskissa oli 1600-luvulle asti. Kosken ääreen rakennettiin 1600-luvulla myös Uudenkylän rusthollin ja Arrajoen (Jokela) kartanon myllyt. Toivonojan ja Arrajoen kartanoiden tullimyllyt sekä Immilän yhteismylly sijaitsivat kosken ääressä 1800-luvulla. Arrajoen kartanon myllyssä toimi myös sähkölaitos 1900-luvun alusta lähtien 1950-luvulle.

Kosken ääressä on ollut myös sahoja. Vanhin maininta on Arrajoen kartanon sahasta 1700-luvun lopusta. Sahaustoimintaa jatkettiin uusissa rakennuksissa 1800- ja 1900-luvulla. Myös Immilän myllypiirillä oli saha vuosina 1920-1969. Teollinen toiminta Immilän myllymäellä päättyi vuonna 1969. Sahojen rakennukset on purettu. Uittorännit purettiin

Kuva 10. Kalkkolan linnavuori. Teija Ahola.

1960-luvun alkuvuosina.

Varhaisen teollisuuden rakennuksista ainoastaan Immilän myllypiirin vuonna 1901 rakennettu mylly on säilynyt. Se on matkailukäytössä. Muista myllyistä on jäljellä korkeat kiviperustukset. Kosken äärellä on säilynyt myös myllyjä sahatoimintaan liittyviä rakenteita. Arrajoelle vievä tie oikaistiin nykyiselle paikalleen vuonna 1852. Vehkosillantie sai nykyisen linjauksensa 1970-luvun alussa.

Myllärit rakensivat asuinrakennuksiaan Myllymäelle 1820-luvulta lähtien. Seuraavina vuosikymmeninä mäelle asettui muitakin käsityöläisiä, kuten seppä, räätäli, suutari, sorvari ja karvari. Asumuksista on säilynyt Immilän vanhalla myllytontilla kaksi myllärinasuntoa 1800-1900-lukujen vaihteesta ja 1920-luvulla rakennettu sepän asunto ja samanikäinen myllärinasunto.

Järvisen kyläkulman kulttuuriympäristö

Järvisen kyläkulman taloista Alestalo, Ylöstalo ja Hirve-

lä ryhmittyvät mäelle keskiaikaisperäisen Ylinen Viipurintie -risteyksen ääreen. Nastolan kautta Hämeenlinnasta Viipuriin johtaneella tärkeällä valtakunnallisella maantiellä oli kaksi reittiä. Pohjoisempi reitti saapui Järvisen kylään Viurumäeltä ja jatkoi itään Vuolenkoskelle. Eteläinen reitti kulki pitkin Salpaharjua Uudenkylän kautta. Reittien välille (Uusikylä-Järvinen) tehtiin yhdystie jo varhain. Järvikylän ky-

Kuva 11. Kumian mylly. Teija Ahola 2002.

läkulman talot säilyivät vanhoilla paikoillaan 1930-luvulla päättyneestä uusjaosta huolimatta. Maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsevia tilakeskuksia ympäröivät viljelymaat.

Risteyksen länsipuolella maantien varressa on Pällin talo ja eteläpuolella Isotalo. Molemmissa on toiminut kievari, kuten myös Alestalossa. Pällin hirsisen päärakennuksen runko on vuodelta 1810 ja kivinavetta vuodelta 1905. Pihapiiriä rajaa hirsinen talousrakennusrivi. Isotalon 1800-luvun lopusta oleva päärakennus jää tien itäpuolelle ja talousrakennukset länsipuolelle.

Alestalon päärakennus lienee 1900-luvun alusta. Kivinavetta ja talousrakennukset rajaavat pihapiirin tieltä suojaisaksi. Hirvelän päärakennus saattaa olla 1800-1900-luvun vaihteesta. Ylöstalon päärakennuksen ulkoasu on nuorempi.

Ruuhijärven kylän kulttuuriympäristö

Ruuhijärven kylästä löydetyn rautakautisen kalmiston perusteella kylän arvellaan olevan pitäjän vanhimman kiinteän asutuksen aluetta. Kalmisto sijaitsee koululta pohjoiseen, uuden seuratalon ja paloaseman paikkeilla. Ensimmäinen historiallinen maininta pienen joen varteen syntyneestä kylästä on 1400-luvulta. Rautakauden lopulla kylä oli alueen taloudellinen keskus. Vuoden 1539 maakirjan mukaan kylässä oli 20 taloa. Kylän kehittymiseen vaikutti sen sijoittuminen liikenteellisesti otolliselle paikalla Ylinen Viipurintien varteen.

Kahteen keskukseen, Ylä- ja Alakylään ryhmittyneen tii-

viin ryhmäkylän hajoaminen alkoi isojaossa 1790-luvulla. Talojen siirtyminen uusille paikoille päättyi 1930-luvulla toimitetussa uusjaossa. Vanhoille kylänteille jäi muutama kantatila, joita nykyisin ympäröivät nuoremmat pientalot ja liikerakennukset.

Maisemallisesti näkyvillä paikoilla sijaitsevat 1900-luvun alkuun palautuvat Kankaan ja Kyyhkysen talot sekä Ruuhijärven koulu. Kangas ja Kyyhkysen muodostavat porttimaisen sisääntulokokonaisuuden saavuttaessa Ruuhijärven Järvi-sestä. Mäen laella sijaitsevilta taloilta avautuu kaukonäkymä peltovainioiden yli Ruuhijärven ja koululle. Koulun luoteis-puolella sijaitsee Mikkolan tilakeskus, jonka rakennuskanta on 1920-luvun puolivälistä.

Kalkkolan Linnavuoren kulttuuriympäristö

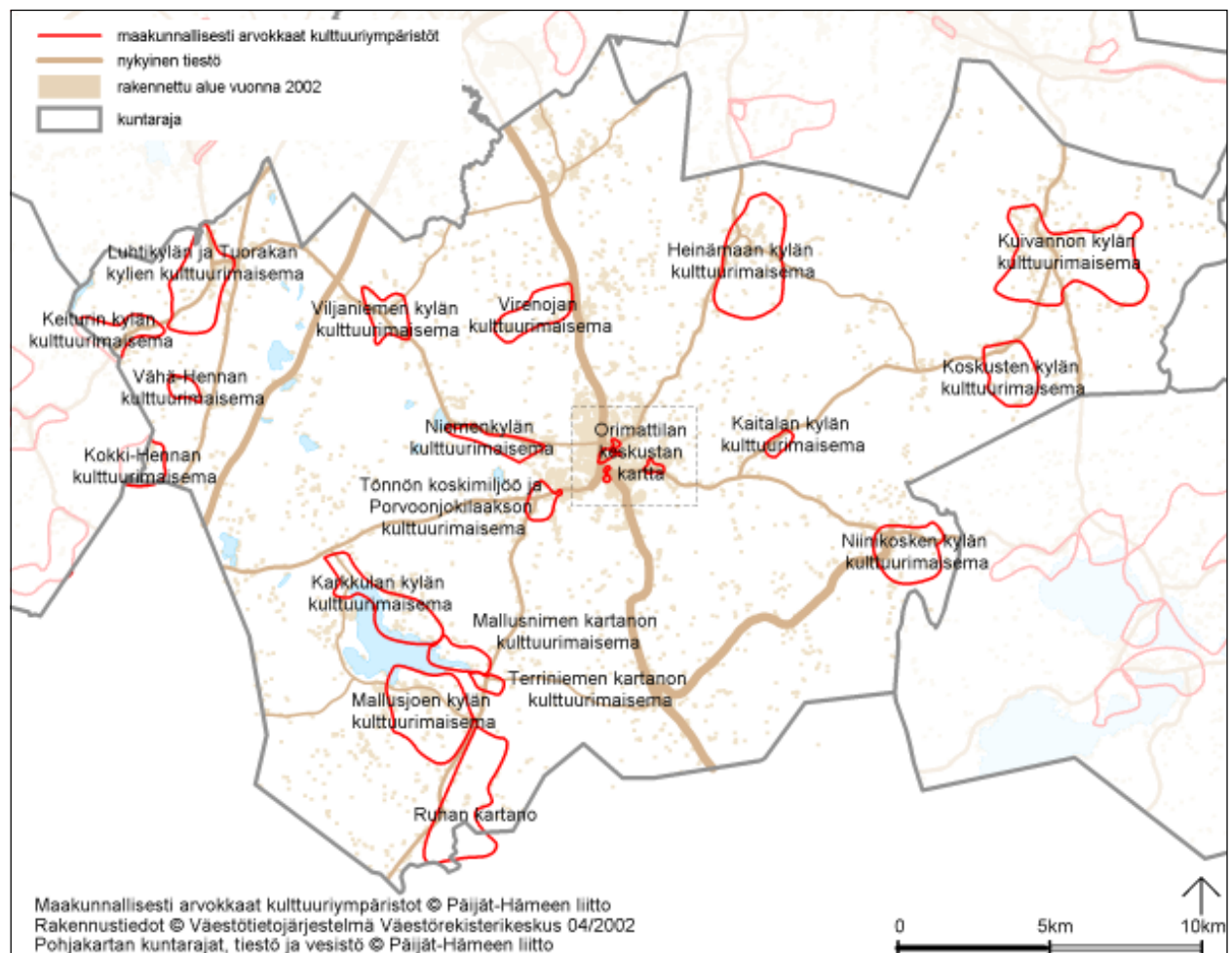
Etelä-Hämeen linnavuorijärjestelmään kuuluva Kalkkolan linnavuori sijaitsee Salajärven itärannalla maisemallisesti selkeästi erottuvan jyrkkärinteisen kallion laella. Muistumana vanhasta puolustusjärjestelmästä Linnakalliolla on säilynyt kehävallin jäännöksiä.

Rakennuserostumaltaan Kalkkolan kulttuurimaisema on monimuotoinen. Linnavuoren lisäksi maisemaa hallitsevat rantaan ja metsään rajautuvat Takalan ja Ristolän tilakeskukset peltoineen. Tilakeskusten rakennuskanta on 1920-1930 -luvulta. Rannassa on lisäksi huviloita 1910-1920 -lu-vuilta. Linnakallion, Kotiniemen ja Käyräkoivuniemen hyväkuntoiset huvilat ovat säilyneet alkuperäisellään.

Kumian mylly

Nastolan merkittävimmät myllypaikat ovat sijainneet Kumian koskessa ja Immilänjoessa. Salajärven ja Iso-Kukkasen

ORIMATTILAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

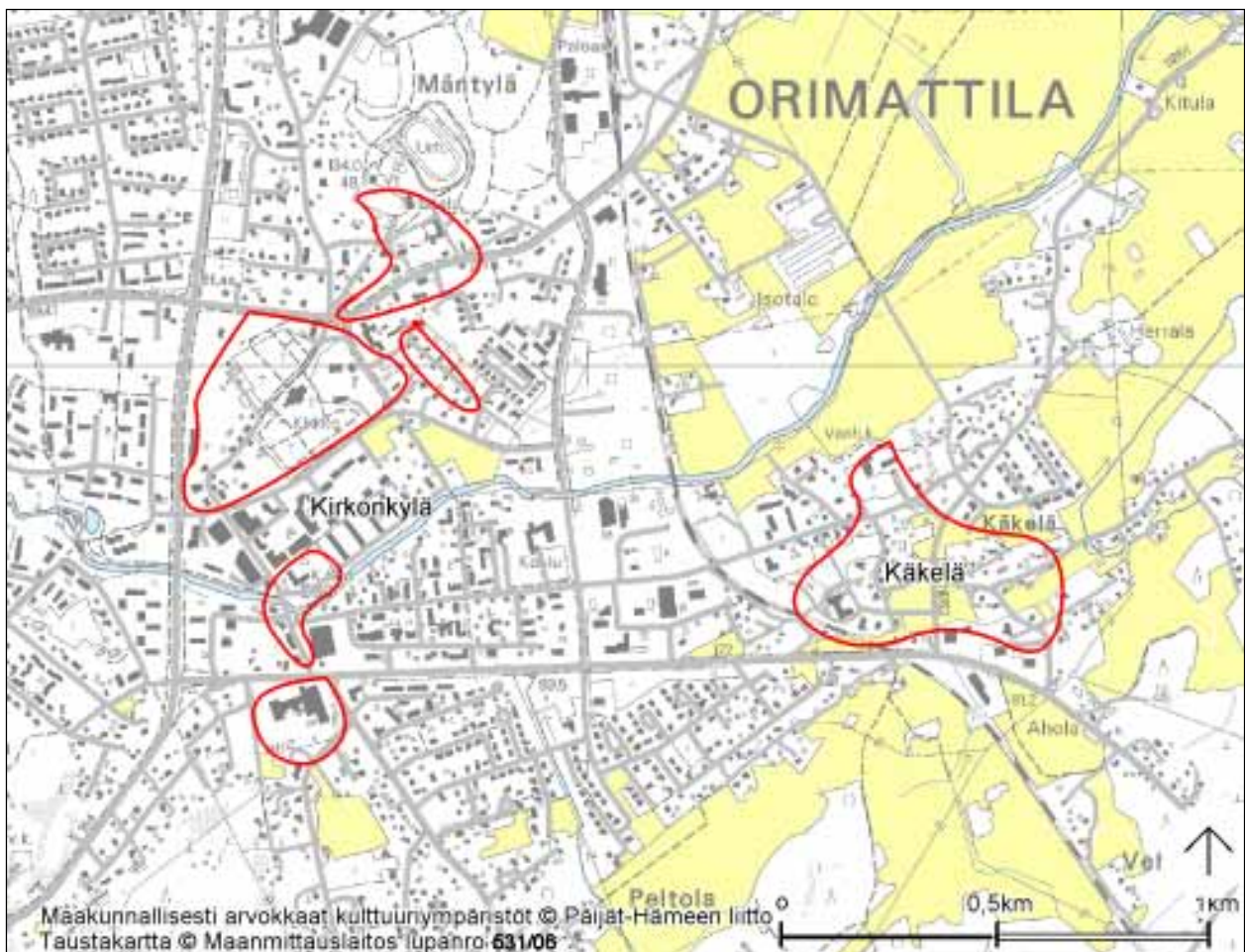

erottavan kapean kannaksen halki kulkevassa joessa sijaitseva Kumian koski on ollut myllypaikkana 1500-luvulta lähtien. Salajärven pohjukassa sijaitsevan Kumian myllyn vanhempi myllyrakennus on rakennettu 1890-luvulla. Sen voimalähteenä oli vuodesta 1917 lähtien vesiturbiini. Vanhan myllyn vieressä oleva vehnämylly valmistui vuonna 1935. Myllyn toiminta lakkasi vuonna 1964. Myllyn itäpuolella on Kumian myllyn 1930-luvulla omistaneen kauppaneuvos S. Pajarisen 1930-luvulla rakennuttama kaksikerroksinen, rapattu asuinrakennus. Myllyn lähiympäristössä on pienempiä asuinrakennuksia 1900-luvun alusta. Mylly ja sitä ympäröivät rakennukset muodostavat eheän ja ajallisesti sekä toiminnallisesti kerroksellisen kokonaisuuden luonnonkauniilla, pitkän myllyperinteen omaavalla paikalla.

Niinirinteen lähiö

Niinirinteen metsäkaupunkimainen lähiö nivoutuu keskeisesti Nastolan 1960-luvulla alkaneeseen voimakkaaseen teollistumiseen. Kunnan suurimpiin työllistäjiin lukeutunut Upo Osakeyhtiö aloitti oman asuntotuotannon Nastolassa vuonna 1965. Ensimmäiset 102 asuntoa käsittäneet neljä kerrostaloa valmistuivat vuonna 1967. Upo perusti 1970-luvun alussa yhdessä kahden muun suuren työllistäjän, Kuivamaito Oy:n ja Paraisten Kalkki Oy:n kanssa Niinirinteen Kiinteistöosakeyhtiön, joka rakennutti 1970-luvun alussa 12 täyselementtirunkoista kerrostaloa. Elementit valmisti Teräsbetoni Oy.

ORIMATTILAN KESKUSTAN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

Alueen asemakaavan laati asemakaavaopin professori Olli Kivinen.

Salpaharjun laella sijaitsevat kolmikerroksiset, tasakattoiset talot sijaitsevat väljästi. Kolmen ja neljän talon ryhmät muodostavat sivuilta suojatun suurehkon ja avoimen pihapiirin. Pysäköintialueet on sijoitettu pihapiirin ulkopuolelle. Talot ovat valkoiseksi maalattuja. Parvekkeiden ja ikkunoiden yksityiskohdat ovat sinisiä. Rakennusten ilme on voimakkaasti horisontaalinen nauhamaisten ikkunoiden ja parvekkeiden vaikutuksesta.

Radanrakentajien kiviaita

Radanvarren kiviaidan ovat pystyttäneet 1860-luvun nälkävuosina hätäaputoinä aloitetun Hämeenlinna-Pietarin radan rakentajat. Radanrakentajia varten Haarakylään perus-

Kuva 1. Entinen villatehdas. Henrik Wager 2004.

tettiin Kärkölän kalmiston tapaan oma hautausmaa. Matala aita seuraa junarataa noin kymmenen kilometrin matkan Uudestakylästä Haarakylään. Aita on paikoin hävinnyt.

ORIMATTILA

Pinta-alaltaan suuri Orimattila on laajaa Salpausselästä etelään viettävää savitasankoa, jossa on jokien ja purojen muodostamia laaksoja. Syvimmät ja maisemallisesti näkyvimvät laaksot ovat muotoutuneet pitäjän halki virtaavien Porvoonjoen ja Palojoen uomien tuntumaan. Porvoonjoki muodostaa alkuosassaan kaksi päähaaraa, Luhdanjoen haaran ja pienempien jokien, kuten mm. Palojoen haaran. Haarat yhdistyvät Tönnökosken yläpuolella.

Orimattilasta on tavattu lukuisia esihistoriallisia muinaisjäännöksiä. Löydöt viittaavat melko tiheään kivikautiseen asutukseen. Suurin osa kohteista sijaitsee Porvoonjoen tai siihen laskevien sivujokien varsilla. Rautakautisia esineistöjä Orimattilasta on tehty ainoastaan kaksi kappaletta.

Orimattilan nimi mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1561. Pitäjän kirkonkylä sijoittuu Viljamaan kylään. Useat pitäjän kylistä ovat muotoutuneet keskiajalla. Vanhimmat kylät ovat Mallusjoki ja Karkkula. 1500- ja 1600-luvulla mainitaan seuraavat kylät taloineen: Heinämää yksi talo, Karkkula viisi taloa, Keituri 2-3 taloa, Kuivanto 18 taloa, Montari ja Rekola kaksi taloa, Leitsamaa 3-4 taloa, Luhtikylä viisi taloa, Mallusjoki kymmenen taloa, Niemenkylä kolme taloa, Niinikoski yksi talo, Pakaa kaksi taloa (1598, 7 taloa), Ruha ja Sarmalisto yksi talo, Pennala / Suonsulku ja Terriniemi yksi talo, Tuorakkala yksi talo, Tönnö yksi talo, Vehkala yksi talo. Osa kylistä muotoutui sittemmin omiksi keskuksikseen. Suurimpiin lukeutuvaan Kuivannon kylään rakennettiin koulun ja seuratalon lisäksi oma kirkko

Kuva 2. Entinen kunnansairaala. Henrik Wager 2004.

Kuva 3. Kirkkotien rakennuksia. Henrik Wager 2004.

vuonna 1931. Kylän raitin varrella on lisäksi säilynyt useita pääosin jälleenrakennuskauden liikerakennuksia ja 1920 -luvulta oleva meijeri. Pitsinnypläyksestä 1700-luvulta asti tunnetussa Heinämaan kylässä on säilynyt runsaahkosti vanhaa käsityöläisäsatusta.

Hollolan kirkkopitäjään kuuluneesta Orimattilasta muodostettiin itsenäinen kappeliseurakunta vuonna 1639. Nykyinen, järjestyksessään neljäs kirkko valmistui vuonna 1867. Kirkon lähettyvillä on jäljellä raittimaista ympäristöä, jonka varrella on 1900-luvun alun asuin- ja liikerakennuksia.

Orimattilassa sijaitsevat kuusi kartanoa ovat sijoittuneet pääosin Porvoonjoen varteen tai sen lähettyville. Varsinaisia 1600-luvun läänityskaudella ns. uudelle rälssimaalle syntyneitä kartanoita Orimattilassa on kaksi: Ruha ja Malusniemi. Toistensa lähettyvillä sijaitsevat Ruhan ja Malusniemen (vuoteen 1922 saakka Terriniemi) ja Terriniemen (vuoteen 1922 saakka Hakoinen) kartanot ovat sijoittuneet Porvoonjoen ja Mallusjärven ympäristöön. Viimeksi mainittu siirrettiin Hakoisten tilan paikalle vuonna 1773. Ylöstalon (Sipilä) ja Tahvolan sekä Sommarnäsin kartanot sijoittuvat Tönnön ja Niemen kyliin niin ikään Porvoonjoen varteen.

Jokien kosket on valjastettu jo varhain. Koskiin sijoitettiin myllyjä ja sahoja, joista Tönnönkosken 1800-luvulta ja 1900-luvun alusta olevat myllyt patolaitteineen ovat säilyneet keskeisenä muistumana. Veronalaisia myllyjä Orimattilassa oli vuoden 1586 verotietojen mukaan 19. Koskiin rakennettiin 1910-luvulta lähtien sähkölaitoksia, joista muis-

Kuva 4. Käkälänraitin taloja. Takana Sipilä. Henrik Wager 2004.

tuttaa Vääräkosken sähkölaitos.

Orimattilaan sijoittuneesta vanhemmasta teollisuudesta muistuttaa kirkonkylässä sijaitseva entinen villatehdas. Värjäri Karl Herman Attilan vuonna 1882 perustaman Orimattilan vanhimman teollisuusyrityksen tiiliset rakennukset ovat pääosin 1930-luvulta. Muut varhaisempien teollisuusyritysten, kuten esimerkiksi Pakaan vuonna 1901 perustetun tiilitehtaan ja sahan rakennukset ovat hävinneet.

Kirkonkylä

Orimattilan kirkonkylä sijaitsee Viljamaan kylässä, joka mainitaan ensi kerran vuoden 1539 maakirjassa. Kaupunkimainen kirkonkylä ei muodosta niinkään yhtenäistä kokonaisuutta, vaan se käsittää pienempiä, yhtenäisiä, pitäjän historialliseen kehitykseen olennaisesti nivoutuvia osia, jotka ovat sijoittuneet pienehköille, toistensa lähettyvillä sijaitseville alueille. Niitä ympäröi kirjava ja paikoin mittakaavaltaan ympäristöönsä sopimaton rakentaminen, etenkin markettien ja kauppakeskuksen osalta.

Kirkonkylän kupeessa, Porvoonjoen eteläpuolella sijaitseva entinen villatehdas on maisemallisesti hallitseva muistuma Orimattilan aikoinaan suurimmasta teollisuusyrityksestä. Värjäri K. H. Attilan vuonna 1882 perustaman tehtaan tiiliset rakennukset ovat pääosin 1930-luvulta.

Kirkonkylän raitin varrella sijaitsevat villatehtaan perustajan K.H. Attilan asuintalo vuodelta 1895 sekä vuonna 1936 valmistunut kunnantalo sijaitsevat vastakkain Porvoonjoen molemmin puolin. Niiden lähettyvillä sijaitsee 1950-1960 -luvuilta olevia kaksikerroksisia liikerakennuk-

Kuva 5. Ruoskalan päärakennus. Henrik Wager 2004.

sia. Rakennusryhmä muodostaa ajallisesti ja toiminnallisesti monimuotoisen, Orimattilan historialliseen kehitykseen liittyvän kokonaisuuden. Villatehtaan entiset työväenrakennukset Palojoen alueella Porvoonjoen työväällä ovat jääneet uusien pari- ja omakotitalojen puristukseen. Osaa niistä on myös peruskorjattu voimakkaasti.

Orimattilan kirkkirkko rakennettiin vuosina 1862-1866 lääninarkkitehti Jean Wiikin ja N. Tallgrenin suunnitelmien mukaan. Ristikirkkoon liittyy vuonna 1851 rakennettu kellotapuli. Kellotapulin nykyasu perustuu arkkitehti Rafael Blomstedtin 1930-luvulla laatimiin suunnitelmiin. Kirkkoa ympäröi suurehko hautausmaa, jonka koillispuolella sijaitsee arkkitehtitoimisto Kiseleff & Heikelin suunnitelmien mukaan vuonna 1884 valmistunut pappila ja arkkitehti Ilmari Launiksen suunnittelema seurakuntakoti vuodelta 1929.

Pappilan lähetyvillä sijaitsee Orimattilan kotiseutumuseo, jonne on siirretty rakennuksia pitäjän eri osista. Museo on perustettu 1800-1900 -lukujen vaihteessa rakennetun tiilisen lainajvästön ympärille. Vanha pappila jää vuonna 1979 valmistuneen kaksikerroksisen seurakuntaviraston taakse.

Kirkon lounaispuolella sijaitseva Kirkkotie muodostaa raittimaisen miljöön, jonka varrella on 1900-luvun alun asuin- ja liikerakennuksia sekä 1950-1960 -luvulta olevia kaksikerroksisia pankki- ja liikerakennuksia. Kirkon lähetyvillä sijaitsevan Heinämaantien alkupään varrella on vuonna 1899 valmistunut entinen kunnallissairaala. Sen vieressä on 1950-luvulla rakennetun uuden sairaalan yksikerroksiset ja kaksikerroksiset rakennukset. Tieltä nousevan korkean mäen rinteessä sijaitsee vuonna 1928 rakennettu suojeluskuntatalo sekä 1940-1950 -luvulta oleva entisen emäntäkoulun oppilasasuntola. Emäntäkoulu on purettu, mutta sen tiilinen navetta on säilynyt. Heinämaantien lähetyvillä sijaitsevalla Asevelitiellä on alkuperäisellään säilynyt jälleerakennuskauden pieni asuinalue. Rakennusajankohdansa omakotitalorakentamiseen liittyen rakennukset on sijoitettu suurille tonteille nauhamaiseen riviin tien molemmin puolin. Pelkistettyä tyyppitaloarkkitehtuuria noudattavat talot ovat ulkoasultaan alkuperäisellään ja muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden.

Käkelä

Kuva 6. Koskusten koulu. Henrik Wager 2004.

Käkelä oli ennen yksi Orimattilan kyläkeskuksista kauppoineen. 1900-luvun alussa valmistunut, Käkelän lounaispuolitse kulkeva junarata vilkastutti elinkeinoelämää entisestään, kun toinen Orimattilan asemista sijoitettiin Käkelän kohdalle. Toinen sijoitettiin Heinämaantien läheisyyteen.

Radan varrella on säilynyt vanhempia pientaloja ja tiilinen meijerirakennus 1900-luvun alkupuolelta. Meijerin vieressä on suurehko kaksikerroksinen asuintalo 1900-luvun alusta, jonka ulkoasu tosin on muuttunut. Radan länsipuolella sijaitseva teollisuusalue sirpaloi radan varren maisemaa. Meijerin ja Käkelänraitin välisellä alueella on omakoti- ja rivitaloja 1960-1980 -luvulta, jotka noudattavat mitta-kaavaltaan alueen pienimittakaavaista rakentamista.

Meijeristä koilliseen sijaitsevalla Käkelänraitilla on säilynyt alkuperäisellään olevaa raitinvarsi-asutusta 1900-luvun alusta. Osa taloista on kookkaita kaksikerroksisia ja

Kuva 7. Kuivannon meijeri. Henrik Wager 2004.

osa pienempiä yksikerroksisia. Raitissa kiinni olevat ja sen varrelle nauhamaisesti ja lähekkäin sijoitetut rakennukset antavat raitille puukaupunkimaisen ilmeen. Raitin varrella on jäljellä Sipilän kantatila, jonka 1870-1880 -lukujen vaihteessa rakennettu päärakennus on osa raitinvarsinäkymää. Rakennuksen nykyinen asu on 1920-luvun puolivälistä. Pihapiiriä rajaavat navetan, tallin ja sikalan käsittävä tiilipiilarinen rakennus sekä luhtiaitta. Raitin lähetyvillä luoteessa sijaitsee Orimattilan entinen kunnalliskoti, jossa on nykyisin vanhainkoti. Rakennus valmistui vuonna 1924 ja sen on suunnitellut arkkitehti Axel Mörne.

Niinikosken kylän kulttuurimaisema

Artjärven kunnan rajan läheisyydessä sijaitseva Niini-

Kuva 8. Kuivannon kirkko. Henrik Wager 2004.

kosken kylä on ollut asutettuna 1500-luvulta lähtien. Kylässä on säilynyt useita 1900-luvun alkupuolen kyläympäristölle ominaisia elementtejä. Kylän keskivaiheilla sijaitsevan mäen laelle on ryhmittynyt tiiviiseen ryhmään Laurilan eli Ruoskalan tilakeskus ja kaksi muuta tilakeskusta. Rakennuskannaltaan ne ovat 1900-luvun alusta. Ruoskalan päärakennuksen on suunnitellut rakennusmestari Heikki Siikonen, joka suunnitteli maaseudulle paljon rakennuksia ja laati maaseudun rakennuksia varten tyyppi- ja piirustuksia. Kylämäellä on myös 1930-luvun pientaloja. Kylämäen itäpuolella, Niinikosken tien varrella sijaitsevan Nakkilan tilan päärakennus muistuttaa arkkitehtuuriltaan Ruoskalan päärakennusta. Kylää ympäröivät avoimet viljelymaisemat.

Kylämäen länsipuolella sijaitseva vuonna 1923 valmistunut nuorisoseuratalo Kerhola ja Niinikosken vuonna 1884 valmistunut koulu ovat säilyttäneet alkuperäisen kaltaisen ulkoasunsa hyvin. Koulua on laajennettu myöhemmin. Seuratalon ympäristössä on 1920-luvun ja jälleenrakennuskauden pienehköjä tiloja sekä 1900-luvun alusta oleva syyntirakennus.

Kylätien varrella sijaitseva asuinkäytössä oleva entinen meijeri on muuttunut ulkoasultaan. Kylätien varrella oleva kyläkauppa on 1950-luvulta.

Kuva 9. Kivistön paikka Mahalanmäellä. Henrik Wager 2004.

Kaitalan kylän kulttuurimaisema

Kaitalan halki kulkevan maantien varressa sijaitsee Alituvan ja Alastalon tilat. Alastalon 1800-luvulta olevaa päärakennusta on laajennettu 1930-luvulla. Tilat muodostavat yhdessä niiden länsipuolella sijaitsevan nykyisin asuinkäytössä olevan vuonna 1902 valmistuneen koulun kanssa pienimuotoisen, mutta tiiviin kulttuuriympäristökokonaisuuden. Alituvan ja Alastalon luoteispuolella on 1900-luvun alkuun palautuvaa mäkitupalaisasutusta. Rakennuskeskitymää ympäröi kapeahko, metsiin rajautuva avoin viljelymaisema.

Koskusten kylän kulttuurimaisema

Kuivannon suurkylään kuulunut Koskusten kylä on säilyttänyt tiiviikhön luonteensa. Se sijaitsee peltojen ympäröimällä mäellä. Vanhan kylätien varrelle ryhmittyneet Tupalan ja Lillukkalan tilakeskukset sijaitsevat toistensa lähetyvillä. Kylätien päätteenä sijaitsee vanha kyläkoulu. Tupalan päärakennus on vuodelta 1919 ja Lillukan vuodelta 1888. Koulu valmistui vuonna 1871. Raitin varrella on myös kaupan rakennus 1950-luvulta. Nykyisen maantien ja vanhan kylätien risteyksessä sijaitseva ns. taiteilijatalo lienee 1920-luvulta. Se hallitsee kylän maisemaa maamerkin tavoin. Talon lähetyvillä on vanhempaa pientaloasutusta. Koskusten eteläpuolella sijaitsevan Montarin maisemakuva on pirstaleisempi, käsittäen pääosin hajallaan sijaitsevia tilakeskuksia 1950-luvulta ja tätä nuorempaa rakennuskantaa.

Kuivannon kylän kulttuurimaisema

Kuivannon suurkylä lukeutuu pitäjän vanhimpiin ja suurimpiin kyliin. Se on ollut pysyvästi asutettuna myöhäiskeskiajalta lähtien. Peltolaakson ympäröimä kyläkeskus on sijoittunut kyläraitin varrelle ja sen pohjoispuolella olevan mäen laelle. Raitti on osa vanhaa Nastolan Uudestakylästä Kuivannon kautta Porvooseen johtanutta tärkeää kauppareittiä. Tie on säilyttänyt vanhan linjauksensa. Mäellä on säilynyt mäkitupalaisasutusta ja suurempi päärakennus 1900-luvun alusta. Kylän raitin varrella on 1950-1960 -luvulta olevia liikerakennuksia ja pientaloja. Raitin itäpäässä sijaitseva 1930 -luvulla rakennettu meijeri on kyläkeskustaa hallitseva elementti. Kuivannon ensimmäinen meijeri perustettiin vuonna 1894 ja toinen vuonna 1933. Se toimi vuoteen 1975 asti. Raitin länsiosaa hallitsee 1950-luvulla rakennettu suurehko, kaksikerroksinen, rapattu koulu ja opettajien asuntola. Raitin varrella on myös vanhempia 1920- ja 1930 -luvulta olevia pientaloja.

Kylän koillispuolella avautuu tasainen viljelymaisema, jonka halki kulkee Kotteroon kulkeva mutkittileva tie. Tien varrella on mm. Vohlojan savesta ja kanervista muurattu päärakennus vuodelta 1909 ja Kirkonmiehen päärakennus 1900-luvun alusta. Koskusten ja Kuivannon välisen tieosuuden varteen sijoittuvat Kuivannon kirkko ja seuratalo. Rapattu kirkko valmistui vuonna 1931. Korkealla mäellä sijaitsevalta kirkolta avautuu näkymä mäeltä alkaville pelloille. Vuonna 1922 rakennettu nuorisoseuran talo paloi 1930-1940 -lukujen vaihteessa. Nykyinen rakennus lienee 1940-luvulta. Molemmat rakennukset sijoittuvat kyläkeskustaa ympäröivään viljelymaisemaan maamerkin tavoin. Seuratalon ja kirkonkylän välisen peltolaakson keskivaiheilla sijaitseva Rahjalan tilakeskus hallitsee maisemaa pelloilta nousevan kumpareen laelta. Tilan päärakennus lienee 1800-1900 -luvun vaihteesta.

Heinämaan kylän kulttuurimaisema

Heinämään kylä on ollut asutettuna 1550-luvulta lähtien. Tien puuttumisen vuoksi kylä oli pitkään eristyksissä. Nälkävuosina 1867-1868 kirkonkylän ja Heinämaan välille rakennettiin tie hätäaputöinä. Linjaukseltaan alkuperäisellään oleva vanha kylätie kulkee kylän halki Montariin johtavan tien eteläpuolella.

Heinämaan rakennetulle ympäristölle antaa ominaisleiman kylässä harjoitettu käsityöläisyys. Mäkitupalaisten ja tontinvuokraajien pienet asuinrakennukset ovat sijoittuneet kylän halki kulkevan tien varrella oleville kumpareille, joissa etenkin Ristonmäellä ja Mahalanmäellä on säilynyt alkuperäisellään olevaa rakennuskantaa 1800-luvulta. Vanhimmat talot ovat rungoltaan ilmeisesti 1700-luvulta. Mahalanmäen vanhimpiin rakennusryhmiin lukeutuu ns. Kivistön paikka, jonka päärakennus on vuodelta 1852. Sen vieressä sijaitseva ns. Rintalan paikan asuinrakennus on rakennettu ilmeisesti 1800-luvun alussa. Ristonmäen tiiviin mäkitupalaisasutuksen rakennuksista mainittakoon ns. Koivumäen paikka, jonka 1800-luvulla rakennettuun asuinrakennukseen nivoutuu aitta- ja liiteriosa. Leitsmaalle haarautuvan tien risteyksessä Keskikylässä sijaitsee entinen kyläkaupan rakennus ilmeisesti 1900-luvun alkupuolelta.

Heinämaan vuonna 1872 valmistunut koulu rajaa kylää lännessä. Koulua laajennettiin vuonna 1913. Koulun lähetyvillä sijaitsee 1930-luvulla rakennettu rukoushuone. Kylätien länsipäässä sijaitsee vuonna 1885 rakennettu Pärhän talo. Sitä laajennettiin 1920-luvun alussa. Nuorisoseuran 1900-luvun alkupuolelta oleva talo sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla kylää ympäröivien peltojen pohjoisosassa.

Virenojan kylän kulttuurimaisema

Virenojan kylä on ollut pysyvästi asutettuna 1400-luvun lopusta lähtien. Kylän rakenne on pirstaloitunut Lahti-Ori-mattila -tien itäpuolella. Myös rakennuskanta on kirjavaa. Maantien länsipuolella sijaitsevan 1900-luvun alusta olevan nuorisoseurantalons ympäristö vanhan kylätien (Lahdentie) varrella on säilyttänyt tiivihkön, pientalojen muodostaman kylämäisen miljöön. Vanhimpiin rakennuksiin lukeutuvat vastakkain sijaitsevat Matikkalan vuodelta 1886 olevan tilan ja Hovin vuodelta 1913 olevan tilan päärakennukset. Matikkalan tiilinen kotitarvemylly on vuodelta 1894. Tien varteen nauhamaisesti sijoittunut muu rakennuskanta koostuu 1920-1950 -luvulta olevista pientaloista. Seuratalon länsipuolella avautuu laaja ja avoin viljelymaisema.

Seuratalon editse kulkeva tie johtaa Myllykulmaan, joka

Kuva 10. Mallusjoen kyläkeskuksen taloja. Henrik Wager 2004.

on historiallinen myllypaikka. Mylly on purettu, mutta koskessa on jäljellä patorakennelmia. Ympärivuotinen virtamylly Virenojalla tiedetään olleen vuodesta 1586 lähtien. Virenojan mylly oli käytössä vuoteen 1969 asti. Alue on säilyttänyt hyvin pääosin 1900-luvun alkuvuosikymmeneen palautuvan pienimittakaavaisen ilmeen.

Kuva 11. Ruhan viljelymaisemaa kartanon suuntaan. Henrik Wager 2004.

Karkkulan kylän kulttuurimaisema

Karkkulan kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensi kerran vuonna 1461, mutta kylä on ollut asutettuna ilmeisesti 1300-luvun lopusta lähtien. Ryhmäkylä hajosi vuonna 1816 toimitetussa isojaossa. Nykyinen kyläkeskus sijoittui sittemmin Hasintien ja Karkkulantien risteykseen. Risteyksessä sijaitsee 1950-luvulla rakennetun kaupan lisäksi Tu-

Kuva 12. Ruhan päärakennus. Henrik Wager 2004.

palan kantatila sekä 1900-luvun alkuun palautuvia pientaloja. Tupalan päärakennus on vuodelta 1925. Kyläkeskuksen länsipuolella, Karkkulantien varrella sijaitsee vuonna 1901 rakennettu entinen kansakoulu.

Kylää ympäröivät pohjoisessa Sammaliston kylään ulottuvat laajat, Mallusjärveen rajautuvat viljelysmaat. Pinnanmuodoltaan kumpuilevat pellot ovat avoimia ja peltojen laitamille sijoittuneita tilakeskuksia lukuun ottamatta rakentamattomia. Tilojen rakennuskanta on pääosin jälleenrakennuskaudelta. Viljelymaiseman laidalla sijaitseva Tuomalan tilan suurikokoinen tiilinavetta hallitsee maisemaa maamerkin tavoin. Kylää rajaavat etelässä, pohjoisosan tavoin Mallusjärveen ulottuvat kumpuilevat pellot. Rakennetun maiseman päätepisteenä, Mallusniemen kartanon lähetyvillä sijaitseva Rantalalan tilakeskuksen päärakennus lie-
nee 1800-luvun loppupuolelta.

Mallusniemen kartanon kulttuurimaisema

Mallusjärven itäosassa, metsää kasvavan rinteen juurella sijaitseva Mallusniemen (vuoteen 1922 saakka Terriniemi) kartano mainitaan säterinä vuonna 1675. Ensimmäinen maininta Terriniemen kylästä on vuodelta 1560. Empirevaikutteisen päärakennuksen vanhin osa on 1700-luvulta. Sitä jatkettiin pohjoispäädystä vuonna 1835. Klassitisvaikutteinen altaanikuisti rakennettiin vuonna 1935 arkkitehti Kaj

Englundin suunnitelmien mukaan. Kartanon viereisessä rinteessä sijaitseva kellotorni on rakennettu vuonna 1830. Kartanolle johtaneesta lähes kilometrin pituisesta koivukujasta on jäljellä vain muutamia koivuja. Kylätien vieressä ja peltoaaksosta kohoavan kumpareen laella sijaitseva kartano hallitsee maisemaa maamerkin tavoin. Kartanolta aukeavat laajat ja kumpuilevat viljelykset Terriniemen kartanolle saakka.

Kuva 13. Tönnönkoski ja myllyt. Henrik Wager 2004.

Mallusjoen kylän kulttuurimaisema

Mallusjoen asutushistoria lukeutuu pitäjän varhaisimpiin. Kylästä on löydetty kivikautisia asuinpaikkoja, mutta pysyvästi se on ollut asutettuna keskiajalta lähtien. Ensimmäinen maininta kylästä on vuodelta 1459. Kylä on pinta-alaltaan ja taloluvultaan yksi Orimattilan suurimpia kyliä. Kylän asutus sijaitsee järven etelärannalla olevassa mäenrinteessä. Kyläkeskuksessa on säilynyt vanhempaa rakennuskantaa, joka käsittää niin mäkitupalaisasutusta kuin tilakeskusten 1900-luvun alkuun palautuvia päärakennuksia. Kyläkeskuksessa on myös jälleenrakennuskauden pientaloja, samalta ajalta oleva entinen kauppa sekä nuorempaa rakennuskantaa.

Pukkilantieltä haarautuvan kyläkeskukseen johtavan Mallusjoentien varrella on useita väljästi sijoittuneita pääosin 1900-luvun alkuun ja sitä seuraaville vuosikymmenille palautuvien tilakeskusten päärakennuksia, kuten Kopasen, Nuuttilan ja Helkalan talot, Mallusjoen koulu vuodelta 1901 ja mäkitupalaisasutusta. Mallusjoen vuonna 1915 rakennettu seuratalo sijaitsee Mallusjärvelle antavan töyrään laella. Seuratalon lähetyvillä sijaitsee mm. Uotilan tilan päärakennus vuodelta 1902 ja hieman nuorempi asuinrakennus. Niiden lähetyvillä olevan tilakeskuksen päärakennus on samanikäinen, mutta ulkoasultaan se on 1950-luvulta, kuten seuratalokin.

Terriniemen kartano

Terriniemen kartano (vuoteen 1922 saakka Hakoinen)

Kuva 14. Sommarnäs. Nina Könönen.

muodostettiin vuonna 1769, kun Terriniemen (nyk. Mallusniemi) kartanoon kuulunut Hakoisten tila erotettiin kantatilaan kuuluneesta torpasta itsenäiseksi säteritilaksi. Vähäjoen pohjoispuolella, Pukkilantien varrella sijaitseva päärakennus valmistui vuonna 1910, mutta sen runko saattaa olla 1840-luvulta. Terriniemen suuri kavinavetta sijaitsee näyttävällä paikalla pellonlaidalla Pukkilantien vieressä. Jokirannassa sijaitseva puutarhurin rakennus on rakennettu 1930-luvulla. Sen vieressä on kartanon hirsinen paja. Vähäjoen ylittävä Hakoisten yksiaukkoinen kiviholvisilta on 1800-luvun lopusta. Siltaan liittyvää vanhaa maantietä on säilynyt kartanon itäpuolella.

Ruhan kartano

Ruhan kartano on Mallusniemen ohella toinen 1600-luvun läänityskaudella Orimattilaan ns. uudelle rälssimaalle

Kuva 15. Päärmilä. Henrik Wager 2004.

syntyneistä sätereistä. Ruhasta muodostettiin säteri vuonna 1660. Ensimmäisen kerran Ruhan talo mainitaan 1500-luvun lopun maakirjassa ja hopeaveroluettelossa. Kartanoa ympäröi laaja ja avoin viljely- ja laidunmaisema, jonka halki Porvoonjoki virtaa. Pelloilta nousevalla kumpareella sijaitseva kartano lukuisine rakennuksineen on maisemallisesti näkyvä ja hallitseva. Kartanolle alkuaan johtanut silta ja puukujanne ovat jääneet pois käytöstä uuden tielinjauksen ja sillan myötä. Ruhan 1920-luvulta oleva koulu sijaitsee kartanolle johtavan tien alkupäässä. Kartanon suurehko puistomaisella pihalla sijaitseva päärakennus on rakennettu 1750-luvulla. Nykyisen empirevaikutteisen asunsa se sai 1800-luvun alussa. Uusklassistinen pääsisäänkäynti on vuodelta 1936.

Karjarakennukset sijaitsevat omana ryhmänään talouspihalla. Ne käsittävät mm. kaksi tiilistä sikalarakennusta sekä

Kuva 16. Juhola. Henrik Wager 2004.

suuren hirsisen talli- ja navettarakennuksen. Navetta on vuodelta 1838 ja talli vuodelta 1840. Vanhempi sikaloista on 1900-luvun alusta ja nuorempi vuodelta 1935. Päärakennuksen takana sijaitseva kellotornimilinen viljamakasiini on rakennettu vuonna 1792. Sitä on laajennettu myöhemmin mm. kuivurilla. Kartanoa hallinnut kreivi Adolf Aminoff perusti kartanolle Orimattilan ensimmäisen meijerin vuonna 1870. Asuinkäytössä oleva meijeri sijaitsee kartanon sivuise kulkevan tien varrella. Sen lähetyvillä on vuonna 1939 rakennettu parakkimainen työväenrakennus. Kartanon pihapiiriä talouspihalle rajaava uusi meijeri vuodelta 1903 on jäänyt myöhempien laajennusten alle.

Tönnön koskimiljö ja Porvoonjokilaakson kulttuurimaisema

Jokilaakson maisemakuva on monimuotoinen, käsittäen sekä agraarimaisemaa ja kartanoympäristön että teollisuusympäristön. Orimattilan kirkonkylän länsipuolitse kulke-

Kuva 17. Tuorakasta Luhtikylään avautuvaa viljelymaisemaa. Henrik Wager 2004.

van Porvoonjoen kaksi koskea, Vääräkoski ja Tönnönkoski ovat olleet valjastettuina pitkään. Tönnönkoskessa on ollut vesimylly vuodesta 1586 lähtien. Tönnönkoskessa on säilynyt kaksi myllyä, joista vanhempi on 1800-luvulta ja nuorempi on rakennettu vuonna 1909. Myllyjen pohjoispuolella oleva betonikaarisilta oli valmistuessaan Suomen ensimmäinen

laatuaan. Professori Jalmar Castrénin suunnittelema silta valmistui vuonna 1911. Sen pituus on 37 m ja leveys 6,5 m. Vääräkosken voimalaitos perustettiin vuonna 1910. Se kuului alkujaan Sommarnäsin kartanolle. Voimalaitos patolaitteen on säilyttänyt alkuperäisen asunsa ja luonteensa, mutta sen viereen rakennettu suurikokoinen, pellillä vuorattu jätevedenpuhdistamo muuttaa alueen luonnetta huomattavasti.

Joen itäpuolella, myllyn ja sillan kupeessa sijaitseva Tönnön koulu valmistui vuonna 1906. Kaksikerroksisen koulun alaosa on tiilestä ja toinen kerros on hirsirakenteinen. Koulua on jatkettu matalammalla siipirakennuksella. Koulun ympäristössä on jälleenrakennuskauden pientaloja sekä nuorempia asuintaloja, jotka noudattavat alueelle ominaista pienimuotoista ja väljää rakentamista.

Kuva 18. Kivityömies Juha Helinin mäkitupa. Henrik Wager 2004.

Maisemakokonaisuuteen nivoutuvat Heikkilän ja Sipilän tilat. Heikkilä on vuonna 1651 perustettu Kankaan ratsutila. Sipilästä muodostettiin ratsutila vuonna 1628. Laakson itäpuolella nousevan korkean mäen laelle vastakkain sijoituvien tilojen päärakennukset ovat maisemallisesti näkyvällä paikalla. Heikkilän pitkän päärakennuksen vanhimmat osat ovat 1700-luvulla. Sen pihapiirin vieressä sijainnut 1870-luvulta oleva meijeri on muutettu asuinkäyttöön. Myös 1900-luvun alusta olevat kivinavetta ja tiilinen talli ovat säilyneet. Sipilän päärakennus on rakennettu ilmeisesti 1800-luvun alussa.

Jokilaakson länsilaidalla, Niemenkylän puolella sijaitseva Sommarnäsin kartano nivoutuu niin ikään samaan kulttuurimaisemakokonaisuuteen. Uudistilaksi vuonna 1782 perustetun Sommarnäsin päärakennuksen on rakennuttanut kruununvouti F.A. Stjernvall 1830-1840 -luvulla. Maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsevan päärakennuksen pihaan johtaa koivukujanne. Kartanon navetta ja talli ovat niin ikään maisemallisesti hallitsevia.

Niemenkylän kulttuurimaisema

Niemenkylä on ollut pysyvästi asutettuna 1520 -luvulta lähtien. Varhaisemmasta asutuksesta muistuttavat Luttulan tilakeskuksen länsipuolella sijaitsevalta kalliolta löydetty Orimattilan ainoa uhrikallio, jossa on 19 uhrikiveä. Niemenkylästä avautuu Järvikylään saakka ulottuva laaja viljelymaisema. Niemenkylän länsipuolella sijaitsevan Järvi-

kylän nuorempi rakennuskanta, etenkin Kalliojärven tuntumassa on kirjavaa ja rikkoo maisemakuvaa. Niemenkylän itäosassa on vanhempien tilakeskusten keskittymä. Tien eteläpuolella, vanhalla kyläntontilla sijaitsevan Päärnilän kantatilan päärakennus on 1850-1860 -lukujen vaihteesta. Sen harmaakivikellari on 1700-luvulta. Pihapiiriä rajaavat talli ja navettarakennukset. Pihapiirissä oleva entinen pakaritupa on ilmeisesti 1800-luvun lopusta. Maisemallisesti näkyvällä paikalla olevaa päärakennusta laajennettiin vuonna 1909.

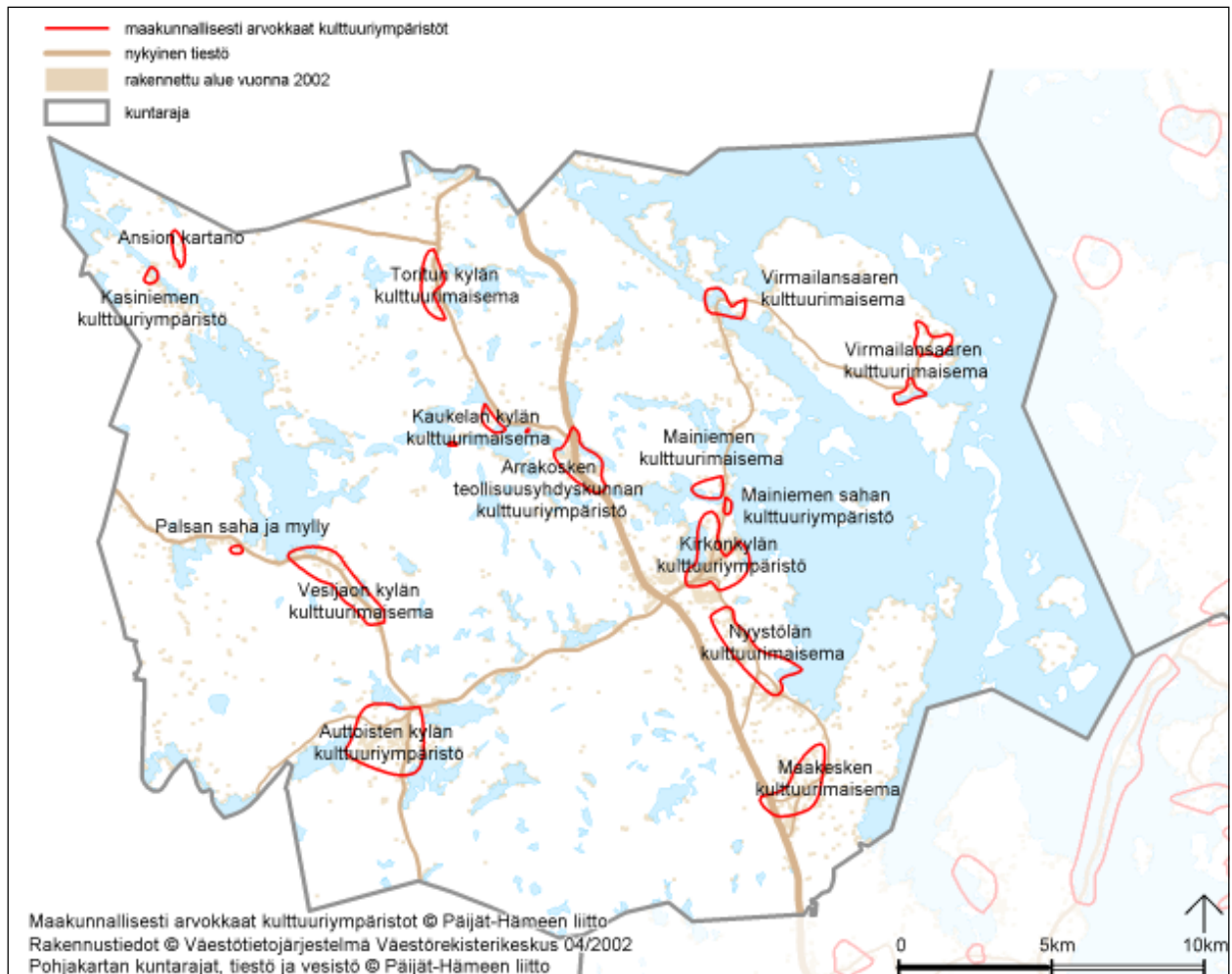
Viljaniemen kylän kulttuurimaisema

Pinta-alaltaan Orimattilan pienimpiin kyliin lukeutuva Viljamaan kylä on ollut asutettuna 1500-luvun lopusta lähtien. Ensimmäinen maininta kylästä on vuodelta 1577. Vieretysten sijaitsevat Juholan ja Mattilan tilakeskukset sekä Viljamaan koulu muodostavat rakennetun kokonaisuuden. Tilat sijaitsevat Luhtikylään johtavan tien varrella ja niitä ympäröiviltä pelloilta nousevan kumpareen laella. Vanhalla kyläntontilla sijaitseva Juhola on erotettu Seppälän kantatalosta. Klassistinen päärakennus on vuodelta 1929. Juholan vieressä sijaitsevan Mattilan päärakennus on rakennettu vuonna 1900. Viljelymaiseman itäreunassa sijaitsevan Kuoppalan tilan päärakennuksen vanhin osa on 1860-luvulta. Puistomaisen pihan laidalla, maantien vieressä on kaksi kellaria. Tila sijaitsee Juholan tapaan vanhalla kyläntontilla. Koulu on rakennettu vuonna 1905.

Luhtikylän ja Tuorakan kylien kulttuurimaisema

Pinta-alaltaan Orimattilan suurimpiin kyliin lukeutuva Luhtikylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1460. Vanhimmat kantatilat mainitaan vuoden 1539 maakirjassa. Ryhmäkylän talot sijaitsivat nykyisen koulun ympäristössä kylämäellä. Kylämäen ympäristö on muuttunut uuden koulun ja sen vieressä olevien uudisrakennusten

PADASJOEN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

myötä. Tuiskulan ja Yli-Paavolan tilakeskukset sijaitsevat vanhalla kylätontilla. Tuiskulan päärakennus, syytinkirakennus ja talousrakennukset ovat lähes kiinni koulun pihassa. Mäeltä avautuu laaja ja avoin peltolaaksonäkymä, joka jatkuu Tuorakan kylään saakka. Viljelysten halki, syvässä jokiuomassa virtaava Porvoonjoki antaa maisemalle oman leimansa. Maisemallisesti näkyvillä paikoilla mäkien laella sijaitsevat Levantin tilakeskus Luhtikylässä ja Alestalo Tuorakassa hallitsevat viljelymaisemaa. Levantin ja Alestalon päärakennukset ovat ilmeisesti 1900-luvun alusta. Levantin pihapiiriä rajaa suurehko mansardikattoinen tiilinavetta 1920-1930 -lukujen vaihteesta. Maantien varrella sijaitseva vuonna 1904 valmistunut nuorisoseuratalo Nuorela ja sen lähetyvillä sijaitseva 1900-luvun alusta oleva jugend-huvila täydentävät alueen monikerroksista rakennuskulttuuria. Tien varrella on myös yksiaukkoinen ilmeisesti 1800-1900 -lukujen vaihteesta oleva kiviholvisilta.

Keiturin kylän kulttuurimaisema

Ensimmäinen maininta Keiturin kylästä on vuoden 1539 maakirjassa. Keiturin viljelymaat avautuvat kylän pohjoispuolitse syvässä jokilaaksossa virtaavan Porvoonjoen molemmin puolin. Kylässä harjoitettiin kivilouhintaa 1920-luvulle saakka. Kiviaines saatiin kylän luoteispuolella sijaitsevalta Kivikalliolta. Kylän halki kulkevan Luhtikylä-Marttila -tien eteläpuolella on säilynyt varhaisempaa mäkitupalaisasutusta. Hennantien risteyksen länsipuolella sijaitseva kivityömies Juha Helinin mäkitupa ulkorakennuksineen on säilynyt rakennusten sijoitukseltaan ja ulkoasultaan pääosin alkuperäisellään. Talo on 1870-luvun lopusta.

Luhtikylä-Marttila -tien eteläpuolella sijaitsevat Sihvolan ja Hörkän tilakeskukset ovat maisemassa näkyvällä paikalla. Sihvolan päärakennus on 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Sen vieressä oleva talousrakennus lienee 1900-luvun alkupuolelta. Pihapiirin laidalla oleva kivinavetta ja -talli ovat samanikäisiä päärakennuksen kanssa. Hörkän 1900-luvun alussa valmistuneen päärakennuksen ulkoasu on muuttunut.

Vähä-Hennan kulttuurimaisema

Vähä-Hennan kyläkulma muodostaa pienimuotoisen, rakennuskannaltaan pääosin 1920-luvulle palautuvan agraarimaisemakokonaisuuden. Kumpuilevien, metsiin rajautuvien peltosten laidamille sijoittuvat Alastalon ja Mattilan ti-

lakeskukset sekä Henna-Keiturin entinen kansakoulu muodostavat tasapainoisen kokonaisuuden. Rakennukset ovat 1900-luvun alusta ja 1920-luvulta.

Kokki-Hennan kulttuurimaisema

Kokki-Hennan kyläkulman pienimuotoinen agraarimaisema muistuttaa Vähä-Hennan kulttuurimaisemaa. Tilakeskukset ovat sijoittuneet metsiin rajautuvien peltosten laidamille. Vanhimpaan rakennuskantaan lukeutuvan Herralan päärakennus on 1900-luvun alkupuolelta. Muiden tilakeskusten rakennuskanta on jälleenrakennuskaudelta. Riihelän päärakennus on 1900-luvun alkupuolelta, mutta ulkoasu on 1950-luvulta. Riihelän lähetyvillä on mäkitupalaisasutusta 1900-luvun alusta.

PADASJOKI

Padasjoki on asutettu varhain, mihin viittaavat esihistoriallisen ajan asuinpaikat ja esinelöydöt. Rautakautinen asutus Padasjoella alkoi tietyvästi 700-luvulla. Viikinkiajalla syntyneeseen, Etelä-Hämettä kiertävään linnavuorijärjestelmään liittyviä linnavuo-ria Padasjoella ovat Linnasaari, Varpusenlinna ja Linnamäki. Päijänteen lounaispuolelle sijoittuvan Padasjoen vaihtelevaa luonnonmaisemaa hallitsevat lukuisat järvet. Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöt yhtyvät Vesijakaan järvestä. Myös asutus on keskittynyt järvien ja

Kuva 1. Kirkonkylän raittia. Henrik Wager 2004.

Kuva 2. Saksalan kartanon päärakennus. Teija Ahola 2004.

jokien tuntumaan. Esimerkiksi Auttoisen kylä on neljän järven ympäröimä ja Vesijaon kylä sijaitsee Vesijakaan järven eteläpuolella. Kylät lukeutuvat myös Padasjoen vanhimpiin. Molemmat mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1464. Kylien välillä on laajoja, asumattomia erämaa-alueita.

Padasjoen kulttuurimaisemaa hallitsevat toisaalta agraarit kylät, joista etenkin Auttoinen on säilyttänyt tiiviin ryhmäkylämäisen luonteensa ja toisaalta ajallisesti ja toiminnallisesti kerroksellisen kirkonkylän sekä useat teollisuuden rakennukset, joiden laajin ja toiminnallisesti monipuol-

Kuva 3. Koulukeskus. Henrik Wager 2004.

lisin yhtenäisen keskittymä on Arrakoskella. Usein myös teollisuus on keskittynyt kyliin tai niiden lähetyville.

Padasjoen kirkonkylä (Jokioinen) sijoittuu Kirkkolammin ja Päijänteen väliselle kannakselle. Kirkonkylän halki virtaavan Kirkkojoen lähistölle sijoittuvat mm. kirkko ja Saksalan kartano. Jokioisissa on ollut asutusta 1400-luvulta lähtien. Padasjoen nykyisen kirkon paikalla on ollut kivinen sakasti jo 1400-luvun puolivälissä. Kirkonkylän nuorempaan kerrostumaan lukeutuvat sen hallinnollinen keskus, jonka rakennuskanta on 1930-luvulta ja kirkonkylän

raitti 1930- ja 1950 -luvun liikerakennuksineen.

Monet Padasjoen kylistä ovat keskiaikaisperäisiä ja niistä on mainintoja 1400-luvun puolivälistä. Kylät mainitaan kirjallisissa lähteissä ensi kerran 1500-luvulla, jolloin mainitaan Jokioisten (11 taloa), Auttoisten (14 taloa), Maakesken (10 taloa), Vesijaon (13 taloa) ja Nyystölän (12 taloa) suuret kylät. Pienempiä muutaman talon kyliä olivat Inkilä (3 taloa), Virmaila (3 taloa), Kellosalmi (1 talo), Osoila (9 taloa), Kaukela (1 talo), Torittu (2 taloa), Syrjäntausta (2 taloa) ja Kaukela/Kaukola (3 taloa). Padasjoen kartanoista Verho, Ansio ja Saksala on perustettu 1600-luvulla. Mainintoja niitä edeltäneistä taloista on jo 1500-luvulta.

Palsan, Arrakosken ja Kasiniemen halki kulkevat virrat on valjastettu varhain myllyjen ja sahojen käyttöön. Myllyjä Padasjoella on ollut keskiajalta lähtien. Vanhin maininta Päijät-Hämeen sahoista on Nyystölän kylän kotitarvesahasta vuodelta 1696. Suurimpiin ja yhä kulttuurimaisemassa näkyviin sahoihin lukeutuvat Mainiemen vuonna 1880 perustettu höyrysaha ja Auttoisen Aarnonkulman, vuonna 1853 perustettu Arnon saha.

Kirkonkylän kulttuuriympäristö

Kirkkojoen ympärille, Päijänteen ja Kirkkolammin väliselle kannakselle rakentunut kirkonkylä on säilyttänyt toiminnallisesti ja ajallisesti kerroksellisen selkeän rakenteensa. Kirkonkylän raitti sijaitsee Kirkkojoen eteläpuolella. Kirkolta joen yli raitille johtava tie on vanhaa keskiaikaisperäistä maantietä, joka kulki nykyisen kirkonkylän raitin kautta Nyystölään ja sieltä edelleen Maakeskeen. Raitin varrella sijaitsevat pankin ja kaupan rakennukset ovat pääosin 1950-luvulta. Myös raitti noudattaa vanhaa maantien linjausta. Vanhimpiin liikerakennuksiin lukeutuu arkkitehti Valde Aulangon suunnittelema funktionalistis -vaikutteinen entinen osuuskauppa vuodelta 1938. Rakennusta on laajennettu myöhemmin. Raitin keskivaiheilla on myös kaksi 1950-1960 -lukujen vaihteessa rakennettua kerrostaloa sekä 1960-1970 -luvuilla rakennettuja matalia liikerakennuksia, jotka

Kuva 4. Nyystölän kulttuurimaisemaa. Tielinjaus on keskiaikaisperäinen. Henrik Wager 2004.

noudattavat mittakaavaltaan raitin pienimuotoista rakentamista. Raitin itäosassa, Saksalan kartanoa ympäröivien peltojen laidassa sijaitseva nelikerroksinen kerrostalo muuttaa mitoitukseltaan ja sijoitukseltaan kirkonkylän pienimittakaavaiseen suunnitteluun ja rakentamiseen perustuvaa ympäristöä. Rakennuksen lähetyvillä, Saksalan kartanoon johtavan näyttävän puukujanteen päässä sijaitsee Vierun ruukista siirretty ruukin isännöitsijän asuinrakennus ja Padasjoen työväentalo.

Vanhimpaan rakennuskerrostumaan lukeutuvat Saksalan kartano ja kirkon paikka, jossa on ollut kivinen sakasti 1400-luvun puolivälissä. Padasjoen 1660-luvun lopussa rakennettu puinen ristikirkko tuhoutui tulipalossa, ja nykyinen arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnittelema kirkko rakennettiin vuosina 1926-1928. Vanha pappila on ollut nykyisellä paikallaan, kirkolle johtavan tien varrella ilmeisesti 1500-luvulta lähtien.

Kuva 5. Mainieman saha. Henrik Wager 2004.

Saksalan kartanoa edeltänyt Mikkolan ratsutila mainitaan 1500-luvun lopussa. Laajojen peltovainioiden ympäröimälle kartanolle johtaa sekä pohjoisesta että lännestä pitkät koivu- ja lehtikuusikujat. Koivukuja on istutettu ilmeisesti vuonna 1850 ja se on noin 600 metriä pitkä. Mainittujen kujien lisäksi Laivarantaan johtaa lehtikuusikuja ja lisäksi koivukujalta haarautuu kaakkoon kuusikuja. Kujat hallitsevat kirkonkylän ympäristöä maisemallisesti. Alapihalta nousevan kumpareen laella sijaitseva päärakennus on rakennettu vuonna 1826. Rakennusta ympäröivät sekä länessä että idässä kivistä ladotut terassit. Robert Maurits von Fienadtin vuonna 1850 perustama puisto avautuu kartanorakennusten itäpuolella. Päärakennusta ympäröivät kiviterassit ovat perimätiedon mukaan päärakennuksen rakennuttaneen kapteeni Georg M. von Fieandtin rakennuttamat. Hyötynuutarha sijoittuu kartanorakennusten eteläpuolelle. Noin neljän hehtaarin suuruinen puisto on säilynyt yhtenäisenä kokonaisuutena.

Kirkkojoen pohjoispuolelle sijoittuva hallintokeskus käsittää kirkkoa vastapäätä sijaitsevan vuonna 1938 valmistuneen kunnantalon pohjoisessa ja kirkon eteläpuolella sijaitsevan vuonna 1882 rakennetun entisen pitäjänhuoneen ja seurakuntatalon. Kunnantalon pohjoispuolella sijaitsee vuonna 1939 valmistunut kunnansairaala ja kunnanlääkärin virka-asunto. Sairaala on laajennettu myöhemmin.

Kirkonkylän pohjoisosassa sijaitsee koulukeskus, joka käsittää kolme eri aikakausina rakennettua koulua. Koulut on rakennettu vuosina 1874 ja 1925 sekä 1980-luvulla. Koulujen eteläpuolella sijaitsevan urheilukentän laidalla sijaitsee nuorisoseuratalo Ahjola vuodelta 1912. Urheilukentästä etelään sijaitsee hautausmaa, jonka siunauskappeli on 1950-luvulta.

Muistumana sisävesiliikenteen 1800-luvulla alkaneesta kasvusta rakennettiin Laivarantaan 1900-luvun alussa Hietarannan laiturina tunnettu laivalaituri.

Nyystölän kulttuurimaisema

Nyystölän kulttuurimaisemaa hallitsevat avoimet, metsiin ja Päijänteeseen (Nyystölänlahteen) rajautuvat laajat ja kumpuilevat avoimet peltoalueet. Maisema on lähes rakentamatonta.

Nyystölän kylä on ollut asuttu jo esihistoriallisella ajalla. Ensimmäiset maininnat Nyystölän taloista on vuoden 1539 maakirjassa. Nyystölän läpi kulkee kirkonkylästä Maakeskeen johtava keskiaikaisperäinen tie. Padasjoen kirkko on sijainnut ilmeisesti Nyystölässä. Nyystölässä käytiin Hämeen nuijamiesten sekä Arvid ja Ivar Tavastin joukkojen välinen taistelu vuonna 1597.

Nyystölässä sijaitseva, 1630-luvun lopussa perustetun Verhon kartanon vuonna 1887 rakennettu päärakennus pu-

Kuva 6. Nuori-Kotka. Henrik Wager 2004.

rettiin 1970-luvulla. Uusi punatiilinen päärakennus maisemoituu pihapiiriä rajaavan kuusiaidan taakse. Kartanolle johtava ja sieltä edelleen Nyystölänlahden rantaan jatkuva puukuja on maisemallisesti näkyvä.

Kylän eteläpäässä Maakesken haarautuvan tien risteyksessä sijaitsee Nyystölään vuonna 1922 valmistunut kansakoulu. Keskiaikaisperäinen Maakesken johtanut maantie haarautui koulun kohdalla lounaaseen. Kylän pohjoispäässä sijaitsee ilmeisesti 1940-luvulla rakennettu uusi koulu. Uuden koulun pihan vieressä sijaitsevan tyhjillään olevan tilakeskuksen päärakennus on 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Pihapiiriä rajaa aittarivi ja tiilinavetta.

Maakesken kulttuurimaisema

Ensimmäinen maininta Maakesken kylästä on vuodelta 1443. Kylän itäpuolella oleva Linnanmäki on saattanut kuulua linnavuorijärjestelmään. Varmuutta tästä ei kuitenkaan ole. Vanhan maantien ja kylän halki kulkevan Kylänjoen varteen keskittyneestä asutuksesta vanhimpiin tiloihin lukeutuu Iso-Häkkä, joka Häkkä -nimisenä toimi myös kievarina vuosina 1594-1595. Tilan päärakennus on ilmeisesti 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Iso-Häkan lähetyvillä sijaitsevien Lohtarin ja Anttilan päärakennukset lienevät saman ikäiset. Tilakeskuksia ympäröi laajahko metsiin rajautuva avoin peltomaisema.

Kuva 7. Kylä-Luukas. Henrik Wager 2004.

Kuva 8. Hanaporia. Henrik Wager 2004.

Sen laidalla sijaitseva seuratalo on yhdistyksen perustamisajalta, 1920-luvun alusta. Kyläkeskuksen ulkopuolella on Maakesken vuonna 1905 perustetun työväenyhdistyksen Jämsä talo.

Mainiemen sahan kulttuuriympäristö

Vuonna 1880 perustetun Mainiemen kaksikehäisen höyrysaahan tuotantorakennukset uusittiin vuonna 1910 sattuneen tulipalon jälkeen. Sahan rakennukset sijoittuvat Kullasvuoren harjun itäpuolelle, Päijänteen rantaan. Entistä teollisuusaluetta hallitsee alkuperäisellään säilynyt saharakennus ja tiilinen voima-asema savupiippuineen. Rannassa on säilynyt sahan entinen kuivaamo ja höyläämö. Sahan lännenpuoleisessa rinteessä sijaitsee 1880-luvulla rakennettu ns. valkoinen pytinki, jossa oli sahan konttori ja isännöitsijän asunto. Saha-alueella sijaitsee lisäksi sahan uusi konttori ja isännöitsijän asuinrakennus 1920-luvulta. Harjun itärinteessä on joitakin työväenasuntoja sekä tallipytinki aittoineen. Sahan entinen lautatarha on asuntovaunualueena ja rannan tietä on levennetty ja päällystetty sekä varustettu katuvalaisimin.

Mainiemen kulttuurimaisema

Laskeuduttaessa Kullasvuoren harjulta avautuu yhtenäisen ja laajahko toisaalta Mainimenlahteen ja toisaalta metsään rajautuva viljelymaisema. Peltojen reunoilla sijaitsevat Ala- ja Ylä-Ratian sekä Koivuniemen tilakeskukset, joiden päärakennukset ovat 1800-1900 -lukujen vaihteesta.

Kuva 9. Vesijaon kulttuurimaisemaa. Henrik Wager 2004.

Virmailansaaren kulttuurimaisema

Virmailansaaren samanniminen kylä lienee ollut asuttu jo myöhäiskeskiajalla. Saaren koillispuolella sijaitsevalla Linnasaarella on sijainnut muinaislinna. Maisemallisesti näyttävien yhtenäinen alue sijoittuu Virmailansaaren Kello-salmen puoleiseen osaan, jossa sijaitsee Rautiolan vuonna 1840 rakennettu ränsistynyt päärakennus ja kivinavetta. Rautiola on entinen Kellosalmen ratsutila. Tilakeskus sijaitsee laajojen salmesta kohoavien peltovainioiden kupeessa.

Virmailan kylä sijaitsee saaren itäosassa. Varsinaista kylärakennetta ei kuitenkaan ole enää havaittavissa, vaan todennäköisesti isojaon seurauksena tilakeskukset sijaitsevat melko etäällä toisistaan metsien erottamina saarekkeina. Kylän entisen kansakoulun on suunnitellut vuonna 1925 arkkitehti Kauno S. Kallio, jolla myös oli huvila saarella. Koulun pohjoispuolella sijaitsee Vuorelan tilakeskus, jota ympäröivät laajat, metsiin rajautuvat pellot. Koulun eteläpuolella, kylätien varrella sijaitsevat metsien rajaamat Mäkelän ja Honkalan tilakeskukset, joiden päärakennukset ovat ilmeisesti rakennettu 1800-1900 -lukujen molemmin puolin. Tilojen pellot rajautuvat etelässä Virmailanlahteen.

Auttoisten kylän kulttuuriympäristö

Auttoinen on säilyttänyt hyvin ryhmäkylämäisen luonteensa, joita tilakeskusten kumpuilevat viljelymaat ympäröivät. Kylän läpi virtaa Rautjärvestä Kauttisjärveen virtaava Kylänjoki.

Ensimmäinen maininta Auttoisten kylästä on vuodelta 1464. 1500-luvulla kylässä oli 14 taloa. 1800-luvulla päättyneen isojaon myötä ryhmäkylästä siirrettiin Jallin ja Rekolan talot. Jalli on toiminut myös kestiekievarina. Jamoinjärven rannalla sijaitsevan Jallin päärakennus on vuodelta 1907. Kortejärven läheisyydessä sijaitsevan Rekolan päärakennus on rakennettu vuonna 1912.

Auttoisten tilakeskukset sijaitsevat toistensa lähetyvillä ja ne ovat sijoittuneet vanhan kylätien varrelle tai sen läh-

Kuva 10. Jussila. Henrik Wager 2004.

tyville. Itäisimpänä tilana on Jaakkola, jonka päärakennuksen nykyasu on 1880-luvulta. Vanhimmita osiltaan se saattaa olla 1780-luvulta. Kylätien itäosassa sijaitsee Keinuhonka -niminen tila, jonka päärakennus on rakennettu vuonna 1928. Toisistaan näkymäetäisyydellä olevien tilojen Holstin ja Kylä-Heistolän päärakennukset ovat 1900-luvun alusta. Niiden koillispuolella sijaitsevat vastakkain Mäki-Heistola ja Nuori-Kotka. Edellisen päärakennus on 1870-luvulta ja jälkimmäisen 1700-luvun lopusta. Tilojen kivinavetat on rakennettu 1800-1900 -lukujen molemmin puolin.

Holstin itäpuolella olevan Pelto-Luukkaan (Kylä-Luukkaan) tilan useaan otteeseen laajennetun, lähes 40 metriä pitkän päärakennuksen vanhin osa on 1820-luvulta. Viimeisin laajennus tehtiin 1900-luvun alussa. Kolmiomaista umpipihaa rajaavat heinälato, navetta- ja tallirakennus, luhtiaita sekä aittarivi. Käynti pihaan on tallinavetan ja luhtiaitan välistä. Kylä-Luukkaan itäpuolella oleva suurikokoinen rakennus lienee 1900 -luvun alusta. Ne muodostavat porttimaisen kokonaisuuden Kyläraitin ja Aarnontien risteyksessä. Useisiin tilakeskuksiin kuuluu lisäksi aittoja ja riisiä, joiden vanhimmat osat palautuvat 1700-luvun loppuun.

Mäki-Heistolasta ja Nuori-Kotkasta länteen sijaitsee Hanaporin alue, joka käsittää ruotosotamiehille 1800-luvulla rakennettuja pientaloja. Erikoisuutena on tonttien jakaantuminen säteittäin yhdestä nurkkapyykistä. Tienvarrelle sijoittuneista taloista on jäljellä muutama. Peruskorjatut rakennukset ovat säilyttäneet alkuperäisen asunsa kohtuullisen hyvin. Alueella on myös huonokuntoisia rakennuksia. Suomessa harvinainen metsähautausmaa sijaitsee Hanaporin länsipuolella.

Kuva 11. Kasiniemen puunjalostustehdas. Henrik Wager 2004.

Kylätien varrella sijaitsee kaksi kaupan rakennusta 1930-1950 -luvuilta sekä pientaloja 1940-1950 -luvuilta. Maisemallisesti näkyvällä paikalla kylätien varrella on vuonna 1937 rakennettu koulu, jota on laajennettu vuonna 1957. Kylän 1910-luvulla rakennettu seuratalo sijaitsee niin ikään

näkyvällä paikalla, kumpareen laella kylän länsipuolella.

Auttoisten lounaispuolella sijaitsevassa Aarnonkulmassa on harjoitettu sahatoimintaa 1850-luvulta lähtien. Koskessa on ollut myös 1800-luvulla mylly. Nykyisin huonekalutehtaana toimivan entisen sahan vanhimmat osat lienevät 1920-luvulta.

Vesijaon kylän kulttuurimaisema

Kymijoen ja Kokemäenjoen vesistöt yhdistyvät Vesijaan järvestä. Vesijaon kylä on Auttoisten tapaan Padasjoen vanhimpia kyliä. Ensimmäinen maininta siitä on vuodelta 1464. Taloja Vesijaolla oli 1560-luvulla kaksitoista. Erotuksena Auttoisen ryhmäkylämäiseen ilmeeseen ovat Vesijaon kylän avointen peltovainioiden ympäröimät kantatilat sijoittuneet pääosin nauhamaisesti Vesijaonraitin varrelle. Auttoisista Vesijakoon johtanut historiallinen maantie päättyi Riihijärven kantatilan paikkeille.

Maisemallisesti näkyvillä paikoilla sijaitsevien tilakeskusten pääosin 1800-luvun loppuun palautuvien päärakennusten lisäksi Vesijaossa on säilynyt kylille ominaisia rakennuksia, kuten 1900-alusta oleva koulu, suojeluskuntatalo Harjula ja kaksi kaupan rakennusta, joista vanhempi ulkoasultaan muuttunut Harjunsyrjä on rakennettu 1800-luvun lopussa. Toinen kauppa lienee 1930-1940 -luvulta.

Eteläisimpänä Vesijaon 1500-luvulla mainituista kanta-tiloista sijaitsee Riihimäki. Tilakeskuksen päärakennus on vuodelta 1908 ja sementtitiilinen navetta on rakennettu vuon-

na 1928. Pelloilta kohoavan kumpareen laella sijaitseva tilakeskus on maisemallisesti näkyvällä paikalla. Sen pohjoispuolella sijaitseva Iittanen on erotettu Riihimäestä. Iittasen pihapiiriä rajaavat 1700-luvun lopussa rakennettu hirsinen navetta sekä aittarivistö 1880-luvulta. Päärakennus on rakennettu vuonna 1899. Seuratalon lounaispuolella sijaitsee Mustapään vuonna 1902 rakennettu päärakennus ja tiilinaivetta. Mustapäältä ja seuratalolta avautuu laaja, kumpuileva peltomaisema, joka pohjoisessa rajautuu metsävyöhykkeeseen. Mustapäättä ympäröivää aluetta pidetään Vesijaon varhaisimpana asuinalueena. Mustapään läheisyydessä on mahdollisesti kivikautinen asuinpaikka. Mustapään koillispuolella, maisemallisesti näkyvällä paikalla on uusi vuonna 1962 rakennettu, maisemaan vieras parakkimainen koulurakennus. Metsän pohjoispuolella sijaitsee Jussilan kantatila, joka on ollut myös ratsutilana. Jussila sijaitsee maisemallisesti näkyvällä paikalla, peltolaaksosta kohoavan kumpareen laella. Vuonna 1888 rakennetun pitkän päärakennuksen julkisivua elävöittää kaksi koristeellista lasikuistia. Pihapiiriä rajaa mansardikattoinen suurehko aittarakennus. Lamperin kantatilasta erotettu Mattila sijaitsee Jussilan takana. Päärakennus on rakennettu vuonna 1908 ja

Kuva 12. Harju ja Leponi. Henrik Wager 2004.

pihapiirissä oleva asuinrakennus vuonna 1932. Pihapiiriä rajaa kivi- ja puurakenteinen navetta vuodelta 1889. Jussilan pohjoispuolella sijaitsevat Skyttä ja Mattila sekä vanha kansakoulu ja Skytän entinen meijeri. Skyttä on mainittu 1500-luvulla Vesijaon säteri -nimisenä. Skytän nykyinen päärakennus on rakennettu vuonna 1928. Suurikokoinen kivenavetta rajaa pihapiiriä tielle päin. Pihapiirissä oleva asuintalo on rakennettu vuonna 1906. Pihaa rajaa myös 1800-luvulle palautuva aittarivistö. Skytän itäpuolella, korkeahkon mäen laella sijaitseva koulu ja Skytän hirsirunkoinen meijeri ovat joitakin ikkunamuutoksia ja meijerin korottamista ja kuistia lukuun ottamatta säilyttäneet pääosin rakentamisajankohtansa asun. Pohjoisimpana Vesijaonraitin tilakeskuksista sijaitsee 1800-luvulla kahdesta talosta yhdistetty Hokka. Vesijakojärven pohjukassa sijaitsevan 1800-luvun lopussa rakennetun päärakennuksen ulkoasu on muuttunut peruskorjausten myötä.

Palsan saha ja mylly

Vesijaosta Parlammin -järveen laskevan Palsanojan koskessa on sijainnut Vesijaon kylän mylly 1800-luvun alusta lähtien. Myllyn lähetyvillä on 1930-luvulta oleva myllytupa, jossa kyläläiset saattoivat odottaa jauhatuksen valmistumista. Myllyn viereen rakennettiin 1920-luvulla vesisaha, jonka apuvoimalähteeksi hankittiin myöhemmin höyrykone. Myllyn

Kuva 13. Holmin tehdas ja mylly. Henrik Wager 2004.

ja sahan rakennukset ovat ilmeisen alkuperäisellään. Myllyn vehnätorni rakennettiin vehnämyllyksi muuttamisen yhteydessä vuonna 1938.

Kasiniemen kulttuuriympäristö

Pitäjän pohjoisosassa sijaitseva Kasiniemen kylä sijoittuu Vehkajärveltä Vesijakoon laskevan Ala- ja Ylävirran välisen kannaksen ympärille. Kannaksen läpi virtaa kapea joki, jossa on ollut mylly 1800-luvulta lähtien. Ansion kartanon haltija, maanmittari Bernt Schildt perusti Myllykoskeen tullimyllyn vuonna 1860, joka uudistettiin 1920-luvun alussa. Vaatimaton hirsirakenteinen mylly sijaitsee kapean joen äärellä. Myllyn luona on pieni patorakennelma.

Ansion kartanon omistaja Ario Schildt perusti vuonna

1934 Kasiniemen Koivu Oy -nimisen puunjalostuslaitoksen. Tehdas paloi vuonna 1938 ja uusi, yhä toiminnassa oleva tehdas rakennettiin samana vuonna. Tehtaan yksikehäinen saha sijaitsee sen eteläpuolella. Saha on tyhjillään. Sahan lähistöllä on 1930-1940 -luvun vaihteen pientaloja. Puunjalostustehtaan koillispuolella sijaitsee seuratalo Kokkopirtti sekä Kasiniemen jugend -vaikutteinen 1910-luvulla rakennettu kansakoulu.

Ansion kartano

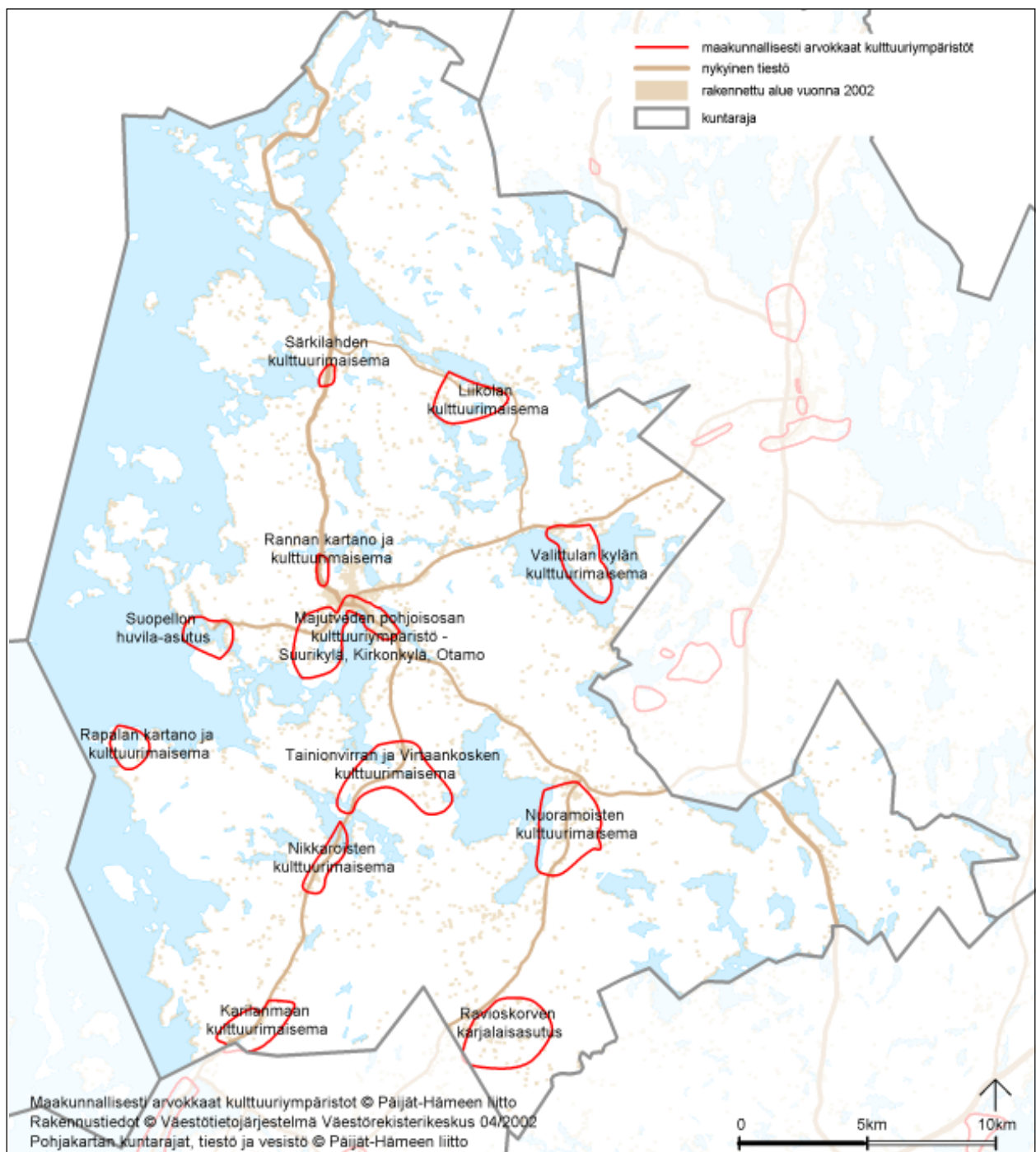
Kasiniemessä on ollut Vesijaon säterin uudistila 1570-luvulla. Nykyisen kartanon rakennukset sijaitsevat näkyvällä paikalla, maantieltä kohoavan rinteen laella. Päärakennuksen runko on 1800-luvun alusta, mutta nykyisen asun-

sa kaksikerroksinen, mansardikattoinen rakennus sai vuonna 1923 arkkitehti Axel Mörnen suunnitelmien mukaan toteutetuissa korjauksissa. Päärakennuksen pihapiiriä rajaavat 1800-luvun alusta olevat luhtiaitat sekä väenrakennukset. Päärakennuksen ympärillä avautuu kartanon hoidettu puisto. Pihapiirin ulkopuolella oleva kivinavetta on rakennettu vuonna 1886.

Toritun kylän kulttuurimaisema

Vuoden 1539 maakirjan mukaan Toritussa oli Rakolan ja Pastilan talot, joista muodostettiin 1580-luvulla kaksi lisää. Toritun kulttuurimaisemaa hallitsevat laajat, metsiin rajautuvat kumpuilevat peltovainiot ja niiden laitamilla sijaitsevat tilakeskukset. Kylän keskivaiheilla sijaitsevan ulkoilmamuseon rakennukset kuuluivat Pastilasta 1920-luvun alussa itsenäistyneeseen Seppälä -nimiseen torppaan, jossa asui kylän seppä vuoteen 1955 asti. Alueen vanhimmat rakennukset

SYSMÄN MAAKUNNALLISESTI ARVOKKAAT KULTTUURIYMPÄRISTÖT

ovat 1700-luvulta.

Seppälän koillispuolella, mäen harjanteella sijaitsee Toritun vuonna 1905 rakennettu koulu. Alkuperäisellään oleva rakennus on tyhjillään ja sitä vastapäätä on Nuutisen kutomon 1980-luvulla rakennettu asuin- ja tehdasrakennus.

Toritun eteläosassa sijaitsevat laajojen peltojen ympäröimät Ylätalon ja Vainion tilakeskukset, joiden päärakennukset lienee rakennettu 1800-1900 -lukujen molemmin puolin. Pastilan rakennuskanta on 1950-1960 -luvulta. Toritun pohjoisosassa sijainnut Alhon 1600-luvulle palautuvan yksinäissäterin päärakennus on purettu.

Kaukelan kylän kulttuurimaisema

Majaveden pohjoisosan kulttuuriympäristö (Suurikylä, Kirkonkylä, Otamo)

oli Ylimmäisen ja Alimmaisen talot, joista jälkimmäinen jakautui kahdeksi taloksi. Kaukelan maisemaa hallitsevat Harjun ja Leponin tilakeskukset, jotka olivat 1800-luvulla pääasiassa kihlakunnantuomareiden omistuksessa. Päärakennukset sijaitsevat maisemallisesti näkyvällä paikalla, pelloilta kohoavan rinteen laella. Miestämän- ja Kaukilanjärven välisellä kannaksella sijaitsevilta tiloilta avautuu avoin kaukonäkymä peltovainioiden yli Miestämänjärvelle. Päärakennusten ulkoasu on muuttunut korjausten vuoksi. Navetat ja talousrakennukset sijaitsevat rinteen alaosassa.

Tilojen lähettyvillä on 1960 -luvulla rakennettu punatiilinen teollisuusrakennus. Sinne sijoitettiin Anders Homin alkujaan Arrakoskelle perustama kehräämö. Myöhemmin laajennettu tehdas on teollisuuskäytössä. Miestämä -järven pohjoisosassa sijaitsee niin ikään Holmin vuosina 1939-1940 rakennuttama pienehkö rankorakenteinen imukaasumootorisaha. Tyhjillään olevan sahan rakennukset ovat päässet rapistumaan.

Kaukilankosken varrelle rakennettiin vuonna 1919 toinen kunnan voima- asemista. Vuonna 1919 perustetun Padasjoen sähkölaitoksen toinen voima- asema sijoitettiin Arrakoskelle. Alkuperäisellään säilyneen voima- aseman ympärillä on 1900-luvun alkuun palautuvia pientaloja. Kaukilanjärven länsirannalla on 1800-1900 -lukujen vaihteesta

olevia huviloita.

Arrakosken teollisuusyhdyskunnan kulttuuriympäristö

Padasjoen vesireitin suurin koski, Arrakoski on ollut jo varhain valjastettu tuotantokäyttöön. Myllytoimintaa Arrakoskella harjoitettiin ilmeisesti jo 1400-luvun alussa. 1600-1700 -lukujen vaihteessa Arrakoskella toimi mylly- ja sahalaitos. Itsenäinen saha aloitti vuonna 1799 ja toiminta päättyi vuonna 1957. Meijeri Arrakoskella aloitti 1800-luvulla ja kunnan sähkölaitos 1910-luvun lopussa.

Nykyinen, rakennuksiltaan pääosin 1900-luvun alkuvuosikymmeneen palautuva Arrakosken teollisuusyhdyskunta muovautui joen ja kosken ympärille. Tehtailija Anders Holm perusti Arrakoskelle harjatehtaan vuonna 1908. Tehtaan nykyasu lienee 1930-1940 -luvulta. Arrakosken myllyn Holm hankki omistukseensa vuonna 1910. Uusi vehnämylly valmistui vuonna 1935.

Toimintansa 1800-luvulla aloittanut Arrakosken meijeri muutettiin osuusmeijeriksi vuonna 1905, jolloin rakennus-

Kuva 1. Sysmän kirkko. Henrik Wager 2004

Kuva 2. Kirkonkylän meijeri. Henrik Wager 2004.

ta myös uusittiin. Nykyisen ulkoasunsa meijeri sai 1950-1960 -luvun korjausten ja laajennusten myötä. Meijeritoiminta lakkasi vuonna 1979. Meijerin suurehko työväenkasarmi sijaitsee meijerin länsipuolella, patoaltaan äärellä. Sen lähetyvillä sijaitsevan isännöitsijän asuinrakennuksen ulkoasu on muuttunut. Yhdyskunnan koulu, kauppa ja asuinrakennukset sijoittuvat vapaasti yhdyskunnan halki kulkevan tien varteen.

Arrakosken sahan kirjanpitäjä Constantin von Fieandt perusti Vierunjoen Myllykoskeen öljytehtaan vuonna 1848. 1800-1900 -lukujen vaihteessa toimintansa lopettaneen tehtaan rakennukset on purettu, mutta koskessa on jäljellä teollisuuslaitosten ja viisi vuotta myöhemmin perustetun Vierun rautaruukin rakennelmia.

Saksalan kartanon omistaja Robert Maurits von Fieandt perusti öljytehtaan lähetyville Vierunkoskeen Vierun rautaruukin vuonna 1853. Ruukki lopetti toimintansa vuonna 1896. Vierunkosken yläpuolelle, Arrakosken kylän keskivaiheille perustettu Arrakosken rautaruukki lopetti toimintansa vuonna 1886. Paikalla on säilynyt ruukin tuotantolaitosten rakenteita. Ruukkien tuotantorakennukset on purettu ja asuinrakennuksia on siirretty Jokioisten ja Taulun kyliin.

Arrakosken teollisuusyhdyskunnan pohjoispuolella maisemallisesti näkyvällä paikalla sijaitsee Arrakosken perintötalo, jonka päärakennus lienee 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Rungoltaan se saattaa olla vanhempikin. Osoilan kylään kuuluvasta kantatilasta on veromaininta vuodelta 1560. Tilan pellot ulottuvat lähes tehdasyhdyskuntaan saakka.

SYSMÄ

Sysmän maa-alueita halkovat vesistöt ovat vaikuttaneet

asutuksen sijoittumiseen. Tiheintä asutus on Majutvettä ympäröivillä savikkoalueilla. Asutuksen emäseutuja Sysmässä ovat 1400- ja 1500 -luvuilla olleet Majutveden, Nuoramoisjärven ja Joutsjärven ympäristöt. Sysmässä on useita kyliä, jotka mainitaan 1400-luvulla. Nuoramoinen mainitaan jo vuonna 1405, Otamo vuonna 1430, Liikola vuonna 1443, Rapala vuonna 1459, Sysmän keskuskyläksi luettu Suurikylä vuonna 1462, Virtaa vuonna 1470 ja Karilanmaa vuonna 1474. Ensimmäinen kirjallinen maininta Sysmän seudusta on paavin annekirjeessä Hartolan kirkossa käyviä varten vuodelta 1398. Kirkkopitäjänä Sysmä mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1442.

Alkujaan Sysmä oli suurpitäjä, johon kuuluivat lähes kaikki Itä-Hämeen nykyiset kunnat. Sysmä on myös vanha kartanopitäjä, jonka lukuisat kartanot ovat vaikuttaneet sen kulttuuriympäristön muotoutumiseen. Nuoramoisjärven itäpuolella sijaitsevat Uuden-Olkkolan, Vanhan-Olkkolan ja Nordenlundin kartanot. Nuoramoisjärven länsipuolella sijaitsevat Virtaan kartano ja Vanha-Kartano ovat Tainionvirran varrella. Rantalan, Suurikylän sekä Hovilan kartanot sijaitsevat kirkonkylän lähetyvillä. Myös varhainen teollinen toiminta Sysmässä muodostui kartanoiden ympärille. Virtaan kartanon omistaja Magnus Tandefelt perusti mailleen viinatehtaan vuonna 1878. Hän omisti 1880-luvulla myös kaksi pientä telakkaa ja Virtaan sahan. Myös meijeritoiminta Sysmässä sai alkunsa kartanomeijereistä 1850-1870 -luvuilla. Esimerkiksi Nordenlundin ja Hovilan kartanoissa oli oma meijeri.

Sysmään muodostui varhain huvila-asutusta. Edustavimpiin alueisiin lukeutuu Suopellon huvila-asutus 1800-luvun lopusta. Sotien jälkeen Sysmään sijoitettiin noin 1200 Karjalasta evakuoitua ihmistä. Ravioskorpeen muodostettiin maanhankintalain nojalla Suomen suurimpiin kuuluva asutustila-alue. Sinne muodostettiin 36 asutustilaa, joiden asukkaista noin puolet oli siirtoväkeä ja puolet rintamamiehiä.

Kuva 3. Teatteritalo. Henrik Wager 2004.

Kuva 4. Sysmän yhteiskoulu. Henrik Wager 2004.

Majutveden ympäristö on ollut Nuoramaisjärven ja Joutsjärven ohella asutuksen emäseutuja Sysmässä 1400- ja 1500-luvuilla. Kirkonkylä sijoittuu keskiaikaisten Otamon ja Suurikylän kylien väliselle alueelle, Majutveden pohjoisrannalle. Kylät muodostavat toisiinsa nivoutuvan sekä ajallisesti että toiminnallisesti monikerroksisen, omat ominaispiirteensä säilyttäneen kokonaisuuden.

Ensimmäinen maininta Otamon kylästä on vuodelta 1430 ja Suurikylästä vuodelta 1462. Sysmän asutuksen painopiste on sittemmin keskittynyt niiden väliin jäävään kirkonkylään. Kirkonkylän muotoutumiseen on vaikuttanut Rantalalan (Skinnarilan) kartanon palstoittaminen ja 24 itsenäisen

Kuva 5. Rapalan kartano. Henrik Wager 2004.

tilan myyminen kartanon omistajan Aadolf von Heidemanin kuoleman jälkeen vuonna 1896. Nykyisen kirkonkylän alue on ollut Rantalalan peltoaluetta.

Asutus on ollut tiivistä etenkin Suurikylässä jo rautakaudella, josta muistumana ovat lukuisat kalmistot ja uhrikivet. Suurikylästä on tehty myös esihistoriallisen ajan löytöjä. Pitäjän vanhimmassa hallinnollisessa keskuksessa Suurikylässä sijaitsee 1500-luvun kahden ensimmäisen vuosikymmenen aikana rakennettu kirkonkylä. Nykyiseen asuunsa kirkonkylä muutettiin vuosina 1833-1834 intendentinkonttorissa arkkitehti C.L. Engelin vuonna 1826 laatimien piirustusten mukaan. Kirkko restauroitiin 1950-luvulla arkkitehti K.S. Kallion suunnitelmien mukaan. Erillinen puinen kellotapuli on vuodelta 1845. Kirkkoa ympäröi vanha hautausmaa, jota laajennettiin pappilan pelloille vuonna 1828. Kirkon pohjoispuolella sijaitseva lainajyvästön makasiini muurattiin kivistä vuosina 1854-55. Uusi pappila rakennettiin vuonna 1919 arkkitehti Josef Stenbäckin piirustusten mukaan. Kirkon lähetyksillä on ollut pappila mahdollisesti jo keskiajalla. Kirkon pohjoispuolella sijaitsevan Suurikylän kartanon vuonna 1801 valmistunut päärakennus on saanut nykyisen empiretyylisen asunsa vuonna 1867.

Otamon kylä sijaitsee kirkonkylään johtavan tien varrella. Luonteenomaista kylälle ovat hajallaan sijaitsevat, mutta peltojen kautta toisiinsa nivoutuvat tilakeskukset.

Majutveden pohjoisosa on ollut Suurikylän ja Rantalalan

Kuva 6. Virtaan kartano. Henrik Wager 2004.

Kuva 7. Vanha-Kartano. Henrik Wager 2004.

kartanoiden sekä Otamon talojen peltoaluetta. Hartolan kirkonkylän tapaan myös Sysmän kirkonkylä nivoutuu sitä ympäröivien kartanoiden muokkaamaan kulttuurimaisemaan.

Otamon ja Suurikylän väliin jäävä kirkonkylä on säilyttänyt etenkin raitin itäosassa väljän luonteensa. Useat raitin varrella olevista rakennuksista on rakennettu jälleenrakennuskaudella 1950-luvulla ja ne sijoittuvat raitin pohjoispuolelle. Monet raitin eteläpuolen rakennuksista ovat 1960-1980-luvuilta ja ne noudattavat kirkonkylän pienimittakaavaista ja väljäköä rakentamista

Luonteenomaista kirkonkylälle ovatkin pienimuotoiset ja usein ajallisesti kerrokselliset, tietyn toiminnan ympärille rakentuneet kokonaisuudet. Kirkonkylän ja Majutveden vä-

liin jää avoin kaistale, joka lisää kirkonkylän avaraa ja pienimittakaavaista luonnetta. Lähelle rantaa sijoittuvat vuonna 1906 rakennettu meijeri ja vuonna 1936 rakennettu paloasema.

Harmaalan, Teatteritalon, Tenhovaaran, Laattalan ja Lopperin talot muodostavat oman 1800-1900 -lukujen vaihteeseen palautuvan kokonaisuuden kirkonkylässä. Lopperin talo on ollut kestikievarina 1840-luvulla. Vuonna 1888 taloon perustettiin 80 -paikkainen vaivaistalo. Talon nykyasu on ilmeisesti tältä ajalta. Pihapiiriä rajaavat hollitupa, talli, luhtiaitta ja kivinavetta. Arkkitehtitoimisto Nyström-Petelius-Penttilän suunnitteleman Teatteritalon rakennutti Sysmän säästöpankki vuosina 1896-1899. Kirkonkylän työväentalo on vuodelta 1908.

Sysmän yhteiskoulu valmistui vuonna 1924. Se ympärille on sittemmin sijoittunut koulukeskittymä. Arkkitehti Toivo Salervon suunnitteleman koulun viereen on rakennettu uusi koulu 1960-luvulla. Yhteiskoulun pohjoispuolella oleva Toi-

Kuva 8. Nordenlundin kartano. Henrik Wager 2004.

volan koulu on entinen Toivolon tilan päärakennus 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Vähkylän koulu on 1950-luvulta. Suurehkoon koulurakennukseen kuuluu lisäksi kolme opettajien asuinrakennusta, jotka yhdessä koulupihan kanssa muodostavat alkuperäisellään säilyneen 1950-luvun koulumiljöön. Koulujen lähetyvillä on 1950-luvulla rakennettu omakotitaloalue.

Voipalan kylässä sijaitsevan Tandefelt -suvun entisen räls-sitilan Hovilan maat ovat Suurikylän ohella Sysmän vanhinta kiinteän asutuksen aluetta. Pihapiiriin johtaa kartanoille tyypillinen koivukuja, jonka päätteenä on uusklassistinen päärakennus. Ilmeisesti 1700-1800 -lukujen vaihteessa rakennetun päärakennuksen ulkoasu on muuttunut myöhempien korjausten vuoksi. Rakennusta on mm. korotettu kerroksella jo 1900-luvun alussa. Hovilan lukuisat talusrakennukset ovat sijoittuneet erilliselle talouspihalle pihapiirin ulkopuolelle. Etelässä kartanoa ympäröivät laajat ja yhtenäiset peltoalueet.

Kuva 9. Uusi-Olkkolan kartano. Henrik Wager 2004.

Otamo sijaitsee kirkonkylään johtavan tien varrella. Luonteenomaista kylälle ovat hajallaan sijaitsevat, mutta peltojen kautta toisiinsa nivoutuvat tilakeskukset. Kulttuurihistoriallisesti merkittävimpiin tiloihin lukeutuvat Mataristo, Lautaportti ja Mäentalo. Kylän vanhimman talon Matariston alkuperäisellään oleva päärakennus ja pihapiirin rajaavat talusrakennukset ovat hyväkuntoiset. Myös Lautaportin ja Mäentalon päärakennukset ja pihapiirit ovat säilyttäneet hyvin alkuperäisen luonteensa. Taloilta on näkymäyhteys toisiinsa ja ne ovat sijoittuneet maisemallisesti näkyvälle paikalle kirkonkylään johtavan tien varrelle.

Suopellon huvila-asutus

Suopellon ja Päijätsalon ympäristön huvila-alue on säilyttänyt alkuperäisen 1800-luvun loppuun palautuvan luonteensa. Uudempi vapaa-ajan asutus on sijoittunut väljästi ja noudattaa pienimittakaavaista rakentamista. Laivalaiturin kupeessa toimii kesäravintola ja sen lähetyvillä on entinen kauppa. Laiturin vieressä pidettiin kestikievaria 1880-luvun puolivälissä.

Rapalan kartano ja kulttuurimaisema

Rapalan kartano sijaitsee mäen harjanteella Päijänteen äärellä. Kartano oli vuonna 1650 aateloitun Tandefelt-suvun kantatila. Ympäri vuoden kuljettava tie kartanolle valmistui vasta kenraali Rudolf Waldenin aikana 1910-luvulla. Vuonna 1909 rakennetun päärakennuksen nykyinen ulkoasu on vuodelta 1918 ja se perustuu arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnitelmiin. Rapalan kartanon pihapiiri ja sen pienehkö muotopuutarha on säilyttänyt alkuperäisen luonteensa. Pihapiirin eteläpuolella on 1950-luvulla rakennettu hirsinen tuparakennus ja pohjoislaidalla saman ikäinen rappu asuinrakennus. Talusrakennukset sijaitsevat pihapiirin ulkopuolella. Pihapiirin laidalla on lisäksi tiilinen 12-kulmainen vesitorni.

Tainionvirran ja Virtaankosken kulttuurimaisema

Virtaan kartanoiden historia palautuu 1500-luvulle. Virtaalla on ollut 1560-luvulla kaksi taloa. Virtaan kartano117

Kuva 10. Tyypillinen, alkuperäisellään säilynyt Ravioskorven tilakeskus. Henrik Wager 2004.

nykyinen uusrenessanssiasu on 1800-luvun lopusta, jolloin päärakennusta myös laajennettiin. Pihapiirin laidalla on suurikokoinen kivinavetta, hirsinen hevostalli, hirsinen kanala sekä aittoja ja väenrakennus. Vanha-Kartanon päärakennus on 1700-luvulta, mutta sen nykyinen empireasu on 1800-luvun alkupuolelta. Pihapiirin ulkopuolella on vuonna 1888 valmistunut savinavetta.

Virtaan kartanon omistaja Magnus Tandefelt perusti mailleen viinatehtaan vuonna 1878, jonka toiminta lakkasi 1890-luvun alussa. Viinarännistä on muistumana tehtaan perustukset sekä ilmeisesti tehtaan konttorina ja työväenasuinrakennuksena toiminut suurehko hirsitalo. Vuonna 1913 valmistuneen, myöhemmin uusitun voimalaitoksen lähettävillä on Virtaan kartanon entinen hirsinen meijerirakennus. Virtaan kartanon alueella oli myös myllyjä sekä niiden alapuolella paja. Myllyt on purettu, mutta paja on jäljellä. Virtaan kartanosta erotettiin sotien jälkeen asutustiloja karkjalan siirtolaisille. Yhtenäisin, viiden tilan muodostama kokonaisuus sijoittuu Kymäriin, kartanon itäpuolelle.

Nikkaroisten kylän kulttuurimaisema

Nikkaroisten kylässä sijaitsevat Ranta-Eskolan, Ruikkulan ja Kotipään tilat rakennuksineen ja viljelyksineen muodostavat 1800-1900 -luvun vaihteen hyvin säilyneen kokonaisuuden. Myös Kännälän hieman nuorempi talo nivoutuu kokonaisuuteen. Tilojen eteläpuolella on hieman rapistunut nuorisoseurantalo Papula sekä Nikkaroisten työväenyhdistyksen talo.

Karilanmaan kulttuurimaisema

Karilanmaan kylä mainitaan historiallisissa lähteissä ensimmäisen kerran vuonna 1474. Kylän keskivaiheilla oleva Yskelän entinen ratsutila sijaitsee korkeahkon rinteiden laella, jonka alapuolella avautuu Yskelän ja Karilanmaan kylän laaja viljelymaisema. Karilanmaan 1950-1960 -lukujen

vaihteessa rakennettu koulu sijaitsee Yskelän pohjoispuolella.

Nuoramoisten kylän kulttuurimaisema

Nuoramoisten kylällä on pitkä asutushistoria, mistä muistuttavat lukuisat uhrikivet Nordenlundin kartanon lähettävillä. Kylän kulttuurimaisemaa hallitsevat Nordenlundin, Vanha-Olkkolan ja Uusi-Olkkolan kartanot. Nordenlundin kartanon hirsinen päärakennus on rakennettu 1800-luvun alussa, mutta sen nykyasu on 1800-luvun lopusta, jolloin sitä myös korotettiin. Pihapiirin toinen asuinrakennus, makasiini ja suuri kivinavetta ovat samanikäiset. Vanha-Olkkolan hirsinen päärakennus on vuodelta 1884. Uusi-Olkkolan kustavilainen päärakennus on 1700-luvun lopusta. Kaikkia kartanoita ympäröi puisto. Nuoramoisjärven itäpuolelle peltovainioilta nousevien kumpareiden laelle nauhamaisesti sijoittuneet Uuden-Olkkolan, Vanhan-Olkkolan ja Nordenlundin kartanot rakennuksineen ja niitä ympäröivine pi-

Kuva 11. Joutsjärven vanhempaa rakennuskantaa. Henrik Wager 2004.

hapiireineen sekä viljelymaineen muodostavat eheän kulttuurimaisemakokonaisuuden, joihin Nuoramoisten koski nivoutuu. Kosken pitkistä myllyperinteistä muistuttavat 1920-luvulta olevat mylly- ja voimalaitosrakennukset sekä pato. Kosken ympäristössä on pienehköjä 1950-1960 -luvuilla rakennettuja omakotitaloja.

Uuden-Olkkolan pohjoispuolella Nuoramoistenkosken äärellä oleva Paarmalan tila on erotettu vuonna 1924 Uudesta-Olkkolasta. Paarmalan 1800-luvulta oleva päärakennus on entinen nimismiehentalo, jota on jatkettu kahdella siipirakennuksella 1920-luvun puolivälissä. Pihapiirin laidalla olevan navetan vanhimmassa 1800-luvulle palautuvassa osassa on toiminut Nuoramoisten kylän höyrysaha. Vanha kylätie on kulkenut Paarmalan eteläpuolitse. Uuden-Olkkolan itäpuolella on vuonna 1930 rakennettu nuorisoseuran ja suojeluskunnan yhteinen talo "Nuhja".

Kartanoiden lisäksi Nuoramoisen kylän kulttuurimaiseman kerroksellisuutta lisäävät Vanhan-Olkkolan lähettyvillä olevat 1950-luvulla rakennettu koulu sekä Värilän kappalaisen pappilan vuodelta 1890 oleva päärakennus ja kivinavetta. Pappilan päärakennusta on jatkettu myöhemmin. Pappilan lähettyvillä on vuonna 1890 perustettu Nuoramoisten hautausmaa. Pappilalle johtavan tien länsipäässä on vuonna 1958 valmistunut rukoushuone. Pappilaa ympäröivät pellot nivoutuvat Nordenlundia ja Vanhaa-Olkkolaa ympäröiviin peltoihin.

Paarmalan tilan, Nuoramoistenkosken, kartanoiden ja pappilan muodostaman kulttuurimaiseman eteläisenä päätepisteenä on Iso-Pakkaselan 1800-luvulta oleva, alkuperäisellään säilynyt päärakennus. Nordenlundin itäpuolella sijaitseva rakennus on näkyvällä paikalla korkeahkon mäen laella.

Ravioskorven karjalaisasutus

Sotien jälkeen Sysmään sijoitettiin luovutetuilta alueilta noin 1200 siirtolaista. Selkeästi erottuvana ja alkuperäisellään säilyneenä muistumana jälleenrakennuskauden asuttamisesta on säilynyt Ravioskorven laaja asutustila-alue. Ravioskorpeen muodostettiin maanhankintalain nojalla Suomen suurimpiin kuuluva asutustila-alue. Sinne muodostettiin 36 asutustilaa, joiden asukkaista noin puolet oli siirtoväkeä ja puolet rintamamiehiä. Tilojen maat lohkaistiin pääosin Nordenlundin kartanon maista. Alueelle rakennettiin myös koulu ja kauppa.

Alue on säilyttänyt alkuperäisen luonteensa hyvin. Toistensa lähettyvillä olevat pienehköt tilakeskukset sijaitsevat toisiinsa nivoutuvien peltojen laitamilla tai niiden väliin jäävillä saarekkeilla. Tilakeskukset käsittävät tyypitalovaikutteisen päärakennuksen, hirsisen tai tiilisen navetan ja ulkorakennuksia. Osa tiloista on vapaa-ajan asuntoina. Ravioskorven toiminnassa oleva koulu on tyypillinen 1950-luvun pelkistettyä arkkitehtuuria noudattava rapattu, kaksikerroksinen rakennus. Tilojen pellot alkavat välittömästi koululta, mikä kuvastaa hyvin alueen agraaria luonnetta.

Rannan kartano ja kulttuurimaisema

Arkkitehtitoimisto Lappi-Seppälä-Martaksen suunnittelema Rannan kaksikerroksinen, klassitisvaikutteinen rapattu päärakennus sijaitsee muutaman kilometrin päässä kirkonkylästä pohjoiseen, Sysmä-Luhanka tien länsipuolella. Se valmistui vuonna 1937. Kartanon vuodelta 1902 oleva aumakattoinen kivinavetta sijaitsee pihapiirin ulkopuolella. Kartanon pihapiirin laidalla on työväen asuinrakennus, joka lienee 1900-luvun alusta. Kartanoa ympäröivät peltovainiot.

Särkilahden kulttuurimaisema

Särkilahdessa oli 1560-luvulla viisi taloa. Kylän nykyisiä rakennuksia ympäröivät vanhat pellot. Särkilahden kylän halki kulkevan Sysmä-Luhanka -tien varrella on 1800-1900 -luvun vaihteeseen palautuvia entisiä tilakeskuksia, jotka ovat vapaa-ajan asuntoina. Niiden eteläpuolelle sijoittuvat Särkilahden nuorisoseuran talo Ahjola vuodelta 1921 sekä kylän entinen kansakoulu, joka lienee 1800-luvun lopusta.

Liikolan kulttuurimaisema

Liikolan kylästä on löydetty kaksitoista kivikautista asuinpaikkaa. Ensimmäinen historiallinen maininta kylästä on vuodelta 1443. 1560-luvulla kylässä oli kahdeksan taloa. Nykyinen asutus on keskittynyt Liikolanlahden etelärannoille, jonne myös vanhat pellot rajautuvat. Kyläläisten talkoovoimin vuonna 1930 rakennettu koulu sijaitsee näkyvällä paikalla mäen harjanteella, kylätien varrella.

Valittulan kylän kulttuurimaisema

Valittulan kylän asutus palautuu rautakauteen, mihin viittaavat sieltä löydetyt rautakautinen kalmisto ja uhrikivet. Valittulassa oli vuoden 1539 maakirjan mukaan kolme taloa. Kylätontilla on yksi tilakeskus, jonka päärakennus on 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Vanhan kylätien varrella on vuonna 1920 valmistunut nuorisoseuran talo sekä tilakeskuksia, joiden rakennuskanta on pääosin 1800-1900 -lukujen vaihteesta. Raitin varrella on myös 1900-luvun alusta olevia asuinrakennuksia. Rakennusten ulkoasu on tosin muuttunut korjausrakentamisen myötä. Tilat ovat laajahkojen peltojen ympäröimiä. Joutsjärven vuonna 1885 perustettu meijeri siirrettiin Valittulaan vuonna 1907.

Joutsjärven kylään kuuluvan niemen keskivaiheilla on 1560-luvulla ollut kahdeksan taloa. Talojen paikat ovat pääosin yhä käytössä. Joutsjärveen työntyvän suurehkon niemen halki kulkevan vanhan tien varrella on 1900-luvun alkupuolelta olevia pientaloja sekä 1940-1950 -luvulta olevia pienehköjä tilakeskuksia. Tie noudattaa vanhaa linjaustaan ja niemen eteläosan pellot ovat olleet viljeltyinä pitkään. Sirpaleiset pelto- ja laidunalueet antavat alueelle oman erityisluonteensa.

LÄHTEET

Painetut lähteet

Aarrevaara, Eeva 2002. Muuttuvat maatilat. Suomen maaseudun rakentaminen 1900-luvulla. Suomen rakennustaiteen museo. Näyttelyluettelo.

Ahola, Marjatta 1968. Kaupankäynti ja pankkitoiminta. Teoksessa: Hartolan kirja (toim. Erkki Markkanen).

Annala, Erkki 1968. Kartanot ja torpparit. Teoksessa: Hartolan kirja (toim. Erkki Markkanen).

Antin, Antero (toim.) 1997. Luonnollisesti Artjärvi.

Anttila, Olavi 1980. Kunnallishallinto- ja politiikka. Teoksessa: Lahden historia (toim. Heinonen, Jouko).

Blomstedt, Yrjö 1981. Asikkalan historia.

Cederberg, A. R. & Ojala, Veikko 1948. Heinolan kaupungin historia.

Halila, Aimo 1958. Lahden historia.

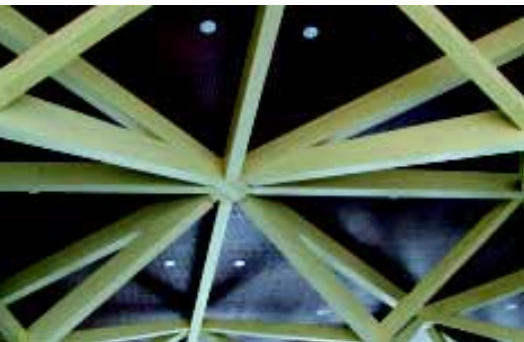
Hardén, Atte 1923. Orimattilan pitäjä (maantieteellinen katsaus A. A. Parvela).

Heikkinen, Antero 1975. Hollolan historia III.

Heinonen, Jouko 1997. Päijät-Häme I.

Jurva, Aura 1942. Kosken pitäjän vaihteita.

- Juvelius, Einar 1925.** Sysmän pitäjän historia I.
- Juvelius, Einar 1927.** Sysmän pitäjän historia II.
- Järventaus, Esko 1968.** Hartolan nykyinen kirkko. Teoksessa Hartolan kirja (toim. Erkki Markkanen).
- Kantonen, Timo 1996.** Satakunta sahaa Suomessa. Kulttuurihistoriallisesti merkittäviä saharakennuksia ja -ympäristöjä. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 18.
- Korhonen, Teppo 1988.** Kansanomainen rakennustaide keskiajalta 1800-luvun lopulle. Teoksessa: ARS Suomen taide 2.
- Korhonen, Teppo 2001.** Maaseudun muokkaajat. Kylät ja talot muuttuvat. Teoksessa: Rakennusperintömme. Kulttuuriympäristön lukukirja.
- Kulha, Keijo 1966.** Sysmän pitäjän historia. III.
- Kuusi, Sakari 1937.** Hollolan pitäjän historia II.
- Lahden kaupunginmuseo 2002.** Porvoonjoen yläjuoksun esihistoriallisia ja kulttuurihistoriallisia kohteita Lahden, Hollolan ja Orimattilan alueella. Porvoonjoen asutustutkimus -hanke.
- Lilja, Hannu 1968.** Karjanhoito ja meijerialous 1800-luvun nälkävuosista 1900-luvulle. Teoksessa: Hartolan kirja, Erkki Markkanen (toim.)
- Lounatvuori, Irma 1990.** Engel Armfeltien palveluksessa. Carl Ludvig Engel 1778-1840. Näyttelykatalogi 1990.
- Markkanen, Erkki 1968.** Asutus ja väestö keskiajan lopusta nykypäiviin. Teoksessa: Hartolan kirja, Erkki Markkanen (toim.)
- Mäkelä, Anneli 1980.** Asikkalan kirkon historia. Asikkalan seurakunta.
- Mäkelä, Anneli 1979, 1982, 1991.** Nastolan historia I-III.
- Niskanen, Riitta 2004.** Nuoren kaupungin imago - Satavuotias Lahti etsii itseään. Taiteentutkija 3/2004.
- Niskanen, Riitta 2000.** Selvitys Lahden kulttuurihistoriallisesti arvokkaista kohteista. Lahden kaupunginmuseo.
- Penttilä, Antero; Narva, Aila; Hämäläinen, Erkki 1987.** Orimattilan historia I.
- Peräoja, Anneli 1968.** Seurakuntaelämä Kustaa Adolfin seurakunnan perustamisesta nykypäiviin. Teoksessa Hartolan kirja (toim. Erkki Markkanen).
- Pihkala, Erkki 1980.** Lahden talouselämä. Teoksessa: Lahden historia (toim. Heinonen, Jouko).
- Pulkkila, Uuno [1946] 1984.** Padasjoen Historia I-II.
- Putkonen, Lauri 1984.** Päijät-Hämeen kulttuurihistorialliset kohteet. Täydennysselvitys 1983. Päijät-Hämeen seutukaavaliitto. A 14.
- Salomäki, Paula - Tervo, Timo 1999.** Autoisten-Neroskulman ja Vesijaon-Porasan kyläympäristöohjelma. Hämeen ympäristökeskus.
- Sauramo, Matti 1958.** Lahden seudun geologia. Teoksessa: Lahden historia.
- Seger, Tapio 1988.** Heinolan esihistoria. Teoksessa: Heinolan pitäjän historia I.
- Stjernvall-Järvi, Birgitta 1995.** Virtaan kartanot Sysmän kartanoyhteisössä 1800-luvulla. Lahden kaupunginmuseo. Tutkimuksia XXVI/1995.
- Suomenmaa 1. 1967.
- Suomenmaa 2. 1968.
- Suomenmaa 4 1971.
- Suomenmaa 7. 1978.
- Suur-Hollolan kirja 1963.

PÄIJÄT-HÄMEEN LIITTO

Hämeenkatu 9, PL 50, 15111 LAHTI
Puh. (03) 8719 40, fax (03)8719 411
email: etunimi.sukunimi@pajat-hame.fi
internet: www.pajat-hame.fi